

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः ।

अर्थसंवाद

भारतीय सौर पौष - फाल्गुन, 1925

जानेवारी - मार्च, 2005 / खंड 28, अंक 4

- मूल्यवर्धित कर आणि भारतीय अर्थव्यवस्था
- (अर्थ) 'संकल्प' सिद्धीसाठी की घोषणेसाठी?
- चीन आणि समाजवाद - बाजारपेठेतील सुधारणा आणि वर्गलढा
- मराठवाड्यातील दारिद्र्याची समस्या
- अट्टाविसावे वार्षिक अधिवेशन : अहवाल
- एकोणतिसावे वार्षिक अधिवेशन : विषयांची रूपरेषा

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः ।

लोककल्याणमूलस्य अर्थशास्त्रस्य सिद्धये ।

शोधचर्चाविवादार्थं संवादोऽयं प्रवर्तितः ॥

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक

अर्थसंवाद

जानेवारी - मार्च, 2005 / खंड 28, अंक 4

अनुक्रमणिका

प्रमुख संपादक
विनायक श्रीधर देशपांडे

सहायक संपादक
रवीन्द्र शंकर जोशी

सल्लागार मंडळ
(2003-06)

कमलाकर हणवते
रामकृष्ण सोळुंके
आशुतोष सराविकर
वंदना दांडेकर

संपादकीय पत्रव्यवहार
विनायक श्रीधर देशपांडे
'श्रीकमल', 48 विद्या-विहार
प्रतापनगर, नागपूर - 440022
दूरध्वनी क्र. (95712) 2237042

- संपादकीय
विनायक देशपांडे.....297
- मूल्यवर्धित कर आणि भारतीय अर्थव्यवस्था
भद्युकर शिंदे.....299
- (अर्थ) 'संकल्प' सिद्धीसाठी की घोषणेसाठी?
विनायक म. गोविलकर.....312
- चीन आणि समाजवाद - बाजारपेठेतील सुधारणा
आणि वर्गलढा
नलिनी पंडित.....322
- मराठवाड्यातील दारिद्र्याची समस्या
दिनकर टकले.....335
- अट्टाविसावे वार्षिक अधिवेशन : अहवाल
बी. बी. कवडे, अनिल सूर्यवंशी, व्ही. बी. घुगे,
रवीन्द्र दोशी, विनायक देशपांडे, सर्जेराय ठोंबरे....344
- एकोणतिसावे वार्षिक अधिवेशन : विषयांची रूपरेषा
शुक्ता जहागिरदार, ज. फा. पाटील,
श्री. आ. देशपांडे.....372

मराठी अर्थशास्त्र परिषद
कार्यकारी मंडळ (2004-05)

- अध्यक्ष
मधुकर नारायणराव शिंदे
- कार्याध्यक्ष
ज.फा. पाटील
- कार्यवाह, खजिनदार
सर्जेराव ठोंबरे
- प्रमुख संपादक, 'अर्थसंवाद'
विनायक श्रीधर देशपांडे
- सदस्य
चारुदत्त गोखले
विजय कांत
कुंदा दामले
रवीन्द्र जोशी
राम देशमुख
दिनकर टकले
केशव धोरुडे
सुभाष दगडे
बबन आदिक
अर्जुन महाडीक
शिवाजी साळुंखे
- अर्थसंवादसाठी अनुदानाबद्दल आभार :
  - 1) भारतीय सामाजिक विज्ञान अनुसंधान परिषद, दिल्ली.
  - 2) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

(टिप: म. सं. सा. सं. मंडळाने अनुदान दिले असले तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ आणि राज्य शासन सहमत असतीलच असे नाही.)

● **कार्यालयीन पत्रव्यवहार**

(वर्गणी पाठविणे, सदस्यत्वाची नोंदणी करणे, अर्थसंवाद वितरणाविषयी पत्रव्यवहार, इत्यादी.)

सर्जेराव ठोंबरे

कार्यवाह-खजिनदार, मराठी अर्थशास्त्र परिषद, द्वारा समन्वयक, इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ अभ्यास केंद्र, विवेकानंद महाविद्यालय, समर्थ नगर, औरंगाबाद-431001

(दूरध्वनी : 95240-2380702)

● **परिषदेचे प्रमुख कार्यालय**

मराठी अर्थशास्त्र परिषद, द्वारा/सेंटर फॉर दी स्टडी ऑफ सोशल चेंज, एम.एन. रॉय ह्यूमन डेव्हलपमेंट कॅम्पस, फ्लॉट क्रमांक 6 'एफ' ब्लॉक, कार्डिनल ग्रेगोरियस स्कूल जंक्शन, सरकारी वसाहत इमारत क्र. 323 समोर, बांद्रे(पूर्व), मुंबई 400 051

वर्गणी

अ) परिषदेचे सदस्य

1) आजीव सदस्य : रु. 1200 (एकरकमी)

2) साधारण सदस्य : रु. 250 (वार्षिक)

3) संस्था सदस्य :

शैक्षणिक संस्था : रु. 250 (वार्षिक)

व्यावसायिक संस्था : रु. 250 (वार्षिक)

(परिषदेच्या सदस्यांना अर्थसंवाद त्यांच्या वर्गणीतच दिला जातो.)

आ) अर्थसंवाद वर्गणीदार

ग्रंथालये : रु. 250 (वार्षिक)

इ) वर्षगणना : 1 एप्रिल ते 31 मार्च

कृपया वर्गणी मनीऑर्डर वा डिमांड ड्राफ्ट ने 'मराठी अर्थशास्त्र परिषद' या नावाने कार्यवाहांकडे पाठवावी. संपादकांकडे पाठवू नये.

संपादकीय

अर्थसंवादचा हा अंक मुख्यत्वे, जळगाव येथे संपन्न झालेल्या मराठी अर्थशास्त्र परिषदेतील कामकाजाचा व चर्चासत्रांचा आढावा घेणारा आहे.

अर्थशास्त्र परिषद हे आता अर्थशास्त्र विषयक चिंतनाचे, चर्चेचे, विचारमंथनाचे व्यासपीठ म्हणून नावारूपाला आलेले आहे. महाराष्ट्रातील व महाराष्ट्राबाहेरील अर्थशास्त्राचे अभ्यासक परिषदेच्या कामकाजात उत्साहाने सहभागी होऊन परिषदेला तन मन धनाने मदतही करीत असतात. वार्षिक परिषदेबरोबरच वेळोवेळी चर्चासत्रे, व्याख्यानमालांचे आयोजन परिषदेच्यावतीने होत आलेले आहे. ही वाटचाल अनेक दृष्टीने अर्थपूर्ण आहे. परिषदेच्या निमित्ताने मराठीतून अर्थशास्त्रावर सातत्याने दर्जेदार लिखाण होऊ लागले आहे. सर्व सामान्यांना किचकट व अवघड वाटणाऱ्या अर्थशास्त्रातील विविध विषयांवर परिषदेच्या निमित्ताने मराठी भाषेतून विचारमंथन होऊ लागले आहे. ज्येष्ठ अभ्यासकांबरोबरच अध्यापनाच्या क्षेत्रात नव्याने संशोधक म्हणून किंवा प्राध्यापक म्हणून पदार्पण करणाऱ्या अभ्यासकांना चर्चा व संवाद साधण्यासाठी व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे. देशासमोरील आणि मुख्यत्वे महाराष्ट्रासमोरील विविध आर्थिक प्रश्नांची चर्चा या माध्यमातून होऊ लागली आहे. परिषदेची ही वाटचाल अर्थशास्त्राच्या अभ्यासकांसाठी खचितच अभिमानाची आणि आनंदाची बाब आहे. गेल्या सुमारे 28 वर्षांच्या दीर्घ काळात अनेक नामवंत अर्थतज्ज्ञांनी या परिषदेत शोधनिबंध सादर केले आहेत व सातत्याने चर्चासत्रांत भाग घेतला आहे. परिषदेचे पदाधिकारी असलो काय किंवा नसलो काय आपण आवर्जून परिषदेला गेले पाहिजे, नव्या पिढीतील अभ्यासकांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे ही भावनाही या काळात वृद्धिंगत झाली ही देखील समाधानाचीच बाब होय.

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेप्रमाणेच इतर सामाजिक शास्त्रांसंबंधी विविध परिषदा महाराष्ट्रात सातत्याने आयोजित करण्यात येतात. महाविद्यालयांच्या स्तरावर तर परिषदा, चर्चासत्रे, परिसंवाद यांचे मोठ्या प्रमाणात आयोजन होऊ लागले आहे. या परिषदांच्या निमित्ताने विविध प्रश्नांवर मराठीतून संशोधनपर निबंध प्रकाशित होऊ लागले आहेत.

सामाजिक शास्त्रविषयक या परिषदांच्या आयोजनाबद्दल समाधान व्यक्त करतांनाच या परिषदांमधून अधिक अर्थपूर्ण चिंतन, संवाद व चर्चा व्हाव्यात, शोधनिबंधांचा दर्जा अधिक चांगला असावा, परिषदा ह्या रागलोभाच्या राजकारणाचे व सत्ता स्पर्धेचे ठिकाण होऊ नयेत, त्या खूप खर्चिक होऊ नयेत, आणि त्यांचे स्वरूप अधिक विषयकेंद्री व संशोधनकेंद्री कसे करता येईल याचाही विचार करण्याची वेळ आलेली आहे असे अनेक अभ्यासकांना वाटू लागले आहे. त्यामुळे ते या परिषदांना येण्याचे टाळतात. ही बाब चिंतनीय वाटते.

सामाजिक शास्त्रांसमोर अनेक नव्या प्रश्नांचा अभ्यास करण्याचे आव्हान आहे. जागतिकीकरणाच्या काळात प्रश्नांचे स्वरूप अधिकच गुंतागुंतीचे झालेले आहे. नवे सामाजिक आर्थिक व राजकीय प्रश्न निर्माण होत आहेत. या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचे आव्हान सामाजिक शास्त्रांसमोर आहे. अशी उत्तरे शोधण्यातूनच नवे मार्ग सापडतील. संविधानाला अपेक्षित असलेल्या समताधिष्ठित समाजाची उभारणी करण्यासाठी आवश्यक अशा योजना, त्या योजनांच्या अंमलबजावणीतील अग्रक्रम व त्यानुसार कृतीकार्यक्रम निश्चित करण्यासाठी सामाजिक शास्त्रांना अधिक समृद्ध अशी अभ्यासपद्धती, संशोधनपद्धती, विकसित करावी लागणार आहे. येथील प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी सामाजिक शास्त्रांमध्ये आजतागायत झालेले संशोधन उपयोगात आणून नवे संशोधन, नवे चिंतन, नवी उत्तरे शोधणे हे भले मोठे आव्हान आहे.

अर्थकारणाला जागतिकीकरणाच्या काळात सर्वात जास्त महत्त्व येणार आहे. त्यामुळेच अर्थशास्त्राच्या अभ्यासकांवर जागतिक अर्थकारणातील नवे प्रवाह समजून घेऊन त्यांचा आपल्या अर्थव्यवस्थेवर होणारा प्रतिकूल परिणाम अभ्यासणे, त्याबद्दल शासनाला व जनतेला जागरूक करण्याचे आव्हान आहे. अन्यथा जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात येथील लक्षावधी अर्धपोटी दरिद्री नागरिकांचे अधिकच शोषण होईल. या प्रतिकूल परिणामांपासून आपल्या अर्थव्यवस्थेचे संरक्षण करण्यासाठी भारतीय अर्थव्यवस्थेत कोणते बदल करावेत हे अभ्यासपूर्वक सांगणे हे अर्थशास्त्राचे अभ्यासक म्हणून आपल्या सर्वांचे कर्तव्य आहे. संशोधन, चिंतन, अध्ययन, चर्चा या माध्यमातून आपण हे करू शकणार आहोत.

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या माध्यमातून असा प्रयत्न सातत्याने होत आहे ही आनंदाची बाब आहे व म्हणूनच परिषदेचे सर्व सदस्य त्यासाठी अभिनंदनास पात्र आहेत.

विनायक देशपांडे
प्रमुख संपादक 'अर्थसंवाद'

मूल्यवर्धित कर आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

● मधुकर शिंदे इस्लामपूर.

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज, इस्लामपूर.

मूळजी जेठा महाविद्यालय, जळगाव येथे संपन्न झालेल्या मराठी अर्थशास्त्र
परिषदेच्या 28व्या वार्षिक अधिवेशनात दि. 26 नोव्हेंबर 2004 रोजी केलेले
अध्यक्षीय भाषण.

प्रास्ताविक

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या 28व्या वार्षिक अधिवेशनाच्या अध्यक्षपदी माझी एकमताने निवड करून परिषदेने माझा जो सन्मान केला, त्याबद्दल मी आपल्या सर्वांचा अत्यंत ऋणी आहे. अर्थशास्त्रीय प्रश्नांची सैद्धांतिक व व्यावहारिक पातळीवर मराठीत चर्चा घडवून आणणे, आर्थिक प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी उपाययोजना सुचविणे, अर्थशास्त्रीय लिखाणाला उत्तेजन देणे व त्याद्वारे अर्थशास्त्रीय समस्यांचे विवेचन जनसामान्यांपर्यंत पोहचवून देशाच्या आर्थिक विकासाला हातभार लावणे, या उद्देशाने मराठी अर्थशास्त्र परिषदेची स्थापना करण्यात आली. मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचा मूलभूत उद्देश सफल व्हावा, म्हणून या वर्षी परिषदेने 'सहकार शतक महोत्सव कार्यक्रम 1904-2004' या निमित्ताने महाराष्ट्र राज्याच्या विविध भागात - पनवेल, श्रीरामपूर, लातूर व नागपूर येथे कार्यक्रमांचे आयोजन केले तर 'राष्ट्रीय नद्या जोड प्रकल्प व महाराष्ट्र राज्य : संभाव्यता प्रश्न आणि पर्याय' या दुसऱ्या कार्यक्रमाचे आयोजन पुणे व कळंब जि. उस्मानाबाद येथे यशस्वीरित्या

करण्यात आले. विविध प्रकारच्या अडचणींना सामोरे जात परिषदेने पावशतकापेक्षा अधिक कालावधीत आपला उद्देश अत्यंत समर्थपणे सफल करण्याचा प्रयत्न केला आहे. वार्षिक अधिवेशन व परिषदेचे मुखपत्र 'अर्थसंवाद' हे त्रैमासिक अखंडपणे सुरू ठेवून परिषदेने आर्थिक प्रश्नांच्या विवेचनाचा जागर सुरू ठेवला आहे. परिषदेच्या या कार्यात अनेक व्यक्ती व संस्थांचा मोलाचा वाटा आहे. त्या सर्वांचे ऋण व्यक्त करणे हे मी माझे कर्तव्य समजतो. 'अश्मक, स्कंधदेश, खांडवदेश व कान्हदेश' अशी नावाची व्युत्पत्ती असणाऱ्या रामायण व महाभारत कालीन कान्देश जे नाव श्रीकृष्णाच्या नावावरून पडले, त्या पूर्व खानदेशातील जलग्राम उर्फ जळगाव येथे तसेच ज्या मूळजी जेठा यांनी 1874 मध्ये खानदेश स्पिंगिंग व विव्हींग मिलची स्थापना करून जळगावचा पाया घातला त्यांच्या नावाने चालविल्या जात असलेल्या महाविद्यालयात आणि निसर्गकन्या बहिणाबाई चौधरींच्या काव्यरसात न्हाऊन निघालेल्या जळगावात संपन्न होत आहे याचा मला सार्थ अभिमान वाटतो. याच जळगावात निसर्गकन्या बहिणाबाईने "अरे संसार संसार जसा तवा चुल्ह्यावर आधी हाताला चटके तेव्हा

मिळते भाकर !” असे जीवनाचे तत्त्वज्ञान सांगितले.

मी आज आपल्यासमोर 1 एप्रिल 2005 पासून भारतात लागू होणारी मूल्य वर्धित करप्रणाली व भारतीय अर्थव्यवस्था या विषयावर बोलणार आहे. सन 1991 मध्ये भारताने जे जागतिकीकरणाचे धोरण स्वीकारले आहे, त्याला यशस्वीरित्या तोंड देण्यासाठी, तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थेची आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकता वाढविण्यासाठी, देशात येऊ घातलेल्या मूल्यवर्धित कर प्रणालीची चर्चा करणे मला आवश्यक वाटते. ही कर प्रणाली जागतिकीकरणाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे दूरगामी व प्रतिकूल परिणाम नाहीसे करण्यास योग्य ठरेल काय ? भारतासारख्या संघीय वित्तपद्धती असणाऱ्या विकसनशील देशात मूल्यवर्धित करप्रणाली यशस्वी होईल काय ? त्यासाठी कोणते उपाय योजावेत या प्रश्नांची साधकबाधक चर्चा व्हावी म्हणून हा विषय मी निवडला आहे.

मूल्यवर्धित कर आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

भाग 1

भारतीय कर प्रणाली

भारतात करांची संघीय वित्त पद्धती अस्तित्वात आहे. त्यामध्ये त्रिस्तरीय कररचना आढळून येते. केंद्र सरकार, राज्य सरकारे व स्थानिक सरकारांनी आकारलेले कर त्यामध्ये समाविष्ट आहेत. भारतीय कररचनेत प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर आढळून येतात. कराद्वारे सरकारला फक्त उत्पन्न प्राप्ती होते असे नव्हे तर राष्ट्रीय संपत्तीचे न्याय्य वाटप घडवून आणणे, आर्थिक विषमता निर्मूलन, सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे वगैरे उद्दिष्टांची पूर्तता देखील होत असते. म्हणून देशाची कररचना आदर्श असावी लागते. भारतीय कररचनेचे परीक्षण केले असता त्यामध्ये पुढील दोष आढळतात.

1. भारतीय कर प्रणाली एकांगी व प्रतिगामी स्वरूपाची आहे कारण कर महसुलात अप्रत्यक्ष कराचे प्रमाण अधिक (80%) आहे.

2. विकसित देशांशी तुलना करता भारतात कर उत्पन्नाचे देशांतर्गत उत्पादनाशी असलेले प्रमाण कमी (16%) आहे.

3. भारतीय कर पद्धती प्रतिगामी असल्यामुळे ती समता व न्याय या आदर्श कर तत्वांना छेद देते.

4. भारतीय करपद्धती अलवचिक व कमी 'उद्धरणशीलता' असणारी आहे म्हणजे कराचा पाया व दरात वाढ केली तरी कर उत्पन्नात होणारी वाढ कमी राहते.

5. भारतातील सदोष कररचनेमुळे कर न देण्याचे प्रमाण जास्त आहे. केंद्र सरकारने नेमलेल्या वांच्छू समितीच्या मते, योजनाबद्धरित्या फसवणूक, चुकीची माहिती व चुकीचे हिशोब, सरळ भ्रष्टाचार इत्यादी मार्गांनी कर मोठ्या प्रमाणात चुकविले जातात.

6. भारतीय कर पद्धती अरूंद पायावर आधारलेली आहे.

7. भारतातील कर पद्धती भांडवल निर्मितीला पोषक नाही कारण भारतात सीमांत उत्पन्न कराचे दर जास्त आहेत.

8. भारतीय करपद्धती रोजगार वाढीला पोषक नसून, तसेच ती भाववाढीला पोषक आहे. भारतीय करपद्धती बहुबिंदू असल्यामुळे अर्धनिर्मितवस्तुंवर कर लावले जातात. करावर कर घेतले जातात त्यामुळे भाववाढ होते.

9. संघवित्त पद्धतीमुळे भारतात करांची बहुलता आढळून येते. भारतात करांची संख्या जास्त असल्यामुळे त्यांच्यात समन्वय नाही.

10. भारतीय करपद्धतीत प्रशासकीय अकार्यक्षमते बरोबरच साधेपणा, सोपेपणा व निश्चितता ही आदर्श करपद्धतीची तत्त्वे आढळून येत नाहीत.

भारतातील कर पद्धतीत प्रामुख्याने वरील दोष आढळून येतात. ते दूर करण्यासाठी सन 1976 च्या झा समितीने मूल्यवर्धित कराची शिफारस केली. त्यामुळे भारतात सुधारीत मूल्यवर्धित कर

(MODVAT) लागू करण्यात आला. सन 1991 ची राजा चेलिया समिती, तसेच सन 2004 मध्ये नेमण्यात आलेली विजय केळकर समितीने देखील भारतात मूल्यवर्धित कराची शिफारस केली आहे. केंद्रसरकारने करसुधारणा करण्यासाठी ज्या विविध समित्या वेगवेगळ्या काळात नेमल्या त्यांनी केलेल्या मूल्यवर्धित करासंबंधीच्या शिफारशी भारत सरकारने स्वीकारून या कराची अंमलबजावणी करण्यासाठी पश्चिम बंगालचे अर्थमंत्री असिम दासगुप्ता यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्यांच्या अर्थमंत्र्यांची एक उच्चाधिकार समिती नेमली आहे. भारतातील कराचे दर ठरविणे करमुक्त वस्तुंची यादी तयार करणे, नुकसान भरपाईची रक्कम ठरविणे इत्यादी कामे ही समिती करीत आहे. भारतात 1 एप्रिल 2005 पासून उत्तरप्रदेश राज्य वगळता सर्व राज्यात मूल्यवर्धित कर लागू होणार आहे. या समितीने भारतातील मूल्यवर्धित कराबाबत पुढील तरतुदी जाहीर केल्या आहेत.

1. या उच्चाधिकार समितीने राज्यांनी लागू करावयाच्या जवळ जवळ 550 वस्तुंचे कर दर ठरविले आहेत.
2. ज्या व्यावसायिकाची वार्षिक उलाढाल 5 लाख रु. आहे त्यांना कर द्यावा लागणार नाही.
3. ज्यांचे वार्षिक उत्पन्न 5 ते 50 लक्ष रूपये आहे त्यांना त्या उत्पन्नावर 1% कर द्यावा लागेल.
4. जीवनावश्यक वस्तू, पेट्रोल, डिझेल, विमानाचे इंधन, शेती अवजारे, वृत्तपत्रे वगैरे 40 वस्तू शून्य टक्के कराच्या कक्षेत आहेत म्हणजे त्या करमुक्त आहेत.
5. दैनंदिन गरजेच्या आवश्यक वस्तू ज्यामध्ये शेती वस्तू, औषधे, उत्पादनासाठी आवश्यक आदाने यासारख्या 250 वस्तुंवर कराचा दर 4% राहणार आहे.
6. तसेच 200 पेक्षा जास्त वस्तुंवर या कराचा दर 12.5% राहणार आहे.
7. अल्कोहोल, मद्य, सिगारेट व चैनीच्या वस्तुंवर हा दर 20% आकारला जाणार आहे.

8. या शिवाय सोने, चांदी यासारख्या मौल्यवान धातुवर या कराचा दर 1% ठेवण्यात आला आहे.

साखर, कापड व तंबाखू यावर जास्तीचा उत्पादन कर आकारला जात असल्याने त्यांना मूल्यवर्धित कर लागू होणार नाही.

9. मूल्यवर्धित करामुळे ज्या राज्यांचे नुकसान होईल त्यांना नुकसान भरपाई केंद्र सरकार देईल. तिचे प्रमाण पहिल्या वर्षी 100%, दुसऱ्या वर्षी 75% व तिसऱ्या वर्षी 50% असेल. तसेच ही समिती काही वस्तुंवरील उत्पादन शुल्क, केंद्रीय विक्रीकर राज्यांना द्यावयाचे तांत्रिक सहकार्य वगैरे बाबींवर देखील चर्चा करून त्याचा तपशील ठरवित आहे. केंद्रीय अर्थमंत्री पी. चिदम्बरम् यांनी या उच्चाधिकार समितीने वर सुचविलेल्या मूल्यवर्धित कर तरतुदीची श्वेत पत्रिका नुकतीच जाहीर केली आहे. महाराष्ट्र शासनाने देखील या कराला मान्यता दिली आहे, त्यामुळे 1 एप्रिल 2005 पासून तो महाराष्ट्रात लागू होणार आहे. आता आपण मूल्यवर्धित कर म्हणजे काय? त्याचे फायदे/तोटे व परिणाम पाहू या.

मूल्यवर्धित कर

मूल्यवर्धित कर म्हणजे वस्तुच्या मूल्यवर्धनावर आकारला जाणारा कर होय. वस्तुच्या मूल्यात जसजशी वाढ होत जाते तस तसा प्रत्येक टप्प्यावर हा कर द्यावा लागतो. या कराचे वैशिष्ट्य म्हणजे तो उत्पादनापासून ते किरकोळ विक्रीपर्यंतच्या प्रत्येक मूल्यवर्धनाच्या टप्प्यावर बसविला जातो. मूल्यवर्धित कर हा सर्वसाधारण उपभोग कर आहे जो वस्तू व सेवांच्या मूल्यातील वाढीवर आकारला जातो. उत्पादन व विभाजनाच्या ज्या टप्प्यात वस्तुच्या मूल्यात वाढ होते त्या प्रत्येक टप्प्यावर हा कर बसविलेला असतो. म्हणूनच या कराला मूल्यवर्धित कर असे म्हणतात. पुढील उदाहरणावरून मूल्यवर्धित कराची संकल्पना अधिक स्पष्ट होते. उदा. समजा गव्हाचा व्यापारी 1 लक्ष रूपयाचा गहू खरेदी करतो व तो पिठाच्या

गिरणीला 2 लक्ष रूपयाला विकतो. पिठाच्या गिरणीचा मालक त्या गव्हाची कणीक तयार करून 4 लक्ष रूपयाला ब्रेड उत्पादक कंपनीला विकतो ती कंपनी त्या कणकेची ब्रेड तयार करून 6 लक्ष रूपयाला व्यापाऱ्याला विकते व व्यापारी ग्राहकांना ब्रेड विकतात. या उदाहरणात गव्हाच्या मूल्यात तीन टप्प्यात वाढ झाली.

अशारीतीने कराची एकूण रक्कम 4% दराने 28000 रु. होते. ती मूल्यवाढीच्या प्रत्येक टप्प्यावर घेतली जाते. या कराचा अंतिम भार ग्राहकावरच पडतो.

या करपद्धतीत पूर्वीच्या व्यापाऱ्याने आदानावर भरलेला कर परत दिला जातो. हा कर परतावा मिळविण्यासाठी व्यापारी उद्योजक व व्यावसायिकांना आपली खरेदी विक्रीची कागदपत्रे सांभाळून ठेवावी लागतात. वस्तुच्या उत्पादन अथवा विभाजनाच्या प्रक्रियेत एक उद्योजक दुसऱ्या उद्योजकांकडून आदानांची (कच्चांमाल) खरेदी करीत असतो, त्यावर प्रक्रिया अथवा वस्तुला हाताळून किंवा आवेष्टन करून तिचे मूल्य वाढवितो. त्या वाढीव मूल्यावर कर द्यावा लागतो. अशा रीतीने या कर पद्धतीत वस्तु उत्पादनाच्या प्रत्येक टप्प्यात वस्तुच्या मूल्यात जी निव्वळ वाढ होते त्यावर कर आकारला जातो. कच्च्या मालाची किंमत व उत्पादनाच्या प्रत्येक टप्प्यात वस्तुच्या मूल्यात झालेल्या निव्वळ वाढीची बेरीज वस्तुच्या अंतिम मूल्याएवढी असते. तसेच विक्रीच्या प्रत्येक टप्प्यावर दिलेल्या कराच्या रकमेची बेरीज ही वस्तुच्या एकूण मूल्यावर आकारल्या जाणाऱ्या कराच्या एकूण रकमेएवढी असते हे वरील उदाहरणावरून दिसून येते.

मूल्यवर्धित कर भरणाऱ्यांचा दोन पद्धती आहेत. पहिल्या पद्धतीत वस्तुच्या एकूण विक्रीवर संपूर्ण

विक्रीकर भरून खरेदीवर भरलेल्या कराचा परतावा घेणे. तर दुसऱ्या पद्धतीत वस्तुच्या एकूण विक्री किंमतीतून खरेदी किंमत वजा करून दोहोंतील फरका एवढा कर भरणे होय. मूल्यवर्धित करमापनासाठी पुढील सूत्रे सांगितली आहेत. (मूत्रे या पृष्ठाची शेवटी)

मूल्यवर्धित कर हा अप्रत्यक्ष कर आहे. तो इतर करांपेक्षा श्रेष्ठ असल्यामुळे विक्रीकर, उत्पादन कर अथवा उलाढाल कराला पर्यायी कर म्हणून वापरला जातो. हा कर वस्तुच्या एकूण मूल्यावर बसविला जात नाही तर वस्तुच्या मूल्यात झालेल्या निव्वळ वाढीवर बसविलेला असतो. या कर पद्धतीत कर परतावा दिला जातो किंवा कराच्या रकमेएवढी सूट एकूण विक्रीकराच्या रकमेत दिली जाते.

मूल्यवर्धित करामुळे करावर कर घेतले जात नाहीत. कराची पुनरावृत्ती टळते. या कराचा दर सर्वत्र सारखा असतो. हा बहु बिंदू (Multipoint) कर आहे. तो सर्वसाधारण उपभोगावर घेतला जात असल्यामुळे त्याचा अंतिम बोजा उपभोक्त्यावर पडतो. या कराचा भार उत्पादन व विभाजनाच्या साखळीतील प्रत्येक टप्प्यावर विभागला जात असल्याने तो वेगवेगळ्या टप्प्यात व तुकड्यातुकड्याने लहान परिमाणात घेतला जातो.

मूल्यवर्धित कर एकूण व्यवहाराच्या संख्येशी तटस्थ असतो, म्हणजे वस्तुच्या खरेदी विक्रीचे किती व्यवहार झाले, त्या व्यवहारसंख्येवर हा कर आधारलेला नाही तर वस्तुच्या मूल्यवाढीवर आधारलेला आहे. हा कर चार प्रकारचा आहे.

1. उत्पादन मूल्यवर्धित कर 2. उपभोग मूल्यवर्धित कर 3. वेतन मूल्यवर्धित कर 4. उत्पन्न मूल्यवर्धित कर. या पैकी दुसरा प्रकार उपभोग मूल्यवर्धित कर सर्वत्र वापरला जातो. सर्व युरोपिय राष्ट्रांनी हा उपभोग मूल्यवर्धित कर लागू केला आहे.

1. मूल्यवर्धित कराची एकूण रक्कम = एकूण विक्रीकर - एकूण खरेदी कर

2. मूल्यवर्धित कराची एकूण रक्कम = वस्तुच्या विक्रीची एकूण किंमत - वस्तुच्या खरेदीची एकूण किंमत

भाग 2

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे मूल्यवर्धित कायद्याचे संभाव्य परिणाम

भारतात जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर मूल्यवर्धित कर लागू करण्याचा महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतला आहे. भारतीय कर सुधारणेतील तो एक महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरणार आहे. त्याचे संभावित परिणाम व समस्यांची चर्चा पुढीलप्रमाणे करता येईल.

1. मूल्यवर्धित करामुळे उत्पादन व विभाजनाच्या प्रक्रियेत ज्या ज्या ठिकाणी मूल्यवर्धन होईल, त्या त्या टप्प्यावर कर द्यावा लागणार आहे. त्यामुळे कराचा पाया विस्तृत होऊन अनेक लोक, उद्योजक व व्यापारी या कराच्या जाळ्यात येणार आहेत. परिणामी सरकारच्या कर महसुलात वाढ होईल असा युक्तिवाद केला जातो. तसेच तोट्यात चालणारे उद्योग कार्यक्षम होतील. त्यांना कर द्यावा लागत असल्यामुळे त्या आपले व्यवहार सचोटीने करून कार्यक्षम बनतील. हरियाणा या राज्यात मूल्यवर्धित कर लागू केल्यामुळे 2002-03 या वर्षापेक्षा 2003-04 या वर्षात सरकारच्या उत्पन्नात 1611 कोटी रूपयावरून 2069 कोटी रू. इतकी वाढ झाली ही वाढ 28.42% इतकी आहे.

परंतु भारतात मूल्यवर्धित कर कायदा लागू केल्यास उत्पादनकर, सर्वप्रकारचे विक्रीकर, जकातकर, महामंडळकर, बाजारकर कमी करावे लागणार आहेत. उत्पादन कर हा केंद्रसरकारच्या उत्पन्नाचा प्रमुख स्रोत आहे. केंद्रसरकारला आजच्या काळात या करापासून 38.8% कर महसूल मिळतो तर विक्रीकर हा राज्य सरकारांच्या उत्पन्नाचा प्रमुख स्रोत आहे. हे कर कमी केल्यामुळे करावर कर घेतले जाणार नाहीत त्यामुळे केंद्र व राज्य सरकारच्या उत्पन्नात घट होईल. मूल्यवर्धित कराच्या जाळ्यात जर अपेक्षित करदात्यांची मोठी संख्या आली नाही तर सरकारच्या उत्पन्नात घट होईल. हरियाणा राज्यात कर उत्पन्नात

जी वाढ झाली त्याचे कारण म्हणजे हरियाणा सरकारने करमुक्त व्यवहाराची त्यावेळची 5 लक्ष रू. ही मर्यादा पाळलेली नाही, ती कमी करून 1 लक्ष रू. पेक्षा जास्त व्यवहार असणाऱ्या व्यापारी व उद्योजकांवर कर लादला त्यामुळे त्या राज्याच्या उत्पन्नात वाढ झाली. येऊ घातलेल्या मूल्यवर्धित कायद्यात करमुक्त उत्पन्नाची मर्यादा 10 लक्ष रू. ठेवली आहे. आदानावरील करांचा परतावा, आंतरराज्य व्यापारावर कर असणार नाहीत, केंद्रीय विक्री कराचा दर 4% वरून 2% इतका कमी केला जाणार आहे. त्यामुळे राज्य सरकारांचे उत्पन्न घटेल.

2. ज्या राज्यात उद्योगधंदे जास्त आहेत अशा राज्यांच्या कर महसुलात आदानावरील करांचा परतावा दिल्यामुळे घट होईल. महाराष्ट्र उद्योगधंद्यात देशात अग्रेसर असल्यामुळे आदानावरील कर परत दिल्यामुळे महाराष्ट्राचा कर महसूल कमी होईल. तसेच केंद्रीय विक्रीकरापासून महाराष्ट्राला मोठे उत्पन्न मिळते. या कराचा दर कमी केल्यामुळे महाराष्ट्राचा कर महसूल वाटा कमी होईल. परिणामी मूल्यवर्धित कराचा महाराष्ट्राला फटका बसेल.

3. भारतासारख्या विकसनशील देशात असंघटित क्षेत्र मोठे आहे. ज्या देशात असंघटित क्षेत्र मोठे असते त्या देशात मूल्यवर्धित कर प्रणाली यशस्वी होत नाही. देशाच्या कर महसुलात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत नाही म्हणून मूल्यवर्धित करामुळे भारतात सरकारच्या उत्पन्नात वाढ होईलच असे नाही असेच मत कोलंबिया विद्यापीठातील अभ्यासक 'साह इम्रान व जोसेप स्टिंगलीटझ' यांनी मांडले आहे. त्यांनी आपल्या 'On the selective Indirect Tax Reforms in developing countries' या शोध निबंधात दाखवून दिले की विकसनशील देशात असंघटित क्षेत्र मोठे असते. मूल्यवर्धित कर हा संघटित क्षेत्रापुरताच मर्यादित असतो. जकातकर कमी केल्यामुळे होणारे नुकसान भरून काढण्यासाठी मूल्यवर्धित करात वाढ केल्यामुळे

त्याचे संघटित क्षेत्रावर विपरीत परिणाम होत नाहीत, परंतु संघटित व असंघटित क्षेत्रात विकृती निर्माण होतात, त्यामुळे आर्थिक कल्याणात वाढ होईलच असे नव्हे. जो पर्यंत अर्थव्यवस्थेतील असंघटित क्षेत्र नाहिले होणार नाही तोपर्यंत मूल्यवर्धित कराचा पायासुद्धा वाढणार नाही. परिणामी सरकारच्या करमहसुलात वाढ होणार नाही.

आर. कविता राव यांनी आपल्या Impact of Vat on Central and State finances या लेखामध्ये असेच मत मांडले आहे. त्या म्हणतात, मूल्यवर्धित कर हा उत्पादन क्षेत्रातील विक्रीकर राहणार आहे, त्यामध्ये संघटित क्षेत्राचा वाटा मोठा आहे. मूल्यवर्धित कर उत्पादनाचा विचार करताना नोंदणीकृत उद्योगावरील कर उत्पन्न विचारात घ्यावे लागते. म्हणजे राज्याचा विक्रीकर व केंद्रीय विक्रीकर यांच्यापासून मिळणारे उत्पन्न विचारात घ्यावे. केंद्रीय विक्रीकर आंतरराज्य व्यापारावर आकारला जातो. उद्योग धंद्यात वापरली जाणारी आंतरराज्यीय आदाने 50% आहेत तर राज्यांतर्गत आदाने 4% दराच्या कक्षेत येतात. त्यामुळे मूल्यवर्धित करापासून मिळणारे उत्पन्न कमी राहिले असे त्या म्हणतात. कविता राव यांच्या मते मूल्यवर्धित करापासून किती मूल्यवर्धन होते त्यावर राज्याच्या महसुलातील वाढ किंवा घट अवलंबून आहे.

4. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणानुसार (नॅशनल सॅम्पल सर्व्हेनुसार), सन 1999-2000 या वर्षात 60% देशांतर्गत उत्पादन (GDP) असंघटित क्षेत्रात निर्माण झाले, तर 92% कामगारवर्गाला त्या क्षेत्राने रोजगार पुरविला. भारतात असंघटित उत्पादन क्षेत्र मोठे आहे तथापि सर्व असंघटित क्षेत्र करमुक्त नाही. परंतु कर बसविलेल्या क्षेत्राचा निश्चित आंकडा सांगता येत नाही. परिणामी मूल्यवर्धित करामुळे भारतात कर महसुलात वाढ होईलच असे नाही. याबाबत इम्रान व स्टिगलिट्झ म्हणतात, जेथे असंघटित क्षेत्र मोठे असते,

तेथे मूल्यवर्धित करामुळे कर महसुलात वाढ झाल्याचे दिसून आलेले नाही.”

5. मूल्यवर्धित कर पद्धती करदाते व प्रशासन या दोहोंच्या दृष्टीने साधी व सोपी आहे असे म्हटले जाते. परंतु भारतात हा कर लादण्यात अनेक अडचणी आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्था लघु व कुटीरोद्योगप्रधान आहे. या लघु उद्योजकांनी आपल्या व्यवहाराच्या नोंदी ठेवणे, हिशोब ठेवणे वास्तवतेत क्लेश व किचकट काम आहे. वस्तुंच्या खरेदी-विक्री व्यवहाराची योग्य नोंद ठेवली गेली नाही तर कराचा योग्य परतावा मिळणार नाही. त्यासाठी व्यापारी व उद्योजकांना मूल्यवर्धित करप्रणालीची माहिती दिली पाहिजे. त्यासाठी व्यवहाराच्या नोंदी ठेवणे, हिशोब ठेवणे, कराची योग्य रक्कम भरणे वगैरे बाबींना व्यापक प्रसिद्धी दिली पाहिजे.

6. मूल्यवर्धित कर हा बहुबिंदू कर आहे. त्याच्या कक्षेत लाखो व्यापारी व उद्योजक येणार आहेत त्यामुळे प्रशासनाची क्लिष्टता व प्रशासनखर्च वाढणार आहे. भारतात विविध राज्यातील आर्थिक उलाढाली वेगवेगळ्या आहेत. वेगवेगळ्या राज्यात गोळा केले जाणारे कराचे घटक (वस्तू) वेगवेगळे राहणार आहेत. म्हणजे गोळा केला जाणारा कर वेगवेगळ्या वस्तुवर वेगवेगळे कराचे दर असणारा आहे. म्हणून मूल्यवर्धित कराच्या अमलबजावणीसाठी फार मोठे नियोजन लागेल. व्यापारी, व्यावसायिक व विविध उद्योग संघटनांच्या मनातील भित्तिचे निराकरण करून त्यांची मूल्यवर्धित करासाठी मानसिक तयारी करून घ्यावी लागेल. त्यासाठी केंद्रसरकार, राज्यसरकार व ग्राहक संघटनानी लोकांना या कराचे महत्त्व पटवून दिले पाहिजे. या कराचे महत्त्व भारतात लोकांना अद्याप पटवून दिलेले नाही म्हणून व्यापार व उद्योजक जगतातून या कराला मोठा विरोध होत आहे. त्याबरोबर सरकारी अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षित करून मूल्यवर्धित कराची कार्यक्षम अमलबजावणी

करण्यासाठी तयार करावे लागेल त्यासाठी त्यांना शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून द्याव्या लागतील. भारतात अद्यापपर्यंत यापैकी एकही गोष्ट सरकारी पातळीवरून हाती घेतली गेलेली नाही. या गोष्टी जर सरकारी पातळीवर घडून आल्या नाहीत; वातावरण निर्मिती झाली नाही तर या कराला लोकांचा विरोध होईल व प्रशासकीय दृष्ट्या देखील ही कर पद्धती साधी व सोपी न राहता ती क्लिष्ट व किचकट होईल म्हणूनच 1967 च्या अप्रत्यक्ष कर चौकशी समितीने (ज्ञा-समिती) म्हटले होते की भारतातील प्रशासकीय व इतर परिस्थितीचा विचार करता मूल्यवर्धित कर पद्धती लागू करण्याचा निर्णय विचारपूर्वक घेतला पाहिजे प्रशासकीय दृष्ट्या आज देखील भारतात फारसा फरक पडलेला नाही.

7. मूल्यवर्धित कर पद्धतीमुळे कराचे सोपान न टाळता (Cascading effect) येऊ शकेल. त्यामुळे करदात्यांना एकाच वस्तुवर अनेकवेळा कर द्यावा लागणार नाही, उत्पादन खर्च कमी राहून किंमती कमी होतील, त्यामुळे भाववाद होणार नाही असा युक्तिवाद केला जातो. परंतु भारतात येऊ घातलेल्या मूल्यवर्धित करप्रणालीत मूल्यवर्धित कराव्यतिरिक्त प्रवेश कर, चैनीचे कर, केंद्रीय उत्पादन कर, उत्पन्न कर, बाजार कर सेवा कर इत्यादी कर चालूच राहणार आहेत. तसेच केंद्र सरकारने जाहीर केले आहे की मूल्यवर्धित कर लागू केल्यानंतरच्या पहिल्या वर्षात केंद्रीय विक्रीकर चालू राहणार आहे. सरकारने आंतरराज्यीय केंद्रीय विक्रीकराचा दर 4% वरून 2% कमी करण्याचे सूतोवाच केले आहे. म्हणजे इतर कर चालू राहणार आहेत. केंद्रसरकार राज्यांना साखर, तंबाखू व कापडावर 4% कर बसविण्यास परवानगी देणार आहे. त्यामुळे कराचा दुहेरी अथवा तिहेरी परिणाम देशात राहिल. म्हणून मूल्यवर्धित करामुळे भाववाद व करावर कर घेणे हा परिणाम टाळेल का याबाबत शंका आहे. परदेशात मूल्यवर्धित कर लागू केल्यानंतर

आयकर सोडून इतर सर्व कर रद्द केले आहेत. तेथे कराचे फक्त दोन दर आहेत त्यामुळे करात एकसूत्रीपणा येतो. भारतातील मूल्यवर्धित कर प्रणालीत हे घडून येणार नाही.

8. जागतिकीकरणाला तोंड देण्यासाठी व आंतरराष्ट्रीय बाजारात भारतीय वस्तुंची स्पर्धात्मकता वाढण्यासाठी देशातील भाववाद नियंत्रणात राहिली पाहिजे. मूल्यवर्धित कराच्या पुरस्कर्त्यांच्या मते या करामुळे देशात भाववाद होणार नाही. भारतीय मूल्यवर्धित कायद्यात 80 वस्तुंवर 4% मूल्यवर्धित कर द्यावा लागणार आहे. त्यापैकी 24 प्रकारच्या जीवनावश्यक वस्तू अशा आहेत की त्यांना पूर्वीच्या विक्रीकर कायद्यानुसार करमाफ होता. उदा. गहू, तांदूळ, आटा, मैदा, डाळी, मिरची, हळद, चिंच, सर्व प्रकारचे कापड, प्लॅस्टिकच्या बांगड्या, पोळपाट लाटणे, केरसूणी, साखर, कडधान्य, पोहे, चुरमुरे, द्रोण पत्रावळी वगैरे वस्तुंवर नव्याने कर बसविला जाणार आहे. या सर्वसामान्य लोकांच्या उपभोगातील वस्तू आहेत. या वस्तुंवरील करामुळे भाववाद होईल. तसेच सामान्य माणसाच्या दैनंदिन उपभोगातील चहा व कॉफी या वस्तुंचा समावेश 12.5% कराच्या दरात केल्यामुळे त्यांच्या किंमती वाढणार आहेत. जीवनावश्यक वस्तू करदेय झाल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील भाववाद अटळ आहे. व्यापारी व विक्रेते या कराचा भार किती वाटून घेतात यावर भाववादीचे स्वरूप अवलंबून राहणार आहे. देशात भाववाद घडून आल्यास आंतरराष्ट्रीय बाजारात भारतीय वस्तुंची स्पर्धात्मकता वाढविणे या मूळ उद्दिष्टालाच छेद जाईल. महाराष्ट्रात सन 1975 मध्ये मूल्यवर्धित कर लागू करण्यात आला होता. परंतु किंमती वाढल्यामुळे लगेच तो रद्द करण्यात आला. म्हणून या करामुळे भाववाद होणार नाही हा युक्तिवाद पटण्यासारखा नाही.

9. मूल्यवर्धित करामुळे भारतातील करचुकवेपणाला

आळा बसेल व सरकारच्या उत्पन्नात वाढ होईल असा युक्तिवाद केला जातो. मूल्यवर्धित कराच्या अंमलबजावणीसाठी कार्यक्षम व श्रेष्ठ करप्रशासन व्यवस्था हवी. तसेच प्रशासकीय अधिकाऱ्यांमध्ये नियमानुसार वागण्याची वृत्ती हवी. या करपद्धतीत वस्तुचे वर्गीकरण 5 प्रकारच्या करदरात केले आहे. 0%, 4%, 12.5%, 20%, व 1% या बहुबिंदू करामुळे वस्तुच्या खरेदी विक्रीचे हिशोब ठेवणे, नोंदी ठेवणे, क्लिष्ट व किचकट होणार आहे. तसेच जीवनावश्यक वस्तुंना सूट व चैनीच्या वस्तुंवरील सध्याच्या करावर अधिक कर आकारले तर छेदक तपासणी करणे, हिशोबाच्या नोंदी ठेवणे व करचुकवेगिरीस आळा घालणे कठीण होईल. सरकारची प्रशासकीय यंत्रणा प्रामाणिक व कार्यक्षम हवी. या यंत्रणेने छेदक तपासणी करून उत्पादन व विभाजनाच्या टप्प्यात संबंध जोडले पाहिजेत, त्यावरील करदेयता निश्चित केली पाहिजे. ज्या देशाला मूल्यवर्धित करप्रणाली स्वीकारायची आहे, तो देश वित्तीय व आर्थिकदृष्ट्या पुरेसा सक्षम असला पाहिजे. विकसित देशांशी तुलना करता भारत आर्थिकदृष्ट्या सक्षम आहे काय ? नसेल तर भारतात मूल्यवर्धित कर प्रणाली यशस्वी होणे अवघड आहे. या कराच्या यशस्वितेसाठी करदात्यांकडून फार मोठे सहकार्य मिळाले पाहिजे. व्यापारी, उद्योजक व उद्योगसंस्थांना योग्य नोंदी ठेवण्याची सवय असावी लागते. प्रत्येक उद्योगसंस्था स्वतःची करदेयता ठरवित असते व पूर्वीच्या उद्योगसंस्थेने दिलेले कर शोधून काढते. जर विक्रेत्यांना कळून चुकले की सरकारची प्रशासकीय यंत्रणा छेदक परीक्षण करण्यास सक्षम नाही, तर व्यापारी व उद्योजक खरेदी केलेल्या वस्तुंच्या चुकीच्या कर पावत्या दाखवून कर चुकवतील. त्यामुळे कर चुकवेगिरीला आळा घालणे हे या कराचे उद्दिष्ट साध्य होणार नाही. म्हणून प्रशिक्षित व कार्यक्षम कर प्रशासन यंत्रणा हवी.

10. इतर अप्रत्यक्ष कराप्रमाणे मूल्यवर्धित कर पद्धती प्रतिगामी स्वरूपाची आहे. या कराचा जास्त भार गरिबांवर पडतो कारण या पद्धतीत गरीब व श्रीमंताना एकाच दराने कर द्यावे लागतात. त्यामुळे करदेय क्षमता तत्वाचे व समता तत्वाचे उल्लंघन होते. भारतात आज देखील 24% लोक दारिद्र्य रेषेखाली आहेत तर 26.1 % लोक गरीब आहेत. देशातील दारिद्र्य व विषमता कमी करण्यासाठी अप्रत्यक्ष करापेक्षा प्रत्यक्ष कर चांगले असतात. प्रत्यक्ष कराद्वारे हे बदल भारतासारख्या विकसनशील देशात देखील घडवून आणता येतात. "पीटर वॉर यांनी "Fiscal Policies and Poverty incidence - The case of Thailand" या शोध निबंधात असे नमूद केले की, दारिद्र्य कमी करण्याच्या दृष्टिकोनातून प्रतिगामी कर आपण स्वीकारू शकतो काय ? प्रत्यक्ष कराच्या जाळ्यातून विविध प्रकारचे उत्पन्न वगळणे म्हणजे प्रत्यक्षकर रचनेत विकृती निर्माण करणे होय. भारताच्या प्रत्यक्ष कर रचनेतील उत्पन्नाचे पुनर्वाटप घडवून आणणारी सुप्त शक्ती कमी होईल.

11. मूल्यवर्धित कर पद्धतीत कराचा दर एकसारखा असेल तरच तो यशस्वी ठरतो. सर्व राज्यात सर्व वस्तुंवर असणारे कराचे दर समान असावेत. परंतु भारतीय मूल्यवर्धित कर कायद्यात राज्यांनी आकारलेल्या कर दरात वस्तुंच्या वर्गीकरणात समानता आढळून येत नाही. भारतात प्रत्येक राज्य हा कायदा स्वतंत्रपणे करणार आहे त्यामुळे त्यात समानता असणार नाही. वस्तुंचे वर्गीकरण व कराचा दर याबाबत समानता असणे व सारखेपणा असणे यात फरक आहे. परिणामी प्रत्येक राज्यातील वस्तुंचे वर्गीकरण कराचे दर, करमुक्त वस्तु समान असणार नाहीत. फक्त विशिष्ट वस्तुंवर किमान दर (floor-rate) किती आकारायचा या बाबत समानता राहणार आहे. यापेक्षा कमी दर आकारता येणार नाहीत. हा दर निश्चित केल्यावर त्या वस्तुंवर किमानदरापेक्षा जास्त किती दर

आकाराचा हे राज्य सरकारे ठरविणार आहेत. त्यामुळे हे दर वेगवेगळे असतील, सर्व मालावर सर्व राज्यात समान दर असेल तरच हा कायदा भारतात यशस्वी होईल. उदा. हरियाणाने 1 एप्रिल 2003 पासून मूल्यवर्धित कायदा लागू केला आहे तेथे या कराचे दर 0,4,8,12,20 व 1 टक्का इतके आहेत तर भारतातील नियोजित मूल्यवर्धित कायद्यात हे दर 0,4,12,5,20 व 1 टक्का असे आहेत तसेच वस्तुचे वर्गीकरण व कोणत्या वस्तू कोणत्या करदरात आहेत याबाबत एकवाक्यात नाही. आन्ध्रप्रदेशात जानेवारी 1955 मध्ये मूल्यवर्धित कर पद्धत लागू केली आहे. त्यांनी वस्तुचे वर्गीकरण 6 प्रकारात केले. त्यामध्ये 594 वस्तू आहेत त्यापैकी 325 वस्तू 4% कराच्या दरात आहेत तर महाराष्ट्राच्या मूल्यवर्धित कायद्यात 6 परिशिष्टे अ,ब,क,ड व इ आहेत. परिशिष्ट क मध्ये 80 प्रकारच्या वस्तू 4% कराच्या कक्षेत आहेत. त्यामुळे वेगवेगळ्या राज्यात एकाच वस्तूवर वेगवेगळा कराचा दर असेल. त्यामुळे मूल्यवर्धित कायदा यशस्वी होईल असे म्हणता येत नाही.

12. भारतासारख्या मोठ्या देशात वस्तुंची विविधता व वस्तुंची गरज यामध्ये देखील वेगळेपणा राहणार आहे. महाराष्ट्रात जी वस्तू जीवनावश्यक ठरते ती इतर राज्यात जीवनावश्यक असेलच असे नाही. उदा. ज्वारी ही महाराष्ट्रातली जीवनावश्यक वस्तू आहे तर केरळामध्ये तांदूळ, त्यामुळे वेगवेगळ्या राज्यात या वस्तुवरील कराचे दर वेगवेगळे राहणार आहेत. म्हणून आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या अभ्यासानुसार मूल्यवर्धित कर हा लहान देशांना सर्वोत्तम ठरतो. कारण लहान देशांच्या बाजारव्यवस्थेत एकसूत्रीपणा असतो. असा एकसूत्रीपणा मोठ्या व संधीय देशांच्या बाजार व्यवस्थेत नसतो म्हणून मोठ्या व संधीय देशांना मूल्यवर्धित कर योग्य ठरत नाही. म्हणून अमेरिकेने पूर्णमूल्यवर्धित कर आजपर्यंत लागू केलेला नाही.

13. मूल्यवर्धित करप्रणाली अर्थव्यवस्थेतील साधन

सामग्रीचे वाटप व विभाजनाबाबत तटस्थ आहे. या घटकांबाबत तटस्थ राहणारी कर पद्धती भारताला योग्य ठरेल काय? भारत हा साधनसामग्रीची टंचाई असणारा देश आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था आंतरराष्ट्रीय व्यापार क्षेत्रात स्पर्धात्मकदृष्ट्या कमकुवत आहे. भारत उत्पन्न व संपत्तीची विषमता असणारा देश आहे. त्यामुळे भारतात भांडवल निर्मितीचा वेग वाढविला पाहिजे. सरकारचे कर धोरण भांडवल निर्मितीला व आर्थिक विकासाला चालना देणारे हवे, हे विसरून चालणार नाही. त्यामुळे साधन सामग्रीचे वाटप व विभाजनाबाबत तटस्थ असणारी मूल्यवर्धित कर प्रणाली देशाच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने किती फलदायी ठरेल, हे सांगता येत नाही.

14. भारतीय अर्थव्यवस्थेत सट्टेबाजी व साठेबाजी स्पर्धात्मक नसलेली किंमतवाढ या सारखे मूल्यवर्धित कराला प्रतिकूल ठरणारे घटक अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे कार्यक्षम असणारी मूल्यवर्धित करप्रणाली भारताला मानवणार नाही. विक्रेत्याच्या बाजारात मूल्यवर्धित कर उत्पादक व विक्रेत्यांच्या कार्यक्षमतेत वाढ घडवून आणेल का याबाबत शंका आहे.

15. मूल्यवर्धित करात 12.5% हा दर कर महसुलात होणारी वाढ किंवा घट कमी करणारा महसूल तटस्थ दर (Revenue Neutral Rate - RNR) आहे. मूल्यवर्धित करामुळे काही वस्तुवरील मूल्यवर्धित विक्री करात वाढ होईल तर काही वस्तुवर कर वाढल्यामुळे सरकारच्या उत्पन्नात वाढ होईल तर काही वस्तुवरील कर कमी केल्यामुळे कर महसूल घटणार आहे. भारतात जीवनावश्यक वस्तूवर 0%, दैनंदिन वापरातील जीवनावश्यक वस्तू, शेती संबंधित वस्तू व औद्योगिक वस्तूवर 4% तर बहुसंख्य वस्तुवर 12.5% व चैनीच्या वस्तूवर 20% दर राहणार आहे. बहुसंख्य वस्तू 12.5%, या कर तटस्थता दरात येतात. तसेच मूल्यवर्धित कायद्याच्या परिशिष्टामध्ये नसलेल्या वस्तुवर देखिल 12.5% हाच दर लावला जाणार आहे.

या कराच्या कक्षेत येणाऱ्या अनेक वस्तुंवर सध्या 8% विक्रीकर प्रचलित आहे. या वस्तुंवर 12.5% दर लावल्यामुळे करात होणारी वाढ 50% पेक्षा जास्त होईल. परिणामी वस्तुंच्या किंमती वाढतील. म्हणून 12.5% हा महसूल तटस्थदर ग्राहकांच्या दृष्टीने उपयुक्त नाही. त्यामुळे औषधासारख्या जीवनावश्यक वस्तुंच्या किंमती वाढतील.

16. मूल्यवर्धित कराच्या अंमलबजावणीमुळे काही राज्यांना फायदा तर काही राज्यांना तोटा होणार आहे. महाराष्ट्रासारख्या उद्योगप्रधान राज्याचे नुकसान होणार आहे. ज्या राज्यांचे नुकसान होईल त्यांना केंद्रसरकार पहिल्यावर्षी 100%, दुसऱ्यावर्षी 75% तर तिसऱ्या वर्षी 50% भरपाई देणार आहे. ही भरपाई देण्यासाठी जी मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करण्यात आली आहेत त्यामध्ये भरपाईची रक्कम प्रत्यक्ष नुकसानीशी जोडलेली नाही. मूल्यवर्धित करामुळे राज्यसरकारचे किती नुकसान झाले आहे हे राज्य सरकारचे ठरविणार आहेत. केंद्रीय विक्रीकर रद्द केल्यामुळे एका राज्य सरकारला कायमस्वरूपी दरवर्षी 1000 को. रू. नुकसान भरपाई पोट्टी केंद्रसरकारने द्यावेत अशी मागणी केली आहे. राज्य सरकारच्या कर उत्पन्नाची निश्चित आकडेवारी उपलब्ध होऊ शकते, पण मूल्यवर्धित करामुळे राज्यांना होणारा तोटा निश्चित करणे अवघड काम आहे. सरकारच्या करमहसुलावर परिणाम करणाऱ्या वेगवेगळ्या घटकात बदल झाल्यास कर महसुलावर त्याचा चांगला किंवा वाईट परिणाम होतो. त्यामध्ये वाढ अथवा घट होते. उदा. शेतीक्षेत्रातील परिस्थिती, पाउस, हवामान, बाजारातील घडामोडी, सरकारी धोरण इत्यादी घटकात प्रतिकूलता निर्माण झाल्यास राष्ट्रीय उत्पादन घटते व कर महसुलात घट होते. कर महसुलातील या तोट्याचे मोजमाप कसे करायचे ? व राज्यांना किती नुकसान भरपाई द्यायची ? हे प्रश्न अनुत्तरीत राहतात.

राज्यांना द्यावयाच्या नुकसान भरपाईचे आकर्षण,

उद्योग व व्यापाराला प्रलोभन पुरविते. केंद्र सरकार नुकसान भरपाई देत असल्यामुळे उद्योजक व व्यापारी आपल्या वस्तुचे वर्गीकरण कमी कर असणाऱ्या गटात करून घेऊन कर दराची मर्यादा शिथिल करून घेतील परिणामी राज्य सरकारचे जास्त नुकसान झाल्याचे दिसून येईल व राज्य सरकारे केंद्राकडे जास्त भरपाई रकमेची मागणी करतील ही समस्या उद्भवण्याची शक्यता आहे.

17. राज्यांना मूल्यवर्धित कराची भरपाई देण्याची तरतूद ही राज्य सरकारांच्या कार्यक्षमतेचा प्रश्न निर्माण करेल. मूल्यवर्धित कराची अंमलबजावणी झाल्यास जी राज्ये कर गोळा करण्यात कार्यक्षम आहेत त्यांचे मूल्यवर्धित करामुळे कमी नुकसान होईल व त्यांना कमी नुकसान भरपाई मिळेल व त्यांच्यावर अन्याय होईल. त्यामुळे नुकसान भरपाई व झालेला तोटा यांच्यात संबंध न ठेवता एखाद्या स्वतंत्र घटकावर नुकसान भरपाई ठरवावी अशी सूचना करण्यात आली. त्याप्रमाणे सरकारने भरपाईची पहिल्या वर्षी 100%, दुसऱ्या वर्षी 75%, व तिसऱ्या वर्षी 50% भरपाईची रक्कम ठरविली आहे. परंतु राज्यांचे नुकसान ठरविण्यासाठी कोणते निकष लावायचे ? हा प्रश्न अनुत्तरीत राहतो.

18. भारतात मूल्यवर्धित कराची अंमलबजावणी झाल्यास या कायद्यात व्यापारी व उद्योजकांना त्रासदायक लेखापरीक्षण पद्धतीला सामोरे जावे लागणार आहे. महाराष्ट्र मूल्यवर्धित कायद्याच्या कलम 61 नुसार ज्या व्यापाऱ्याची वार्षिक उलाढाल 40 लक्ष रू. पेक्षा जास्त आहे, त्यांनी आपल्या जमाखर्चाचे लेखा परिक्षण लेखा परिक्षकाकडून करून घेणे बंधनकारक आहे. अन्यथा एकूण व्यवहाराच्या 10% किंवा 1 लाख रू. यापैकी जी रक्कम कमी असेल त्या रकमेएवढा दंड केला जाईल.

तसेच या कायद्याच्या कलम 22नुसार नोंदणीकृत व्यापाऱ्यांच्या धंद्याच्या ठिकाणी जाऊन जमाखर्चाच्या

वह्या व अन्य कागदपत्रांचे लेखापरीक्षण करण्याची तरतूद या कायद्यात केली आहे. ही तरतूद अत्यंत जाचक, व्यापारी व उद्योजकांवर गैरविश्वास दाखविणारी, दैनंदिन कामकाजात अडथळा आणणारी आहे. या कायद्यातील लेखा परीक्षण व छेदक परीक्षण करण्याची पद्धत अत्यंत अव्यवहार्य आहे. सरकार कर आकारणी करताना करदात्यांचे जमाखर्च तपासू शकते. तसेच करदात्यांचे जमाखर्च उत्पन्न कर कायद्याखाली तपासले जातातच. त्याबरोबरच मूल्यवर्धित कायद्यात लेखापरीक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहेच त्यामुळे पुन्हा सरकारी लेखा परीक्षण करण्याचे प्रयोजन काय आहे ? ते समजत नाही. पुन्हा पुन्हा लेखा परीक्षण करण्याच्या पद्धतीमुळे लोक क्षोभ वाढेल.

19. महाराष्ट्र मूल्यवर्धित कर कायद्यातील कलम 67 नुसार आंतरराज्यीय व्यापारात वाहनांची तपासणी करण्यासाठी सीमेवर तपासणी नाके उभारले जाणार आहेत. राज्यात येणारी वाहने तपासणे, क्षमतेपेक्षा जास्त माल एखादे वाहन नेत आहे का ते तपासणे हे काम केले जाणार आहे. वाहन धारकांना मालासंबंधीच्या कर पावत्या, विक्री देयक अथवा पोचरणी पत्र किंवा अन्य कागदपत्रे जवळ बाळगावी लागणार आहेत. ते तपासणी नाक्यावर दाखविणे आवश्यक आहे. कलम 68 नुसार इतर राज्यातून माल घेऊन येणाऱ्या व पुन्हा दुसरा राज्यात जाणाऱ्या वाहन चालकाला पारगमन परवाना (Transit Pass) पास देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. आजपर्यंतचा अनुभव पाहता तपासणी नाक्यावर अधिकारी वाहनधारकांना या ना त्या कारणाने अडवून ठेवतील, त्यामुळे माल एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात प्रोचण्यास विलंब लागेल. भारतातील काही राज्यात तपासणी नाके आहेत. या तपासणी नाक्यावर होणारी प्रश्नोत्तरे, जाबजबाब यामुळे वाहनधारकांना तासनतास तर काही प्रकरणात दिवस न दिवस थांबावे लागेल. परिणामी

गाड्यांची तपासणी लवकर व्हावी, अडवणूक होऊ नये म्हणून वाममार्गाचा अवलंब केला जाईल, जसा आता अनेक शासकीय कार्यालयामध्ये होतो. त्यामुळे भ्रष्टाचाराला उत्तेजन मिळेल.

20. चहा व कॉफी उद्योगावर नियोजित मूल्यवर्धित कर कायद्याचा प्रतिकूल परिणाम होणार आहे. मूल्यवर्धित करामुळे चहा व कॉफीचा उपभोग घेणाऱ्या अंतिम उपभोक्त्याला या वस्तू महांग होणार आहेत. कारण या कायद्यानुसार चहा व कॉफी या वस्तू 12.5% करदराच्या कक्षेत येणार आहेत. सध्या चहा व कॉफीवर प्रचलित विक्रीकर 8% आहे. कच्चे काजू 4% करकक्षेत समाविष्ट करण्यात आले आहेत, परंतु चहा व कॉफी मात्र 12.5% दराच्या कक्षेत समाविष्ट केले आहेत. त्यापेक्षा आश्चर्याची बाब म्हणजे पूर्वी ज्या जीवनावश्यक वस्तू पीठ, डाळी, मीठ, आटा, मैदा या करमुक्त होत्या त्यावर आता 4% कर द्यावा लागणार आहे तर चहा व कॉफीवर पूर्वीपेक्षा 50% पेक्षा जास्त कर लावल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात त्यांच्या किंमती वाढतील.

21. तसेच चहा व कॉफी उद्योगाला आदान कर परताव्याचा फायदा मिळणार नाही कारण ज्या राज्यात वस्तुचे उत्पादन होते तेथेच आदान कर परतावा दिला जातो. चहा व कॉफीचे उत्पादन काही राज्यापुरतेच मर्यादित आहे. परंतु त्यांचा उपभोग मात्र संपूर्ण भारतात घेतला जातो. आंतरराज्य व्यापारावर मूल्यवर्धित कर नाही. त्यामुळे दुसऱ्या राज्यात पाठविलेल्या चहा व कॉफीवर आदाने खर्चाचा परतावा मिळणार नाही. या वस्तुंच्या किंमती वाढून सर्वसामान्य ग्राहकांवर प्रतिकूल परिणाम होईल. उत्तर भारत व दक्षिण भारतातील गरीब व मध्यम वर्गियांमध्ये चहा व कॉफीचा उपयोग जीवनावश्यक वस्तू म्हणून होतो. एका पाहणीनुसार ज्या कुटुंबाचे उत्पन्न दरमहा 3000 रु. आहे अशी 45.3% कुटुंबे व ज्यांचे मासिक उत्पन्न 3001 ते 5000 रु. आहे असे 69.4% लोक आवेष्टित केलेला

(Packing) चहा पितात.” या कारणामुळे चहा कॉफीच्या किंमती वाढून सर्वसामान्यांना चहा व कॉफी महामग होईल.

22. मूल्यवर्धित कर कायद्यात कर सवलती रद्द करण्याचा प्रस्ताव वादग्रस्त आहेत. हा कायदा बचतीस प्रोत्साहन देणारा नाही. या कायद्यामध्ये व्यक्तिगत प्रोत्साहन योजना देता येणार नाहीत अथवा दिली जाणारी विविध प्रोत्साहने हा कायदा कमी करतो. त्यामुळे भारतात सध्या दिल्या जाणाऱ्या प्रोत्साहन योजना बंद होणार आहेत. दीर्घ काळाचा विचार करता भारतात या योजना बंद करणे योग्य होणार नाही. आर्थिक विकासाचा 10% दर गाठायचा असेल तर बचत व भांडवलनिर्मितीचा दर 30% पेक्षा जास्त असला पाहिजे. आजच्या काळात भारतातील बचत दर 24% आहे तर भांडवल निर्मितीचा दर 25.6% आहे. म्हणून भविष्यकालीन आर्थिक विकासाचा उच्चदर प्रस्थापित करण्यासाठी बचत, गुंतवणूक व भांडवल निर्मितीला चालना देणारे कर धोरण असले पाहिजे. मूल्यवर्धित कर कायद्यात कर सवलती दिल्या जाणार नाहीत. कंपन्या, बँक, पतसंस्था, शेअरबाजार व परस्पर निधीतील (Mutual Fund) बचत व गुंतवणूक सुरक्षित नाही. अल्पबचत, भविष्यनिर्वाह निधी (Provident Fund) ही गुंतवणूक सर्व सामान्यांच्या दृष्टीने सुरक्षित आहे. या योजनेतील गुंतवणुकीला कर सूट मिळाली पाहिजे. परंतु मूल्यवर्धित कर कायद्यात या सवलती नाहीत त्यामुळे देशातील भविष्यकालीन बचत, गुंतवणूक व भांडवल निर्मितीला हा कायदा पोषक नाही. त्याचा प्रतिकूल परिणाम देशाच्या आर्थिक विकासावर होईल.

23. मूल्यवर्धित कर कायद्यात करनियमांचे उल्लंघन करणाऱ्याला कलम 29 मध्ये पूर्वापेक्षा कडक व जाचक तरतूदी केल्या आहेत. पूर्वीच्या कायद्यात दंडाच्या कलमात 'विशिष्ट रकमेपेक्षा अधिक नाही' (Not ex-

ceeding) असा शब्द प्रयोग होता त्यामुळे केसच्या स्वरूपानुसार कलमात असणाऱ्या जास्तीतजास्त दंड रकमेच्या तरतूदीपेक्षा अधिक दंड होत नव्हता. मूल्यवर्धित कायद्यात ही शब्दरचना वगळण्यात आली आहे. पूर्वीच्या कायद्यात 'विशिष्ट रकमेपेक्षा अधिक नाही' (Not exceeding) या शब्द प्रयोगामुळे अधिकारी दंड कमी करीत होते आता दंड होणार नाही किंवा कायद्यातील तरतूदी एवढा दंड होईल. यामधुन सुटण्यासाठी मग भ्रष्टाचाराला वाव मिळेल, हा धोका संभवतो.

24. मूल्यवर्धित कायदा यशस्वी होण्यासाठी हा कायदा भारतातील सर्व राज्यात एकाचवेळी व एकाच तारखेला लागू झाला पाहिजे. सर्व राज्यात वस्तुचे वर्गीकरण, कराचे दर, करमुक्त वस्तू, एकसारख्या असतील तर हा कायदा यशस्वी होतो. आजच्या काळात हा कायदा 1 एप्रिल 2005 पासून लागू करण्यास फक्त 26 राज्यांनी मान्यता दिली आहे. उत्तरप्रदेश सरकार कायदा लागू करणार नाही. त्यामुळे भारतात हा कायदा कितपत यशस्वी होईल याबद्दल शंका आहे. काही अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते राज्यांपेक्षा केंद्रसरकारने हा कायदा लागू करणे जास्त चांगले आहे. ज्या देशात संघराज्य पद्धती अस्तित्वात आहे तेथे राज्यापेक्षा केंद्र सरकारने हा कर लादणे अधिक योग्य आहे. ब्राझील व कॅनडा या संघीय देशातील राज्यांनी हा कर लागू केला आहे, परंतु त्यांची यशस्विता मात्र वेगवेगळी आहे.

कविता राव यांनी देखील Impact of vat on central and state finances या लेखामध्ये असाच निष्कर्ष काढला आहे. त्या म्हणतात मूल्यवर्धित कराचा वेगवेगळ्या राज्यांवर होणारा परिणाम वेगवेगळा असेल. काही राज्यांना फायदा होईल तर काही राज्यांना तोटा होईल. राज्यातील मूल्यवर्धन दरावर हा फायदा तोटा अवलंबून राहील.

भाग 3

उपसंहार

वरील विवेचन लक्षात घेता भारतात मूल्यवर्धित कराची अंमलबजावणी करताना विशेष उपाय योजना कराव्या लागतील. या दृष्टीने भारतातील सर्व राज्यात एकसारखा मूल्यवर्धित कर कायदा असावा. वेगवेगळ्या वस्तुवरील कराचा दर, करमाफ वस्तू, वस्तुंची वर्गवारी एकसारखी असावी. देशातील सर्व राज्यात हा कायदा एकाच वेळी लागू करावा या कायद्याची माहिती उद्योजक, व्यापारी व सर्वसामान्यांना व्हावी. या दृष्टीने या कायद्याला व्यापक प्रसिद्धी द्यावी. जीवनावश्यक वस्तुवरील 4% कर काढून टाकावा, धान्ये, कडधान्ये, गहू, तांदूळ, डाळी, मिरची, तेल, कणीक, मैदा, रवा, गूळ चहा, कॉफी इत्यादी वस्तुवरील कर माफ करावा. तसेच मूल्यवर्धित कायद्यात बचत व गुंतवणुकीस प्रोत्साहन देणाऱ्या सवलती लागू कराव्यात तरच भारतात भांडवल निर्मितीचा वेग वाढेल, परिणामी देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळेल.

मूल्यवर्धित कायदा लागू केल्यानंतर तो यशस्वी होण्यासाठी आंतरराज्य व्यापारातील 4% केंद्रीय विक्रीकर, व्यवसाय कर, सेवाकर व इतर कर रद्द करावेत. या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी कार्यक्षम प्रशासन व्यवस्था आवश्यक असते, तशी ती व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी सरकारला नियोजन व तयारी करावी लागणार आहे. प्रशासकीय व्यवस्थेत संगणकीकरण, माहिती व तंत्रज्ञानाचा वापर करून अत्याधुनिक कर प्रशासन व्यवस्था निर्माण केली पाहिजे.

या कायद्यातील तपासणी नाके व प्रतिबंध करण्याची तरतूद रद्द करावी. मूल्यवर्धित कायद्यात छेदक तपासणीची व्यवस्था असल्यामुळे सरकारला व्यापाऱ्यांच्या व्यवहारावर नियंत्रण ठेवता येते. त्यामुळे पुन्हा तेच काम करण्यासाठी तपासणी नाके उभारून

आंतरराज्यीय मालवाहतूकीत अडथळे आणण्याची आवश्यकता नाही. या कायद्यात व्यापारी व उद्योजकांचे पुन्हा पुन्हा लेखापरीक्षण करण्याची तरतूद त्यांना त्रासदासक आहे, ती रद्द करावी. एकदा सक्षम सरकारी यंत्रणेकडून लेखापरीक्षण केले गेल्यास पुन्हा पुन्हा लेखापरीक्षण करणे, व्यापाऱ्यांच्या दुकानात जाऊन लेखापरीक्षण करण्याची या कायद्यातील तरतूद उद्योजक व व्यापाऱ्यांचा उपमर्द करणारी असल्यामुळे ती रद्द करावी. या कायद्यामुळे निर्माण होणाऱ्या अडचणी सोडविण्यासाठी व्यापारी, उद्योजक व ग्राहकांच्या संघटना, चेंबर ऑफ कॉमर्सचे प्रतिनिधी यांच्याशी सरकारने चर्चा करावी व वारंवार उद्भवणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करावे. तसेच व्यापारी व उद्योजकांनी या कराबाबत पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोन न ठेवता या कर पद्धतीत अनेक चांगल्या गोष्टी आहेत हे लक्षात घ्यावे, या करामुळे जे प्रश्न निर्माण होतील त्यांची सरकारशी वेळोवेळी, विविध पातळ्यावर चर्चा करून सोडवणूक करता येईल त्यासाठी सरकारला सहकार्य करावे व सरकारने देखील ही कर पद्धती लोकांना त्रासदायक होणार नाही याची काळजी घ्यावी. तरच या कराची उद्दिष्टे सफल होतील.

संदर्भ सूची

1. जळगाव जिल्हा गॅझेटियर - महाराष्ट्र शासन .
2. Draft Bill Maharashtra Value Added Tax.
3. Economic Survey 2002-03 -GDI.
4. Asian Economic Journal(17 (1)pp. 27 to 44, 2003).
5. EPW - June 26 July 2004.
6. EPW - June 26 July 2, 2004. Vol. 39.
7. 'व्यापार मित्र' पाक्षिक विविध अंक (2003-04)
8. 'Southern Economist', 1 July 2003, Vol.42
9. 'Southern Economists' Vol.43, 1 Aug. 2003
10. Economics Times :- 21 June 2004.,

18 Aug - 2004,
19 Aug. 2004,
25 Oct., 2004.

12. दै. लोकमत सांगली 3 नोव्हेंबर 2004.

13. www.eurunion.org/legislat/VAT. Web.
Htm.

11. दै. लोकमत सांगली, 23 आक्टोबर 2004.

14. www.bir.gov./pn/tax vat. htm.

मराठी अर्थशास्त्र परिषद कार्यवाह-खजिनदार पदातील बदल

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे विद्यमान कार्यवाह-खजिनदार सर्जेराव ठोंबरे, औरंगाबाद यांच्या पदाचा कार्यकाल दिनांक 31 मार्च, 2005 रोजी पूर्ण झाला. दिनांक 1 एप्रिल, 2005 पासून हा पदभार चारूदत्त गोखले, जळगाव हे सांभाळणार आहेत. सर्व आजीव सदस्य, वार्षिक वर्गणीदार, जाहिरातदार आदी सर्वांनी मराठी अर्थशास्त्र परिषदेशी संबंधित सर्व पत्रव्यवहार, आजीव सदस्य वर्गणी, वार्षिक वर्गणी व अर्थसंवादची वर्गणी या सर्व बाबतीत दिनांक 1 एप्रिल, 2005 पासून चारूदत्त गोखले, जळगाव, यांच्याशीच पुढील पत्र्यावर संपर्क साधावा.

चारूदत्त श्री. गोखले
कार्यवाह-खजिनदार,
मराठी अर्थशास्त्र परिषद.

पत्ता- निवास : 'अक्षय' प्लॉट नं. 10, प्रोफेसर्स कॉलनी
जिल्हा उद्योगकेंद्राचे मागे, जळगाव - 425001
दूरध्वनी - (0257) 2252375 (निवास)

पत्ता-कार्यालय : अर्थशास्त्र विभाग,
मूळजी जेठा महाविद्यालय,
जळगाव - 425002.
दूरध्वनी - (0257) 2234281

अर्थसंकल्प : 2005

(अर्थ) 'संकल्प' सिद्धीसाठी की घोषणेसाठी ?

● विनायक म. गोविलकर नासिक.
सनदी लेखपाल, व प्राध्यापक

अर्थमंत्र्यांनी भाषणाच्या सुरुवातीलाच म्हटले की
"We have charted a new path that will bring
the greatest good to the greatest number".
संपूर्ण भाषणात त्यांनी अर्थव्यवस्थेतील जवळपास
प्रत्येक घटकासाठी काही ना काही करण्याचे आश्वासन
दिले.

अर्थसंकल्पातील जास्तीतजास्त चांगल्या बाबी
1. कल्याणकारी योजना

संयुक्त पुरोगामी आघाडी (UPA) सरकार हे
आघाडीचे/ मित्र पक्षांचे सरकार आहे. साहजिकच हे
सरकार 'किमान समान कार्यक्रमां'च्या आधारावर
चालले आहे. ह्या कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी
रु. 25,000/-कोटींची तरतूद अर्थमंत्र्यांनी केली आहे.
सामाजिक कल्याणाच्या अनेक योजना अर्थसंकल्पात
मांडण्यात आल्या आहेत. आरोग्य विभाग आणि कुटुंब
कल्याण विभागासाठी रु. 10,280 (8,420) कोटींची
तरतूद, राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान (National
Rural Health Mission) राबविण्याची योजना,
मागील वर्षी सुरु केली. राष्ट्रीय पातळीवरील
कामासाठी अन्न या कार्यक्रमासाठी रु. 11,000/-

कोटींचा निधी, दारिद्र्य रेषेखालील (BPL) अडीच
कोटी कुटुंबांना अंत्योदय अन्न योजनेचा लाभ देण्याचे
वचन, एकात्मिक बाल विकास सेवा योजने अंतर्गत
(Integrated Child Development Services
Scheme) योजने अंतर्गत नवीन 1,88,168
आंगणवाड्या सुरु करण्याचा संकल्प व त्यासाठी
3142 (1623) कोटींची तरतूद, शाळेतील मुलांना
माध्यान्न जेवण योजनेसाठी 3010 कोटी
(1675), पिण्याच्या पाण्यासाठी असलेल्या सर्व
योजनांचे एकत्रीकरण करून राजीव गांधी पेयजल
अभियान (Rajeev Gandhi Drinking Water Mis-
sion) राबविण्याचा मानस व त्यासाठी रु. 3300
कोटींचा निधी, सध्या 452 जिल्ह्यात चालू असलेल्या
संपूर्ण स्वच्छता अभियान (Total Sanitation Cam-
paign) चा विस्तार सर्व जिल्ह्यात करण्यासाठी रु. 630
कोटींची तरतूद, अनु. जाती जमातींच्या विकासासाठी
रु. 6253 कोटींचा निधी, महिला व बालविकास
यासाठी रु. 14379 कोटी, अल्पसंख्यांकांना परीक्षापूर्व
शिक्षणासाठी खाजगी संस्थांना परवानगी व निधी,
मागास प्रदेशासाठी अनुदान निधी (Backward Re-
gion Grant fund) साठी रु. 5000 कोटींची तरतूद,

बिहार, जम्मू काश्मिर व उत्तर पूर्व राज्यांसाठी मोठा निधी, ग्रामीण आधारभूत संरचना विकास निधी (Rural Infrastructure Dev. Fund) साठी रू. 8000 कोटी देण्याचे जाहीर केले अर्थमंत्र्यांनी निश्चितच हे सरकार 'कल्याणकारी राज्य' या (Welfare State) संकल्पनेस बांधील आहे हे दाखविण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. (कंसातील आकडे 2004 च्या अंदाजपत्रकातील आहेत.)

2) कर रचनेचे सुसूत्रीकरण

कर रचनेत सुसूत्रीकरण व सुधारणा आणण्यासाठी अनेक पावले टाकण्यात आली आहेत. त्याचा लाभ सर्व करदात्यांना होईल असेही चित्र उभे करण्यात ते यशस्वी झाले. आयकराची किमान आय मर्यादा रू. 1,00,000 पर्यंत वाढविण्यात आली आहे. रू. 1,00,000 पर्यंतच्या गुंतवणुकीला उत्पन्नातून सूट दिली, आयकराचे दर शिथिल केले ते खालील प्रमाणे आहेत.

रू. 8.5 लाख उत्पन्नाऐवजी रू. 10 लाख उत्पन्नावर अधिभार लागू केला, कंपनी व भागीदारी संस्थांचा कराचा दर 35% वरून 30% वर आणला, कंपन्यांचा किमान पर्यायी कर (MAT) याला पुढील 5 वर्षांपर्यंत अग्रणीत (Carried forward) करून वजावट मिळण्याची तरतूद केली, प्रारंभिक घसारा (Initial Depreciation) 15% वरून 20% पर्यंत वाढविला आणि सारे करदाते सुखावले.

आयात शुल्काचा कमाल दर 20 % वरून 15 % वर आणला. भांडवली वस्तू आयातीचे शुल्क 15% वरून 10% व 5% इतके कमी केले. कापड

उद्योगातील यंत्रसामग्री व कच्चा माल आयातीवरील शुल्क 20% वरून 10% केले, अन्न प्रक्रिया उद्योगाला चालना देण्यासाठी शीतगाडीवरील (Refrigerated Vans) चे आयात शुल्क 20% वरून 10 % केले. पादत्राणे, उत्पादनाची यंत्रसामग्री व कच्च्या मालावरील आयात शुल्कात लक्षणीय कपात केली. तसेच जैव तंत्रज्ञान (Biotechnology) छापखाने धातू, कोळसा यांच्या आयात करातही कपात केली, परिणामतः उद्योग जगताने मोठ्या आनंदाने त्याचे स्वागत केले.

3) पायाभूत सुविधा

पायाभूत सुविधा हे आणखी एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. अर्थसंकल्पात ग्रामीण भागातील घरगुती आणि सार्वजनिक दूरध्वनीसाठी रू. 1200 कोटींची तरतूद, 4000 कि.मी. इतक्या महामार्गाचे चौपदरीकरण करण्यासाठी रू. 1400 कोटी, राष्ट्रीय महामार्ग विकासासाठी रू. 9320 कोटी (6514) ग्रामीण विद्युतीकरणासाठी रू. 1100 कोटी, ग्रामीण गृहबांधणी इंदिरा आवास योजनेला रू. 2750 कोटी देऊन सुमारे 15 लाख घरे बांधण्याची योजना मांडण्यात आली. राष्ट्रीय शहर पुनर्निर्माण अभियान (National Urban Renewal Mission) याकरीता रू. 5500 कोटींची तरतूद, तसेच पायाभूत सुविधा विकासाला निधी पुरविण्यासाठी विशेष उद्दिष्टानुरूप यंत्रणा (Special Purpose Vehicle) उभारण्याची सूचना व त्यासाठी रू. 10,000 कोटी कर्जाऊ रकमेची संमती, मुंबईला वित्तीय केंद्र (Financial hub / Centre) म्हणून उभे करण्याचा निश्चय या सान्यांनी

तक्ता क्र. 1

करपात्र उत्पन्न रूपये	कराचा दर	
1 ते 1.50 लाख	10 %	महिला व ज्येष्ठ नागरिकांना 1.25 व 1.50 लाख मर्यादा वाढवून दिली.
1.5 ते 2.50 लाख	20 %	
2.5 लाखाच्या पुढे	30 %	

जनता, उद्योग व व्यापार क्षेत्रातील लोक खूब झाले.

4) आर्थिक क्षेत्र

बँकिंग क्षेत्रात वैधानिक तरलता अनुपात (SLR) व रोख राखीव अनुपात (CRR) मर्यादा काढून टाकण्याचे सूतोवाच, बँकांना अधिमान भाग निर्गमित (Preference Shares issue) करण्याची परवानगी, विदेशी संस्थात्मक गुंतवणुकदारांना (FII's) व विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीला (FDI) ला बँकिंग क्षेत्रात जास्त वाव देण्याची परवानगी, यामुळे बँकांनी अर्थसंकल्पाचे स्वागत केले.

शेअर बाजारात विदेशी संस्थात्मक गुंतवणुकदारांना (FII's) अनुज्ञात व्यापार करण्यासाठी (Derivative Trading) रोख रकमेशिवाय अन्य मालमत्ता आनुषंगिक (collateral) म्हणून देण्याची परवानगी, मान्यताप्राप्त शेअरबाजारावर (Stock Exchange) अनुज्ञात व्यापाराला (Trading in Derivatives) सहा व्यापार (Speculativ Trading) न मानण्याची घोषणा व कंपन्यांना कर सवलती यामुळे शेअर बाजार चढा राहिला.

या सर्व तरतुदी पाहिल्यानंतर अर्थमंत्र्यांचे भरभरून कौतुक होणे स्वाभाविक नाही का? परंतु निदान 3/4 दिवसानंतर तरतुदींचा अभ्यास केल्यावर तरी वस्तुस्थिती समजवून घेणे आवश्यक आहे.

अर्थसंकल्पाचे विश्लेषण

1) रोजगार

अर्थमंत्र्यांनी रोजगार ह्या नाजूक मुद्याला अर्थसंकल्पात सुरुवातीलाच महत्त्वाचे स्थान दिले आणि रोजगार वृद्धीसाठी पाच क्षेत्रांचा उल्लेख केला. 1 कोटी हेक्टर जमिनीला निश्चित जलसिंचनाची सुविधा उपलब्ध करून दिली तर प्रति हेक्टर एका व्यक्तीस या दराने 1 कोटी रोजगार निर्माण होतील असे साधे गणित त्यांनी मांडले. अन्नप्रक्रिया उद्योगात दरवर्षी 2.5 लाख नवीन रोजगार संधी उपलब्ध करण्याची क्षमता असल्याचे सांगितले. तर कापड

उद्योगात येत्या पाच वर्षांत 1 कोटी 20 लाख नोकऱ्या उपलब्ध होण्याचा आशावाद मांडला. 2009 सालापर्यंत माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात नवीन 70 लाख तर बांधकाम क्षेत्रात लाखो जणांना नोकऱ्या मिळतील असे भाकीत वर्तविले. एवढा रोजगार निर्माण करण्यासाठी अर्थमंत्र्यांनी या पाच क्षेत्रांसाठी काय केले हे आता पाहू.

अ. प्रसार माध्यमांनी हा अर्थसंकल्प कृषी क्षेत्राभिमुख असल्याचे वर्णन केले आहे. कृषी मंत्रालय एक पथदर्शक अहवाल लवकरच सादर करेल. ज्यायोगे पारंपरिक शेती ऐवजी फळे, भाजी, फुले, डाळी, तेलबिया यांची शेती, कुक्कुट पालन व मत्स्य व्यवसाय या क्षेत्रांकडे जाण्यासंबंधी मार्गदर्शन केले जाईल. गेल्या अर्थसंकल्पात जाहीर केलेला राष्ट्रीय फलोद्यान प्रकल्प यावर्षी सुरू करण्यात येईल आणि त्यासाठी 630 कोटी रूपयांची तरतूद करण्यात आली. कृषी विपणन सुविधा अशी नवीन योजना 72 कोटींची तरतूद करून जाहीर करण्यात आली. सूक्ष्म जलसिंचनासाठी 400 कोटींची तरतूद तर शेती संशोधनासाठी 50 कोटींचा तरतूद असलेला नवीन राष्ट्रीय निधी उभारण्याचे ठरविले. थोडक्यात शेतीसाठी केवळ 1152 कोटी रूपयांची तरतूद करण्यात आली. वाणिज्य बँका, सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना शेतीची कर्जे 30% ने वाढविण्याचे आदेश देण्यात आले आणि फुलांवरील आयात शुल्क 30% वरून 60% पर्यंत वाढवून थोडेसे संरक्षण दिले. या तरतुदीं 1 कोटी रोजगार निर्माण करू शकतील का? ब. अन्न प्रक्रिया उद्योगाला चालना मिळण्यासाठी शीत गाडीवरील आयात शुल्क 20% वरून 10% पर्यंत कमी केले. याद्वारे दरवर्षी 2.5 लाख रोजगार निर्माण होतील का? 2002-2003 मध्ये कार्यरत असलेल्या साखर कारखान्यांना नाबार्डनी एक नवीन आर्थिक सवेष्टित (Package) कार्यक्रम जाहीर करून मुद्दल व व्याज दोन वर्षांपर्यंत परत न करण्याच्या

बोलीवर देण्याचे सुचविले. तसेच आज देय असलेल्या कर्जावरील व्याजात 2% नी घट करण्याचे सूतोवाच केले. वस्त्रोद्योगासाठी आवश्यक असणारी यंत्रणा 20% ऐवजी 10% आयात शुल्कानी आयात करता येईल आणि काही कच्च्या मालावरील आयात शुल्क 20% ऐवजी 5% पर्यंत कमी केले आहे. तंत्रज्ञान सुधारणा निधी (Technology Upgradation Fund) यासाठी 435 कोटी रूपयांची तरतूद केली आणि 10% भांडवल अर्थसहाय्य योजना (Capital Subsidy Scheme) नव्याने आणली. हातमाग वस्तूंच्या उत्पादन आणि विपणनासाठी नवीन 20 समूह(Cluster) उभारण्याकरीता 40 कोटी रूपयांचा निधी दिला तर हातमाग विणकरांसाठी आयुर्विमा व आरोग्य विम्याची व्याप्ती वाढविण्यासाठी प्रत्येकी 30 कोटींची तरतूद केली. थोडक्यात वस्त्रोद्योगासाठी केवळ 535 कोटी रूपये अर्थसंकल्पात दिले.

क. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राला विशेष काहीही दिले नाही. आणि लाखो रोजगार निर्माण करणाऱ्या बांधकाम क्षेत्रासाठी 2 नकारात्मक तरतुदी केल्या. 12 पेक्षा जास्त निवासी गाळे (Flats) बांधणाऱ्या उद्योजकांवर 10% सेवा कर लादला आणि पोलादावरील उत्पादन शुल्क वाढविले.

वरील सर्व तरतुदींचा विचार करता रोजगार वाढावा ही अर्थमंत्र्यांची इच्छा, त्यासाठी निवडलेली क्षेत्रे ही केवळ घोषणा आहे असेच वाटते. प्रत्यक्ष रोजगार वाढीसाठी अर्थसंकल्पात विशेष काहीच नाही. अर्थात अर्थमंत्र्यांनी खूप काही केले आहे असे दाखविण्यात ते मात्र यशस्वी झाले आहेत.

2) पैसा घेणार कोटून

अर्थमंत्र्यांनी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करातून आवश्यक निधी उभा करण्याचा प्रस्ताव मांडला आहे. 2004-05 च्या सुधारित अंदाजानुसार रू. 306000 कोटी इतके करांचे एकूण उत्पन्न सांगत असतांना 2005-06 साठी 370025 कोटींची अपेक्षा ठेवली

आहे. यात 64,000 कोटींची वाढ अपेक्षित आहे. ही वाढ 21 % आहे. राज्यांना त्यातील हिस्सा (96559 कोटी) देऊन केंद्राकडे रू. 2,73,466 कोटी उरतात.

याशिवाय सरकारकडे करेतर उत्पन्न रू. 77734 कोटी आहे ते गेल्या वर्षाच्या उत्पन्नापेक्षा केवळ रू. 2600 कोटींनी जास्त आहे. तिसरा स्रोत आहे कर्जाची वसुली करून रू. 12000 कोटी मिळविणे. म्हणजेच करांपासून अपेक्षित उत्पन्न न मिळाल्यास सर्वच गणित चुकेल हे स्पष्ट आहे. कर महसुलाची स्थिती आता पाहू. आयकराची मर्यादा 1 लाखापर्यंत वाढविणे, अधिभाराची मर्यादा 8.5 लाखापासून 10 लाखावर नेणे, गुंतवणुकीसाठी उत्पन्नातून 1 लाख वजावट देणे, कंपन्यांवरील व भागीदारी संस्थांवरील कर 35% वरून 30% वर आणणे, प्रारंभिक घसारा (Initial Depreciation) 15% वरून 20% वजावटीस पात्र ठरविणे, यातून कराचे उत्पन्न निश्चितच कमी होणार आहे. तरीही अर्थमंत्र्यांनी आयकरातून सुमारे 15500 कोटी म्हणजेच गेल्यावर्षापेक्षा सुमारे 30.5% तर कंपनी करातून सुमारे 27,600 कोटी म्हणजेच 33% वाढ अपेक्षित धरली आहे. उत्पादन शुल्कातील दरामध्ये घट करूनही सुमारे 20 हजार कोटी म्हणजेच गेल्या वर्षापेक्षा 20% अधिक उत्पन्न अपेक्षित धरले आहे. सेवाकरासाठी 4 लाखाची मर्यादा निश्चित करून 80% करदाते सेवा कर जाळ्यातून बाहेर पडतील असे म्हणत असतांनाच सुमारे 3500 कोटी रूपये म्हणजे गेल्या वेळेपेक्षा 23.7% अधिक उत्पन्नाची अपेक्षा ठेवली आहे. स्वाभाविकच हे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करातील अपेक्षित उत्पन्न कसे मिळेल हा प्रश्न राहतोच.

3) सरकारी खर्चाचे अंदाजपत्रक - आता थोडे खर्चाविषयी

1) योजना खर्च 2005 च्या अर्थसंकल्पामध्ये एकूण खर्च रू. 5,14,344 कोटी आहे. भारताने 'नियोजनाद्वारे विकास' ही संकल्पना स्वातंत्र्यानंतर अवलंबिली. साहजिकच पंचवार्षिक योजनांसाठीचा

निधी अर्थसंकल्पातून उपलब्ध केला जातो. म्हणून खर्चाच्या अंदाजपत्रकाला महत्त्व आहे. या अर्थसंकल्पामध्ये नियोजन खर्च रू. 1,43,497 कोटी इतका आहे. तर नियोजनेतर खर्च रू. 3,70,874 कोटी आहे. म्हणजेच एकूण खर्चापैकी केवळ 27.9% इतकाच खर्च नियोजित कामांसाठी होणार आहे. 2004-05 च्या सुधारित अंदाजांची या खर्चाशी तुलना केली तर एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते ती म्हणजे 2005 च्या अर्थसंकल्पात योजना खर्च 8000 कोटी रूपयांनी कमी झाला आहे. तर योजनेतर खर्चात रूपये 36000 कोटींची वाढ झाली आहे. अर्थमंत्री महत्त्व कोणत्या खर्चाला देतात ते यावरून स्पष्ट व्हावे.

2) भांडवली खर्च

अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी भांडवली खर्चाचे महत्त्व सांगण्याची आवश्यकता नाही. महसुली खर्च हा दैनंदिन सरकारी गाडा चालविण्यासाठी केलेला खर्च असल्यामुळे विकासासाठी त्याचा संबंध राहात नाही. परंतु भांडवली खर्चातून मालमत्ता निर्माण होत असल्यामुळे दीर्घकाळासाठी त्याचा उपयोग होतो. तथाकथित विकासाभिमुख 2005 च्या अर्थसंकल्पात भांडवली आणि महसुली खर्चाची स्थिती खालीलप्रमाणे आहे.

गेल्यावर्षाच्या तुलनेत महसुली खर्चात 60443 कोटी (15.6%) एवढी वाढ झाली. तर भांडवली खर्चात रूपये 51890 कोटी (43.3%) कपात करण्यात आली. भांडवली खर्च लक्षणीयरीत्या कमी केलेला असतानाही या अर्थसंकल्पास विकासाभिमुख म्हणावे का ?

3) अटळ खर्च

सरकारचा कर्जावरील व्याज, संरक्षण आणि अर्थसहाय्य या तीन खात्यांवर महाप्रचंड खर्च होतो. या अर्थसंकल्पात खनिज तेलावरील अर्थसहाय्याची रक्कम विचारात न घेता खालीलप्रमाणे खर्च अपेक्षित केला आहे -

व्याज	1,34000 कोटी
संरक्षण	83000 कोटी
अन्न व खते अर्थसहाय्य	1,34000 कोटी

केंद्र सरकारकडे राहणारा एकूण कराचा महसूल 2,73,466 कोटी आहे. यात खनिज तेलावरील अर्थसहाय्य मिळविल्यावर काय होईल ? म्हणजेच कराचे उत्पन्न केवळ या तीन खर्चासाठीच वापरले जाते. मग विकास साधणार कशातून ?

4) राजकोषीय शिस्त

अर्थसंकल्पातील वाढती महसुली व राजकोषीय तूट हा गेली काही वर्षे अत्यंत चिंतेचा विषय झालेला आहे. राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकारने त्याची गंभीरपणे दखल घेऊन 2003 मध्ये राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायदा पारित केला. त्यानुसार 2007-08 पर्यंत तूट संपविण्याचे कायदाने बंधन घालून घेतले. जुलै 2004 मध्ये नवीन सरकारने सादर केलेल्या अर्थसंकल्पात ही मुदत 1 वर्षाने वाढवून घेतली. म्हणजेच 2008-09 पर्यंत तूट संपविण्याचे त्यांनी मान्य केले.

केवळ आठ महिन्यांच्या कालावधीत पवित्रा बदलला. 2004 चा अर्थसंकल्प सादर करताना त्यांनी आश्वासन दिले होते की, 2005 च्या अर्थसंकल्पात

तक्ता क्र. 2

खर्च	2004 चे अंदाजपत्रक		2005 चे अंदाजपत्रक	
	कोटी रू.	एकूण खर्चाचे प्रमाण	कोटी रू.	एकूण खर्चाचे प्रमाण
महसुली	386069	76%	446512	87%
भांडवली	119722	24%	67832	13%

महसुल तूट सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या 1.8% असेल. परंतु प्रत्यक्षात 2005 च्या अर्थसंकल्पात ही तूट 2.7% दाखविण्यात आली. 2004 मध्ये अपेक्षित तूट 2.5% होती. ती मर्यादाही अर्थमंत्र्यांना पाळता आली नाही व ही तूट वाढून 2.7% झाल्याचे सुधारीत अंदाजपत्रकात मांडण्यात आले. 2005 मधील ही तूट रू. 95,312 कोटीची आहे. कायदानुसार ती 2008-09 पर्यंत शून्यावर आणायची आहे. म्हणजेच साध्या गणिताने प्रतिवर्षी 0.9% ने कमी करायची आहे. याचा अर्थ प्रतिवर्षी सुमारे 32 हजार कोटी रूपयांनी महसुली तूट कमी करणे सरकारला अनिवार्य होणार आहे. मागील वर्षाचा अनुभव लक्षात घेता इतक्या मोठ्या प्रमाणावर तूट घटविणे अशक्यप्राय आहे. राजकोषीय शिस्त अजिबात न पाळणारा हा अर्थसंकल्प मग चांगला कसा? निदान त्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न अर्थमंत्र्यांनी केल्याचे तरी दिसते का?

5) नवीन पायंडे

आतापर्यंतच्या अर्थसंकल्पात अर्थमंत्री सामान्यतः बिहार, जम्मू काश्मिर, आसाम, नागालँड वगैरे सात राज्ये यासाठी काही वेगळी तरतूद मांडत आले आहेत. भौगोलिकदृष्ट्या समतोल विकास साधण्यासाठी कदाचित हे आवश्यकही असेल. परंतु या अर्थसंकल्पामध्ये मात्र अर्थमंत्र्यांनी दोन वेगळी निवेदने दिली आहेत व त्याचा प्रकर्षाने उल्लेख केला आहे. महिला व बालविकास यासाठी वेगळ्या निवेदनाद्वारे रू. 14379 कोटी रूपयांची तरतूद केली आहे. तर अनुसूचित जाती जमाती यांच्या विकास योजनांसाठी स्वतंत्र निवेदनाद्वारे 6253 कोटींचा निधी राखीव ठेवला आहे. भौगोलिक विषमता निवारण्यासाठी केलेल्या तरतुदी पाठोपाठ आता अशा तरतुदी करून सामाजिक विषमता दूर होईल की विभाजित समाजाचे चित्र अधिक गडद होईल हा प्रश्न निश्चितच अनुत्तरीत राहतो. स्पर्धा परीक्षांच्या तयारीसाठी अल्पसंख्यांक

समाजातील विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करणाऱ्या योजना प्रामुख्याने शासकीय संस्थांतून चालतात. अर्थमंत्री या अर्थसंकल्पामध्ये असे म्हणतात की, 'या संस्थांचे निकाल उत्साहवर्धक नाहीत आणि म्हणून मी या योजनांमध्ये प्रतिष्ठित खाजगी शिकवणी संस्थांचा समावेश करित आहे आणि अल्पसंख्यांक विद्यार्थ्यांनी अशा खाजगी संस्थांत प्रवेश घेतल्यास त्यांच्यावतीने खाजगी संस्थांना शुल्क देण्यासाठी निधी उपलब्ध करून देत आहे'. प्रश्न असा पडतो की, सरकारी संस्थांचे निकाल उत्साहवर्धक नसतील तर त्यात सुधारणा करायची की ते काम खाजगी संस्थांकडे द्यावे आणि केवळ अल्पसंख्यांकांसाठीच खाजगी संस्थांना निधीचे पाठबळ का द्यावे. अन्य उमेदवारांना त्याचा लाभ का मिळू नये. समाज विघटनासाठी याचा हातभार लागणार नाही का?

6) कर सुधारणा गरीब व मध्यमवर्गीयांसाठी कशी?

आयकरात सुधारणा करून त्याचा लाभ गरीब व मध्यमवर्गीयांसाठी दिल्याचे अर्थमंत्री व त्यानंतर प्रसिद्धी माध्यमांनी सांगितले. वास्तविक काही तरतुदीचा जरी विचार केला तरी हे लक्षात येईल की या सुधारणांचा लाभ उच्च उत्पन्न गटासाठी मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे. पगारदार आयकर दात्यांसाठी पूर्वी असलेली प्रमाणित वजावट (Standard Deduction) ही तरतूद रद्द करण्याचा प्रस्ताव आहे. परिणामतः रूपये 30,000 (रू. 20000) इतक्या रकमेवर आता पगारदारांना कर भरावा लागेल. बँक ठेवी, राष्ट्रीय बचत पत्रे इत्यादीवर मिळणारे व्याज कलम 80 एल अन्वये रूपये 12000 पर्यंत व विशिष्ट सरकारी प्रतिभूती वरील व्याज रू. 3000 पर्यंत माफ होत होते. हे कलम रद्द केल्यामुळे आता त्या रकमेवर कर भरणे क्रमप्राप्त झाले आहे. नवीन करजाळ्यानुसार उत्पन्न 2,50,000 झाल्यानंतर 30% कराचा दर लागू होणार आहे. गुंतवणुकीसाठी कलम 88नुसार असलेले

करसवलत रद्द करून 1,00,000 रूपयांची गुंतवणूक उत्पन्नातून वजावट देण्याचा प्रस्ताव या अर्थसंकल्पामध्ये आहे. साहजिकच कमी उत्पन्नमटाच्या गुंतवणुकदारांना 10% अथवा 20% जो कराचा दर लागू असेल त्यानुसार वजावट मिळेल. पूर्वी रू. 500000 च्या वर उत्पन्न असणाऱ्या करदात्यांना ही सवलत नव्हती. आता त्यांनाही नवीन कलम 80 सी चा लाभ मिळणार असल्याने 100000 गुंतवणुकीवर 30% ने म्हणजेच रू. 30000 इतकी करात बचत होईल. ज्येष्ठ नागरिक यांच्यासाठी करपात्र मर्यादा 150000 केली असल्यामुळे त्यांना आता 50000 वर 10% ने केवळ रू. 5000 इतकी विशेष सूट मिळाली आहे. पूर्वी कलम 88 सी नुसार त्यांना रू. 20000 पर्यंत कराच्या रकमेत वजावट मिळू शकत होती. महिलांच्याही बाबतीत असेच तुलनात्मक नुकसान झालेले दिसते. कलम 88 बी नुसार पूर्वी महिलांना करातून विशेष सूट रू. 5000 पर्यंत मिळत होती. आता त्यांच्यासाठी करपात्र मर्यादा 125000 केल्यामुळे 10% ने 25000 वर केवळ रू. 2500 ची विशेष सूट त्यांना मिळेल. थोडक्यात महिला व ज्येष्ठ नागरिक यांची विशेष सूट सध्याच्या तरतुदींचा विचार करता तुलनेने कमी झाली आहे. शैक्षणिक कर्ज परतपेड व त्यावरील व्याज या दोघांनाही पूर्वी कलम ई नुसार वजावट मिळत होती. अर्थमंत्र्यांनी कर्जपरत पेडीसाठीची वजावट रद्द करून केवळ व्याजासाठी वजावट चालू ठेवली आहे. कलम 80 सीसीसी व 80 सीसीडी यातील गुंतवणुकांसाठी असलेल्या स्वतंत्र मर्यादा ही अर्थमंत्र्यांनी रद्द केल्या आहेत.

7) प्रशासकीय अडचणी

अर्थमंत्र्यांनी सदर अर्थसंकल्पात दोन नवीन कर सुचविले आहेत. त्याचा परिणाम महसूल गोळा करण्यापेक्षा अडचणीच निर्माण करणारा ठरेल. बँकिंग रोख व्यवहार कर हा कर काळापैसा रोखण्यासाठी आणला असल्याचे अर्थमंत्री सांगतात. आणि बँकेतून

रू. 10000 रोख स्वरूपात काढल्यानंतर रू. 10 इतका कर त्यावर आकारू इच्छितात. दर्शनी धनादेश (Bearer Cheque) तसेच बँक ड्राफ्ट यासाठी रोख पैसे भरल्यास किंवा 10000 पेक्षा जास्त रकमेची मुदत ठेव रोखीने काढल्यास हा कर लागू होईल. हा कर लावणे काळापैसा थोपविण्याच्या दृष्टिने व प्रशासकीय दृष्टीने अविचाराचे वाटते.

दुसरा कर आहे 'आनुषंगी लाभ कर' (Fringe Benefit tax) उद्योगांनी आपल्या सेवकांसाठी केलेला प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष खर्च यापूर्वी काही अपवाद वगळता उद्योगांना करपात्र नफा ठरविण्यासाठी वजावट म्हणून मिळत होता. परंतु प्रस्तावित तरतुदीनुसार 16 शिर्षकाखाली नमूद केलेला खर्च नवीन कराला पात्र ठरला आहे. त्यात उत्सवावरील खर्च, भेटी, बैठक गृह (Club House), अतिथी गृह, अधिवेशन, प्रवास, दूरध्वनी इतकेच काय तर जाहिरात व विक्री वाढविण्यासाठी केलेला खर्चही करपात्र ठरविला आहे व अशा खर्चावर 30% कर लावण्याचे प्रस्तावित केले आहे. प्रशासकीय दृष्ट्या या तरतुदीमुळे आयकर विभाग व करदाते यांच्यात विवाद वाढतील. भरपूर कागदपत्रांची देवाण घेवाण करावी लागेल व कर वसुलीत मोठे अडथळे निर्माण होतील. उद्योग क्षेत्राची नाराजी ओढविली जाईल ती वेगळीच.

एक नवीन कलम 206 ए आणल्याने प्रशासकीय कामकाजात आणखी अडचण निर्माण होईल. बँकिंग कंपनी, सहकारी संस्था किंवा सार्वजनिक कंपनी यांनी 5000 पेक्षा कमी रकमेचे व्याज वर्षभराले दिले असेल तर त्यांना प्रत्येक तिमाहीस त्याची माहिती निर्दिष्ट नमुन्यात आयकर विभागास देण्याचे बंधन या कलमाने घातले आहे. भारतातील बँका, सहकारी संस्था व सार्वजनिक कंपन्या यांच्या संख्येचा विचार करता असे आलेले अर्ज संख्येने किती मोठे असतील व त्याचा उपयोग करण्याइतकी आयकर विभागाची यंत्रणा सुसज्ज आहे का याचा विचार अर्थमंत्र्यांनी केलेला

तक्ता क्र. 3

तपशील	स्थानिक कंपनी		परकीय कंपनी
करपात्र नफा	अ) 100		100
30% कर	30	40% कर	40
+ 10% आधिभार	3	2.5% आधिभार	1
	33		41
+ 2% शिक्षण उपकर	66	+ 2 % शिक्षण उपकर	82
एकूण कर	ब) 33.66		41.82
लाभांशासाठी उरलेला नफा (अ-ब)	66.34		58.18
नफ्याच्या 90% लाभांश वाटप केल्यास लाभांश	59.71		कर नाही
लाभांश कर (12.5%+10%+2%) वरीलप्रमाणे)	क) 8.38		
एकूण कर (ब + क)	42.04%		41.82%

दिसत नाही.

8) विदेशींना मान, स्थानिकांना मार

2005च्या अर्थसंकल्पापूर्वी स्थानिक कंपन्यांचा कराचा दर 35% होता. तो 30% केला व आधिभार 2.5% होता तो 10% केला. स्थानिक कंपन्यांना लाभांश वितरणावर 12.5 % कर आहे. तर विदेशी कंपन्यांचे लाभांश वितरण करमुक्त आहे. वर वर पाहता स्थानिक कंपन्यांची कर देयता कमी झालेली दिसते. परंतु अर्थसंकल्पातील तरतुदीमुळे स्थानिक कंपन्यांची कर देयता परकीय कंपन्यांच्या देयतेपेक्षा निश्चितच वाढलेली आहे. पहा तक्ता क्र. 3.

याशिवाय स्थानिक कंपन्यांना आनुषंगी लाभ कराचा मोठा भार सहन करावा लागेल. परकीय कंपन्यांनाही भारतात तो कर भरावा लागेल. पण त्यांची जमा रक्कम (Credit) ते आपआपल्या देशातील

कररचनेतून मिळवतील. म्हणजेच 2005 नंतर स्थानिक कंपन्यांवरील कराचा बोझा परकीय कंपन्यांपेक्षा पूर्वीसारखा कमी नव्हे तर थोडा जास्तच होणार आहे.

भारतातील खाजगी क्षेत्रातील काम करणाऱ्या बँकांमध्ये परकीय गुंतवणुकदारांना सध्या 10% पेक्षा जास्त मतांचा हक्क नाही. पण आता ही कमाल मर्यादा काढून टाकली जाईल असे भारतीय रिझर्व्ह बँकेने जाहीर केले आहे. तसेच विदेशी बँकांना येथे शाखा उघडून अथवा पूर्ण मालकीची उपकंपनी काढून किंवा 74% भाग भांडवल असलेली उपकंपनी उघडून व्यवहार करता येईल. खाजगी क्षेत्रातील दुर्बल बँकांमध्ये रिझर्व्ह बँकेच्या संमतीने 74% भाग भांडवल विदेशी बँकांना घेण्याची परवानगी देण्याच्या धोरणाचे सुतोवाचही करण्यात आले आहे.

विदेशी गुंतवणुकदारांनी मान्यताप्राप्त शेअर

बाजारात अनुजात व्यापार (Derivative Trading) करतांना खरेदी विक्री व्यवहारातील संभाव्य फरकाची रक्कम रोखीनेच भरणे आवश्यक आहे. परंतु 2005 च्या अर्थसंकल्पामध्ये त्यात सवलत देऊन असे गुंतवणुकदार आता रोख अथवा अन्य मालमत्ता आनुषंगिक सुरक्षितता देऊन अनुजात व्यापार करू शकतील.

बँका आणि शेअर बाजार या दोन महत्त्वाच्या, आर्थिक संस्थांमध्ये विदेशी गुंतवणूकदारांना इतके स्वातंत्र्य देण्याइतकी आपली अर्थव्यवस्था सशक्त झाल्याची अर्थमंत्र्यांना खात्री पटलेली दिसते.

9) 2004 च्या अर्थसंकल्पातील आश्वासनांची पूर्ती

यावर्षीच्याच अर्थमंत्र्यांनी गतवर्षी अर्थसंकल्प सादर केला होता. त्यात अनेक स्वप्नवत तरतुदी नमूद करून त्यांनी सामाजिक कल्याणाची काळजी घेतली होती. परंतु त्यातील खालील 6 योजनांमध्ये झालेल्या कार्यवाहीबाबत अर्थमंत्र्यांनी या अर्थसंकल्पात मौन पाळले आहे: प्रत्येक कुटुंबातील एकाला किमान 100 दिवस रोजगार, विहिरी, तलाव इत्यादी जलाशयांच्या विकासासाठी प्रतिवर्षी रू. 3000 कोटींची गुंतवणूक आयुर्विमा महामंडळाच्या माध्यमातून करणे, दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना आरोग्य गटविम्याचे संरक्षण केवळ 165 रूपये हप्त्यामध्ये देण्याचे वचन, निर्गुंतवणुकीतून अपेक्षित केलेला रू. 4500 कोटींचा निधी कशासाठी वापरला हे सांगण्याचे वचन, शिक्षण

उपकरातील अपेक्षित रू. 5000 कोटी शिक्षणासाठीच वापरण्याचे आश्वासन याबाबत अर्थमंत्र्यांनी आपल्या भाषणात साधा उल्लेखही केलेला नाही. कामासाठी अन्न या योजने अंतर्गत रू. 4020 कोटी खर्च झाले असे अर्थमंत्री सांगतात. ही रक्कम अन्नासाठीच असल्यास ठीक, अन्यथा हा रूपयात केलेला खर्च जर प्रशासकीय असेल तर आनंदच मानला पाहिजे. 2005 च्या अर्थसंकल्पामध्ये या योजनेवर एकूण 11000 कोटी रूपयांचा खर्च अर्थमंत्र्यांनी गृहीत धरला आहे. त्यात रू. 5400 कोटी रोखीने व 5000000 मेट्रिक टन अन्नधान्य अशी तरतूद आहे. 5400 कोटी रूपयांची रोख तरतूद प्रशासकीय कामासाठी तर नाही ना ?

थोडक्यात अर्थमंत्र्यांनी एक लांबलचक निबंध लिहित भली मोठी आश्वासने दिली आहेत. काय झाले पाहिजे याचे सुंदर विवेचन केले आहे. परंतु त्यात सार मात्र फार कमी आहे. जे झाले पाहिजे ते कसे करायचे त्या कार्यवाहीची दिशा अस्पष्ट आहे. योजना खर्च व भांडवली खर्च लक्षणीयरित्या कमी करून ते विकासापासून दूर गेलेले आहेत. कर उत्पन्नाची स्वप्नवत गणिते मांडली आहेत आणि राजकोषीय शिस्तीकडे दुर्लक्ष केलेले आहे. तरीही आपण अशी अपेक्षा करूया की अर्थमंत्र्यांना अपेक्षित कल्याणकारी सर्व योजना फलद्रुप होतील व गरिबांचा उद्धार, रोजगाराची अनेक नवीन साधने व देशाचा विकास त्यांच्या हातून या अर्थसंकल्पाद्वारे होईल.

चीन आणि समाजवाद बाजारपेठेची सुधारणा आणि वर्गलढा

(मार्टिन हार्ट-लेन्सबर्ग आणि पॉल बर्केट यांच्या लेखावर आधारित
ऑनॅलॉटिकल महधली रिव्ह्यू, जून-जुलै 2004 खंड 2 रा नं. 4-5)

● नलिनी पंडित, मुंबई.

भूतपूर्व अध्यक्ष, मराठी अर्थशास्त्र परिषद.

उपोद्घात

इ.स. 1840-42 या काळात चीन मधील अफूच्या व्यापारावर ताबा मिळविण्यासाठी इंग्लंडने चीनवर स्वारी केली त्यामध्ये चीनचा पराभव झाला. मात्र त्यानंतर इंग्लंडने तेथील राज्यसत्ता आपल्या ताब्यात घेतली नाही. तर चीनमधील निरनिराळ्या बंदरांच्या व्यवस्थेवर त्यांनी ताबा मिळविला. पुढे हळूहळू युरोपातील निरनिराळ्या राष्ट्रांनी चीनमधील निरनिराळ्या प्रांतांना आपल्या अधिपत्याखाली आणले पण अर्थव्यवस्थेत मूलभूत बदल न झाल्याने सरंजामदारांकडून होणारी लोकांची पिळवणूक चालूच राहिली.

1920 सालानंतर माओत्सेतुंग यांच्या नेतृत्वाखाली चीनमधील साम्यवादी पक्षाने परकीय आक्रमाणाविरोधात लोकांना संघटित करून त्याला प्रतिकार सुरू केला, आणि 1949 साली चीनमध्ये क्रांती घडून आली. क्रांती यशस्वी झाल्यानंतर साम्यवादी पक्षाने जो जाहीरनामा काढला त्यात अनेक वर्षांची लोकांची दुःखे आपण नाहीशी करू

आणि चीनमध्ये लोकशाही समाजवादाची स्थापना करू असे लोकांना आश्वासन दिले होते.

क्रांतिनंतरच्या अनेक दशकांमध्ये समाजवादाच्या झेंड्याखाली अनेक क्षेत्रात प्रगती घडवून आणली गेली. यात शंका नाही तरीही तिच्यात काही उणीवा राहिल्या. 1976 साली माओ मृत्यू पावले पण त्यांनी दिलेले समाजवादाच्या स्थापनेचे वचन त्यांच्या मृत्यूपूर्वी त्यांना पुरे करता आले नाही. ते दूरच राहिले.

1976 सालापासून चिनी साम्यवादी पक्षाने बाजारपेठेवर आधारलेल्या सुधारणांचा जो कार्यक्रम हाती घेतला त्यामधून समाजवादाच्या विरोधी दिशेनेच चीनची वाटचाल झाली आणि त्याचे दुष्परिणाम चिनी लोकांना सहन करावे लागले. असे असूनही अद्याप बरेच समाजवादी लोक चीनमधील सुधारणांपासूनच स्फूर्ती घेतात म्हणून या सुधारणांचे खरे स्वरूप आपण नीट समजून घेतले पाहिजे.

प्रत्यक्षात असे दिसते की चीनने बाजारपेठेच्या दिशेने जी प्रगती केली तिच्यामुळे त्या देशाची समाजवादाच्या दिशेने वाटचाल न होता तेथे

भांडवलशाहीचे पुनरुज्जीवन होत आहे आणि त्यातून तेथील अर्थव्यवस्थेवर परकीयांचे वर्चस्व स्थापन होत आहे. चिनी शासनाने योजनाबद्ध कार्यक्रमाला सोडचिठ्ठी देऊन बाजारपेठेवर व नफ्यावर उत्तेजनासाठी अवलंबून राहणाऱ्या अर्थव्यवस्थेचा जो प्रयोग करण्याचे ठरविले त्यामुळे शासकीय कंपन्यांऐवजी खाजगी उद्योगांना व परकीय कंपन्यांना उत्तेजन मिळत आहे. त्यामुळे दुसऱ्यांनी ज्यांचे अनुकरण करावे असा हा प्रयोग नाही. राष्ट्राचा विकास होत असतांना स्पर्धेचा प्रभाव वाढत आहे; आणि त्यामधून चीन व त्याचे मित्रदेश यांमधील कामगारांचे हित साध्य होण्याऐवजी त्यांची व त्यांच्या मित्रराष्ट्रांतील कामगारांची परिस्थिती बिघडण्याचीच अधिक शक्यता आहे.

1985 ते 1995 या दशकात चीनच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वाढीचा वेग दरवर्षी दहा टक्यांहूनही अधिक राहिला आणि 1997-98 च्या पूर्व आशियातील मंदीनंतरही त्याची वाढ दरवर्षी 7 टक्के या दराने होत राहिली. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या या वाढीमध्ये निर्यात व्यापाराची वर्षाला 6.1 टक्यांनी होणारी वाढ हे एक महत्त्वाचे कारण होते. या वाढीमुळे जगातील निर्यात करणाऱ्या सर्व देशात चीन चौथ्या क्रमांकावर जाऊन पोहोचला आहे. या काळात चीन मधील अमेरिकन भांडवलाची आयात 1985 साली 105 कोटी डॉलर्सवरून 2002 साली 500 कोटी डॉलर्सवर जाऊन पोहोचली.

चीन हा एक उदारमतवादी आदर्श

वेगाने होणारा आर्थिक विकास, जलद गतीने वाढणारी निर्यात आणि परकीय भांडवलाच्या आयातीत होणारी वाढ यामधून 1985 ते 1995 या दशकात चीनचे राष्ट्रीय उत्पन्न दरवर्षी दहा टक्यांहून अधिक वेगाने वाढत गेले आणि 1997-98 या वर्षात

आग्नेय आशियातील देश आर्थिक संकटात सापडलेले असतानाही चीनची वाढ दरवर्षी 7 टक्के दराने होतच राहिली. राष्ट्रीय उत्पन्नात ही जी वाढ झाली तिचे एक महत्त्वाचे कारण वाढती निर्यात हे ही होते. या काळात चीनची निर्यात राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 6.1 टक्के इतकी होती.

चीन एक आदर्श उदारमतवादी राष्ट्र

दुसऱ्या महायुद्धानंतर सोव्हिएट युनियनचे विघटन होत गेले आणि त्यानंतर तेथील सोव्हिएट गणराज्य आणि त्याच्या हुकमतीखालील पूर्व युरोपीय राष्ट्रे त्यांनी नव उदारमतवादी धोरणांचा अवलंब केल्यामुळे उदारमतवादी राष्ट्रांमध्ये एक विजयाचे वातावरण निर्माण झाले. पूर्वीच्या समाजवादी राष्ट्रांनीही अत्यंत वेगाने नियोजनाचा अंत करून शासकीय उद्योगांचे खाजगीकरण आणि परकीय भांडवलाच्या आयातीला उत्तेजन दिल्यामुळे नवउदारमतवादी विचारसरणीला मान्यता मिळाली त्यानंतर सोव्हिएट युनियन आणि त्याच्या साम्राज्यातील काही पूर्व युरोपीय देशांनी ही नवउदारमतवादी धोरणे पत्करल्यामुळे नवउदारमतवादी वर्तुळात एक विजयाचे वातावरण निर्माण झाले. पूर्वीच्या समाजवादी राष्ट्रांनीही योजनांना मूठमाती देऊन शासकीय उद्योगांचे खाजगीकरण आणि परकीय भांडवलाच्या आयातीला मुभा दिली. त्यामधून नवउदारमतवादी विचारांना मान्यता मिळाली. मात्र याचा परिणाम म्हणून रशिया व त्याचे मित्र देश यांची अर्थव्यवस्था कोसळली; आणि अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये विकासाबद्दलच्या ज्या कल्पना होत्या त्यांच्यावरही मोठे परिणाम झाले. त्यांचे स्वरूप स्थूलमानाने पुढीलप्रमाणे होते.

चीनमधील आर्थिक संक्रमण

चीनच्या साम्यवादी पक्षाने 1978 साली जेव्हा बाजारपेठेवर आधारलेल्या समाजवाद सुधारणांचा कार्यक्रम जाहीर केला तेव्हा त्याचे असे म्हणणे होते की माओच्या काळात उत्पादनाचे नियंत्रण करण्याची जी केंद्रीभूत अशी शासकीय रचना होती, तिच्या मधून निर्माण झालेली आर्थिक स्थितिशीलता (stagnation) आणि उधळपट्टी (waste) हे प्रश्न सोडविण्यासाठी त्याची गरज होती. 1980 नंतरच्या काही वर्षांत चीनमध्ये जे आर्थिक संक्रमण घडून आले आणि राष्ट्रीय उत्पन्नात वेगाने वाढ झाली त्यामधून डाव्या विचारसरणीच्या अनेक लोकांना बाजारपेठेवर आधारित समाजवाद हाच आर्थिक विकास, वस्तू आणि सेवा यांचे समान वितरण आणि आर्थिक निर्णय घेण्यात लोकांचा सहभाग यांचे एक उत्तम वाहन आहे असे वाटू लागले. मात्र चीनमधील सुधारणांच्या या कार्यक्रमांमुळे या राष्ट्राची समाजवादाच्या दिशेने वाटचाल झाली नाही. तर त्यामधून उच्चनीचतेवर आधारलेल्या आणि सामान्य लोकांची पिळवणूक करणाऱ्या भांडवलशाहीच्या दिशेने चीनने पाऊले टाकली असेच म्हणावे लागेल.

याचे कारण हे की पक्षातील अनेक पुढाऱ्यांना समाजवादाच्या दिशेने देशाची प्रगती झाली तर आपले विशेषाधिकार नष्ट होतील अशीच भिती वाटत होती म्हणून विकासाला त्यांनी वेगळे वळण दिले. लोकांकडून अर्थव्यवस्थेत बदल होण्यासाठी सतत मागण्या पुढे येऊ लागल्यावर त्यांनी सुधारणांचा असा कार्यक्रम हाती घेतला की ज्यामधून राष्ट्राच्या संपत्तीवर त्यांना आपला ताबा ठेवता येईल. हे उद्दिष्ट पुढे ठेवल्यावर त्यांनी चीनच्या परिस्थितीशी सुसंगत असा भांडवलशाही विकासाचा मार्ग अनुसरला.

माओनंतरच्या आर्थिक सुधारणांचा ऐतिहासिक संदर्भ.

माओ हा राष्ट्राचा नेता असताना त्याने समाजवादाच्या दिशेने देशाची प्रगती करण्याचा मार्ग अनुसरला होता. त्या दृष्टीने मोठे उद्योगधंदे, शासकीय आर्थिक योजना, उत्पादन साधनांची शासकीय मालकी आणि राजकीय व सांस्कृतिक क्षेत्रावर पक्षाचे नियंत्रण यांना त्यांनी महत्त्व दिले त्यांच्या प्रयत्नांमधून देशावरील परकीयांचे नियंत्रण नाहीसे झाले. खेड्यांमधील मध्ययुगीन जमीनदारीचे अवशेष नष्ट करण्यात आले; आणि कामगारवर्गाला संपूर्ण रोजगारी, मूलभूत सामाजिक सुरक्षितता, आणि सामाजिक समता मिळवून देण्यात ते यशस्वी झाले.

जबरदस्त सामाजिक किंमत

सन 1958 ते 1961 या काळातील मोठी भरारी (The great leap forward) आणि सांस्कृतिक क्रांती (The cultural Revolution) यांमधून चीनमध्ये फार मोठी सामाजिक अस्थिरता निर्माण झाली व जीवितहानीही झाली.

चीनच्या साम्यवादी पक्षाला औद्योगिक क्षेत्रात लोकशाही मान्य नव्हती, आणि उद्योगांचा कारभार व नियंत्रण यांच्यामध्ये कामगारांचा सहभाग असावा यालाही त्याचा विरोध होता. त्यामुळे कामगारवर्गाची निराशा झाली, खरे म्हणजे अखिल चीन कामगार संघटनांचे फेडरेशन ही संस्था अस्तित्वात होती. पण कारखान्यांच्या निर्णय प्रक्रियेत कामगारांना काही सहभाग मिळावा या दृष्टीने तिचा काही उपयोग झाला नाही. कारण उत्पादनवाढ व तिच्यासाठी हवी असलेली शिस्त कामगारांवर लादणे हीच तिची जबाबदारी मानण्यात आली होती.

आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रातील

परिस्थितीबद्दल लोकांना वाटणाऱ्या असमाधानातून अखेर 5 एप्रिल 1976 मध्ये तिनामेन चौकातील घटना घडली. त्याच्या आधल्याच दिवशी जवळजवळ पांच लाख लोकांनी चाऊ एन लायच्या कबरीवर कविता आणि फुले वाहून त्याचा स्मृतीदिन साजरा केला होता. परंतु सांस्कृतिक क्रांतीच्या काळात ज्यांच्यावर हल्ले झाले त्यांची पाठराखण केल्याबद्दल चाऊ वर रेड गार्ड्सनी टीका केली होती. ही टीका हा आपल्या धोरणाबद्दलचा असतोष आहे असे चिनी शासनाने गृहीत धरले. म्हणून त्यांनी एका रात्रीत ती फुले काढून टाकली. या कृत्याची प्रतिक्रिया फार मोठ्या प्रमाणावर व तीव्र आणि हिंसक होती, अनेक कामगारांनी वशिलेबाजी, ढोंगबाजी आणि विषमता यांच्याबद्दल त्यांना वाटणारा असतोष या निमित्ताने व्यक्त केला

सांस्कृतिक क्रांतीच्या काळात, भांडवलशाही मार्गावरून जाणारा हा पादचारी आहे अशी माओ यांनी ज्यांच्यावर टीका केली होती तो डॅंग झिआपांग आता राजकारणात पुढे येऊ लागला. 1978 साली माओ यांचे निधन झाल्यानंतर तो चीनचा प्रमुख पुढारी झाला; आणि बाजारपेठेवर आधारित समाजवादाचा त्याने पुरस्कार केला, माओ यांनी चीनला हलाखीच्या परिस्थितीत आणून सोडले. माओ हे आत्यंतिक ध्येयवादी असल्यामुळे प्रत्यक्ष परिस्थितीचे त्यांना यथायोग्य आकलन झाले नाही असे त्यांचे म्हणणे होते. तेव्हा चीनचा औद्योगिक विकास घडून यायचा असेल तर बाजारपेठेला आपण उत्तेजन दिले पाहिजे असे त्यांचे मत होते.

तसे पाहिले तर 1970 च्या दशकात चीनचे औद्योगिक उत्पादन दरवर्षी 11.20 टक्के या दराने वाढले होते. त्यासाठी त्यांना परकीय कर्जाची गरज भासली नव्हती. इतर देशांकडून फारशी मदत न घेता

त्याने प्रगती केली होती. त्यामुळे परकीयांकडून कर्ज घेण्याचा प्रश्नच उद्भवला नव्हता.

माओच्या दोन दशकांच्या राजवटीत चीनची औद्योगिक प्रगती काही प्रमाणात घडून आली असली तरी शेतीचे उत्पादन फारसे वाढले नव्हते. शेतकऱ्यांचे राहणीमान उंचावले नव्हते. याचे मुख्य कारण या काळात शेतीत फारसे भांडवल गुंतविण्यात आले नव्हते. शेती आणि उद्योग यांचा विचार केला तर शेतमालाच्या किंमती कमी होत्या. याचे कारण बड्या उद्योगधंद्यांना दिलेले उतेजन हेच होते. शेतीच्या व्यवस्थापनात शेतकऱ्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग नव्हता. तसे असले तरी शेतकऱ्यांना आरोग्य, घरे, शिक्षण आणि सामाजिक स्वास्थ्य या सुधारणा सामुदायिक शेतीतून (communes) मिळाल्या हे मान्य करावेच लागेल. त्यांचे राहणीमान भारत आणि चीनच्या जवळचे इतर देश त्यांच्या तुलनेत अधिक सुधारलेले राहिले. असे असूनही शेतकऱ्यांसमोर अद्याप बरेच प्रश्न होते. नियोजन हे मध्यवर्ती शासनाच्या हातात असल्यामुळे लोकांच्या बदलत्या गरजा त्यातून भागू शकल्या नाहीत. काही वस्तूचे जरूरीपेक्षा अधिक उत्पादन आणि काहीची कमतरता ही चालूच राहिली. शिवाय वस्तुंची कमी प्रकारची गुणवत्ता आणि वाहतुकीची अपुरी साधने यांनीही काही प्रश्न निर्माण झाले.

उद्योगधंद्यांचा विचार केला तर त्यांची उत्पादकताही कमी होत होती. मजुरीचे दर संबंध देशातील कामगारांसाठी एकच होते आणि 1956 सालापासून ते कायम राहिले होते. कारखान्यांच्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग नव्हता. त्यामुळे त्यात सुधारणा घडून येण्याची फारशी शक्यता नव्हती.

गुंतवणुकीत असमतोल झाल्यानेही या काळात

काही प्रश्न निर्माण झाले. मोठ्या व यंत्रनिर्मिती करणाऱ्या कारखान्यात जास्त गुंतवणूक झाल्याने शेती व नित्योपयोगी वस्तूंना भांडवल कमी पडले. शेतमालाचे दर कमी असूनही शासनाला विक्री करणे शेतकऱ्यांना भाग पडल्यामुळे त्यांचे नुकसान झाले; आणि औद्योगिक कामगारांना आवश्यक वस्तू मिळनाशा झाल्या.

सांस्कृतिक क्रांती

त्यानंतर जिला सांस्कृतिक क्रांती असे म्हणण्यात येते ती घडविण्यात आली. सांस्कृतिक क्रांती या शब्दाचा अर्थ लोकांच्या मनावरील जुने संस्कार नाहीसे करून समाजवादी समाजरचनेला पोषक अशी मनोरचना घडविणे हा होता. पण प्रत्यक्षात ती ज्या पध्दतीने घडविण्यात आली तिच्यातून उत्पादन, गुंतवणूक व तंत्रिक सुधारणा यांना तर धक्का बसलाच पण कामगारांवरही तिचा वाईट परिणाम झाला. कामगारांच्या संघटना बळकट करून त्यांची ताकद वाढविण्याऐवजी वरच्या लोकांकडून आलेल्या आज्ञा पाळून त्याप्रमाणे कृती करण्यासाठीच त्यांचा वापर केला गेल्यामुळे स्वतःहून पुढे येऊन जरूर ते सामाजिक व आर्थिक संघटनात्मक बदल करण्याची त्यांची भावना संपुष्टात आली. आणि उत्पादन व इतर गोष्टीत पक्षीय नेत्यांची आज्ञा पाळणे एवढीच त्यांची जबाबदारी राहिली. 1970 च्या दशकाच्या अखेरीस जेव्हा परत काम करण्याची कामगार संघटनांना संधी मिळाली तेव्हा पक्षातील नेत्यांचे त्यांच्यावर कायम नियंत्रण राहिल अशा रीतीनेच त्यांची पुनर्रचना करण्यात आली होती. त्यामधून समाजवाद हे कामगारांचे राज्य असते ही कल्पना धुळीस मिळाली. याचा परिणाम म्हणून कामगारांमधील असंतोष हळूहळू वाढत गेला आणि एकंदर व्यवस्थेत बदल घडवून आणण्याची साम्यवादी नेत्यांना गरज भासू लागली.

माओ नंतरच्या सुधारणा.

माओ यांच्या नंतर डेंग हे चीनचे प्रमुख नेते बनले. त्यांच्या मते चीनचे आर्थिक प्रश्न सोडवायचे असतील तर समाजवादी पध्दतीने आर्थिक संबंध निश्चित करण्याचे प्रयोग करण्याऐवजी राष्ट्राच्या उत्पादकशक्तींची वाढ करण्यासाठी बाजारपेठेचा वापर करणे हाच सर्वात उत्तम मार्ग होय.

तेव्हा लोकांची इच्छा होती म्हणून नव्हे, तर शासनातील लोकांना तिची आवश्यकता वाटत होती म्हणून शासनाच्या मार्फत बाजारपेठ लोकांवर लादली गेली. त्यासाठी शेतीतील सामुदायिक मालकीवर आधारलेल्या संस्थांचा विध्वंस करण्यात आला. इतकेच नव्हे तर इतर ठिकाणीही म्हणजे शासकीय उद्योगधंदे व विश्वविद्यालये यामध्ये समाजवादाला पोषक वाटणाऱ्या पध्दती बदलून खाजगी उद्योगधंद्यांना पोषक अशा पध्दती लादल्या गेल्या.

मात्र बाजारपेठेवर आधारलेल्या या धोरणामुळे जे बदल होऊ लागले त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवणे शासनाला अवघड होते. या बदलामधून जे तणाव व समस्या निर्माण झाल्या त्या सोडविण्यासाठी बाजारपेठा अधिक मुक्त करण्यात आल्या. आणि हळूहळू एक भांडवलशाही अर्थव्यवस्था साकार होऊ लागली.

सुधारणांचा पहिला टप्पा (1978-1983)

बाजारपेठेचा मोठ्या प्रमाणात वापर हे समाजवादी आधुनिकीकरणाच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी आवश्यक असे पहिले पाऊल आहे असे 1978 साली चिनी साम्यवादी पक्षाच्या मध्यवर्ती समितीला सादर केलेल्या प्रस्तावात मांडण्यात आले. त्यानंतर पक्षाने स्थानिक व प्रांतिक स्तरावरील नियोजन समित्यांना अधिक अधिकार देण्यात यावेत, शासकीय उद्योगांच्या प्रमुखांना उत्पादनतंत्र आणि

उत्पादनव्यवस्था म्हणजे सहकारी संस्था की खाजगी उद्योग यामधून निवड करण्याचे स्वातंत्र्य असावे असा आदेश दिला. पक्षाने काढलेल्या पत्रकानुसार एकंदर आर्थिक व्यवहाराची घडण आणि दिशा ही मध्यवर्ती नियोजनातूनच साकार होईल. परंतु नवीन उद्योगांची वाढ ही नव्याने उभ्या राहणाऱ्या औद्योगिक प्रदेशात आणि नव्या उद्योगधंद्यांकडून संघटित केली जाईल आणि ती करण्यासाठी त्यांना बाजारपेठेचा वापर करता येईल; कारण तिच्यामुळे बदलाच्या सोयी त्यांना उपलब्ध होतील हे स्पष्ट करण्यात आले होते.

त्या सुधारणांचा पहिला टप्पा 1979 मध्ये काही निवडक शहरात सुरु करण्यात आला. त्याचा केंद्रबिंदू श्रमशक्तीची बाजारपेठ हा होता. त्यासाठी या क्षेत्रात काही सुधारणा करण्यात आल्या. मात्र त्यामधून चीनमधील राज्यक्रांतीमधून पक्षाने घडवून आणलेल्या अनेक गोष्टींना धक्का बसण्याचा संभव होता. म्हणूनच श्रमाच्या बाजारपेठेत सुधारणा करण्यासाठी काही नवे कार्यक्रम हाती घेण्यात आले. त्यामध्ये काही शासकीय उद्योगांच्या प्रमुखाना नोकरीवर कायम केलेल्या कामगारांचे करार संपुष्टात आणण्याचे, कामगारांना शिस्त लावण्याचे आणि उत्पादकता कमी असणाऱ्या कंपन्या बंद करण्याचे अधिकार देण्यात आले.

1983 साली शासकीय उद्योगधंद्यांत नवे कामगार कराराच्या तत्त्वावर नेमण्यात यावे असा शासनाने हुकूम दिला. पूर्वी पासून चालत आलेले नोकरीची सुरक्षितता व इतर फायदे त्यांना आता मिळणार नव्हते. त्याचा परिणाम म्हणून थोड्याच दिवसात शासकीय उद्योगात कराराने काम करणाऱ्या कामगारांची संख्या 75 लक्षां म्हणजे एकूण कामगार संख्येच्या 8 टक्क्यांवर जाऊन पोहोचली. कामगारांमध्ये विषमता निर्माण झाली व त्यांच्यात

तटही पडले. काही कंपन्यांना शासनाने ठरवून दिलेल्या किंमतीपेक्षा अधिक खर्चाने वस्तु निर्माण करण्याची व विकण्याची परवानगी मिळाली आणि मोठ्या शासकीय कंपन्यांना त्यांना होणाऱ्या फायद्याचा काही भाग पुन्हा भांडवल म्हणून गुंतविण्यास किंवा बोनस म्हणून कामगारांना देण्यास परवानगी देण्यात आली.

सुरुवातीला खाजगी उद्योगात कुठेही कुटुंबापैकी किंवा बाहेरचे असे 7 पेक्षा जास्त कामगार नेमण्यास परवानगी नव्हती. 1987 साली ही मर्यादा काढून टाकण्यात आली. तेव्हा खाजगी क्षेत्रातील कामगारांची संख्या 1970 च्या अखेरीस 2,40,000 होती ती व 1994 साली 34 लक्षांवर जाऊन पोहोचली.

शासनाने याच्या जोडीला शहरामध्ये सहकारी उद्योगांच्या विकासासाठी उत्तेजन दिले. त्यामध्ये ग्राहकोपयोगी वस्तु निर्माण करणारे उद्योग, हस्तोद्योग आणि वस्तु विकणाऱ्या व सेवा पुरवणाऱ्या काही मोठ्या कंपन्याही होत्या. त्यातील काही कंपन्या खाजगी होत्या. त्यांच्यामध्ये काम करणाऱ्या कामगारांना नोकरीची सुरक्षितता किंवा इतर सुविधा मिळत नव्हत्या, असे असूनही उद्योगधंद्याचा बराचसा भाग शासकीय क्षेत्रातच राहिला.

परकीय भांडवलाला प्रवेश

चीनची सुधारणेची प्रक्रिया जेव्हा सुरु झाली तेव्हा उद्योगांच्या वाढीसाठी परकीय कंपन्यांना आकर्षित करणे शासनाला आवश्यक वाटत होते. म्हणून 1979 साली डेंग यांनी त्यांना प्रवेश करण्यास परवानगी दिली. त्यामध्ये परदेशी कंपन्यांसाठी चीनच्या दक्षिण किनाऱ्या वरील गुआंग कॉंग आणि फूजान प्रांतात चार आर्थिक विभाग खुले करण्यात आले. या कंपन्या चीन मध्ये आल्यास त्यामधून कामगारांना काम

मिळेल, नवे तंत्र येईल आणि त्यामधून उद्योजकांना बाजारपेठेवर आधारलेल्या अर्थव्यवस्थेत कसे काम करावे लागेल याचे शिक्षणही मिळेल असे त्यांना वाटत होते परंतु त्यांच्या या धोरणाला फारसा प्रतिसाद मिळाला नाही.

त्यानंतर काही काळाने शासनाने परकीय भांडवलाच्या आयातीवरील निर्बंध काढून टाकले: आणि परदेशी भांडवलदारांना स्वतःच्या कंपनी चालविता येतील किंवा येथे भागीदारीत उद्योग काढता येतील असे जाहीर केले.

या धोरणाचे परिणाम

या धोरणाचा पहिला परिणाम भाववाढीत झाला. शासकीय कंपनी आपला माल निर्बंधरहित बाजारपेठेत विकू लागल्या. त्यामुळे थोड्याच काळात वस्तूच्या किंमतीत 6 ते 7 टक्यांनी वाढ झाली. या भाववाढीमुळे कामगारवर्ग अस्वस्थ होऊन वेतनवाढीची मागणी पुढे येऊ लागली. तेव्हा 1981 साली शासकीय उद्योगांना शासकीय मदतीने मजुरीत वाढ करावी लागली. याचा परिणाम म्हणून शासनाच्या अंदाजपत्रकात तूट येऊ लागली: आणि 1950 सालानंतर प्रथमच भांडवल मिळविण्यासाठी शासनाला कर्जरोखे काढावे लागले.

ही धोरणे दीर्घकाळ चालविणे शक्य नसल्यामुळे शासनाने काही उद्योग बंद केले आणि कामगारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी काही कायदेही केले. काही कारखाने बंद पडल्याने बेकारी वाढू लागली. तेव्हा तिला मर्यादा घालण्यासाठी खाजगी व सहकारी कारखान्यांना उत्तेजन देण्यात आले. 1981 साली सामाजिक क्षेत्रात उद्रेक होण्याची भीती वाढू लागली त्यावर या सुधारणांना तात्पुरती स्थगिती मिळाली: आर्थिक क्षेत्रातही काही नियंत्रणे घालण्यात आली: आणि शासकीय उद्योगांवरही मध्यवर्ति सरकारने

नियंत्रणे घातली.

खाजगी शेतीला मान्यता

यानंतर खेड्यातील अर्थव्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणण्याचे प्रयत्न सुरु झाले. त्यामागील हेतू शेतीतील उत्पादन वाढविणे हा होता. शेतकऱ्यांना जे धान्य कायदानुसार शासनाला विकावे लागत असे त्याच्या किंमती 1979 साली वीस टक्यांनी वाढविण्यात आल्या आणि त्यापेक्षा अधिक धान्य विकण्यास ज्यांची तयारी असेल त्यांना त्यावर पन्नास टक्के अधिक रक्कम मिळेल अशीही घोषणा करण्यात आली. याशिवाय शेतीतील इतर पदार्थांच्या किंमती वाढविण्यात आल्या व बाजारपेठेवरील बंधनेही कमी करण्यात आली. त्याचबरोबर जमिनीच्या खाजगी मालकीची मर्यादाही वाढविण्यात आली.

1987 च्या सप्टेंबर महिन्यात चीनच्या शासनाने एक नवे धोरण जाहीर केले. त्याचा उद्देश सामुदायिक शेतीऐवजी खाजगी शेतीला मान्यता देणे हाच होता. त्यात अनेक टप्पे होते. सन 1983 मध्ये 92 टक्के शेतकरी या पध्दतीने काम करू लागले. म्हणजे सहकारी शेतांच्या जमिनीवर स्वतःसाठी उत्पादन करून ते बाजारपेठेत विकू लागले. याचा अर्थ तत्काल: ती जमीन जरी सामाजिक मालकीची असली तरी प्रत्यक्षात त्यांनी ती कंत्राट पध्दतीने घेतली होती तेव्हा त्यांना ती स्वतःच्या मालकीची जमीन म्हणून वापरता येऊ लागली-जरूर असेल तर ती जमीन ते कुळांना खंडाने देऊ लागले: किंवा जमीन आपल्या ताब्यात ठेवून मंजुरांकडून काम करून घेऊ लागले.

शहरी व ग्रामीण उद्योग

सामुदायिक शेती बंद पडल्यानंतर राजकीय व आर्थिक सत्ता शासकीय यंत्रणेकडे आली. 1982 मध्ये जी नवी घटना मंजूर करण्यात आली, तिच्यामुळे सामुदायिक शेतीसंस्थांच्या हातातील राजकीय व

शासकीय सत्ता नव्याने निर्माण करण्यात आलेल्या खेड्यांतील व शहरांतील शासनाच्या हातात सोपविण्यात आली. त्यामुळे औद्योगिक क्षेत्र आणि सामुदायिक शेते त्यांच्या ताब्यात पूर्वी असलेली उत्पादन साधने या शासनानी आपल्या ताब्यात घेतली. आता त्यांना (Town and Village Industries) नागरी व ग्रामीण उद्योग असे म्हणण्यात येऊ लागले. त्यांची संघटना सामुदायिक असली तरी ती बाजारपेठांसाठी उत्पादन करू लागली.

या शहरी व ग्रामीण औद्योगिक संस्थांची संख्या 1987 साली तेरा लक्ष होती ती 1992 साली दोन कोटी सहा लाखांवर जाऊन पोहोचली. 1992 साली त्यांच्या मध्ये काम करणारे कामगार 12 कोटी 30 लक्ष होते. परंतु कामगारांची शक्ती वाढण्यासाठी त्याचा उपयोग झाला नाही आणि त्याच्यामधून समाजवादाच्या दृष्टीनेही काही प्रगती झाली नाही. प्रत्यक्षात त्या खाजगी मालकीच्याच आहेत. त्यातील काही संस्थांमधील सत्ता परकीय भांडवलाच्या हातातच आहे. त्यातील काही कंपन्या दिवाळखोरीत गेल्या आहेत. त्यांच्या संचालकांना कामगारांना कामावर नेमण्याची किंवा काढून टाकण्याचीही परवानगी आहे. तेथील मजुरांचे उत्पन्न फारच कमी आहे. शहरातील कामगारांना हक्क देण्यासाठी व त्यांच्या परिस्थितीचे नियंत्रण करण्यासाठी जे नियम करण्यात आले होते ते त्यांना लागू नाहीत. तेथे कामगार संघटनाही अस्तित्वात नाहीत. त्यामुळे कामगारांचे हित, अधिकार, प्रकृतिस्वास्थ्य आणि संरक्षण या सर्व अर्थाने त्यांचा व्यवहार अत्यंत असमाधानकारक आहे. मात्र 1995 च्या सुमारास नोकऱ्यांची संख्या वाढविण्यासाठी या संस्थांचा फारच उपयोग 1996 नंतर शहरी व ग्रामीण उद्योगांमधील कामगारांच्या संस्था आणि एकूण नोकऱ्यांमधील त्यांचे प्रमाण यात पुष्कळच घट

झाली. खेड्यांतील बरेच लोक अद्यापही नोकरीसाठी त्यांच्यावरच अवलंबून आहेत. मात्र या संस्थांमधील नोकऱ्यात घट झाल्यामुळे अनेक कामगार (जवळ जवळ 10 कोटी) आता शेतीचा हंगाम संपल्यावर शहरांत काम मिळविण्यासाठी जातात. त्यांची कमी मजुरीवर काम करण्याची तयारी असते. या लोकांच्या स्पर्धेचा वापर शहरातील कारखाने आपल्या कामगारांना शिस्त लावण्यासाठी करतात.

सन 1978 ते 1984 या काळात खेड्यांतील उत्पादन दरवर्षी सरासरी 9 टक्क्यांनी वाढले माओच्या कारकीर्दीतील शेवटच्या दशकात उत्पादनवाढीचा वेग फक्त 4 टक्के होता. या वाढीचा परिणाम म्हणून 1978 ते 1984 या काळात खेड्यांतील लोकांचे दरमागशी उत्पन्न पूर्वीच्या दुष्पट झाले.

शासनाचे म्हणणे असे होते की उत्पादन वाढीचे मूळ कारण उद्योगांची खाजगी मालकी हेच होते. मात्र या वाढीचे खरे कारण शेतमालाच्या शासनाने ठरविलेल्या किंमती आणि त्यांचा परिणाम म्हणून शेती आणि खेड्यातील लघुउद्योग यांच्याकडे वाढ लागलेला भांडवलाचा ओघ हे होते. 1985 नंतर शेतीतील वाढ खुंटली. सहकारी शेती बंद पडली. याचा परिणाम म्हणून शेतकऱ्यांना साहाय्य करणाऱ्या संस्था कोसळल्या. त्यामुळे खेड्यापाड्यातील लोक शेती व्यवसाय सोडून दुसरीकडे जाऊ लागले.

सुधारणेचा दुसरा टप्पा (1984-91)

सुधारणेच्या या दुसऱ्या टप्प्यात बाजारपेठ आणि खाजगी उत्पादन यावर भर देण्यात आला. 1984 साली साम्यवादी पक्षाची बारावी वार्षिक सभा संपन्न झाली आणि त्यांनी बाजारपेठेवर आधारलेल्या योजनाबद्ध अर्थव्यवस्थेची कल्पना मान्य केली. त्यामुळे बाजारपेठेला एक वेगळी मान्यता प्राप्त झाली.

उद्योगासाठी जे भांडवल लागते ते आता शासनाकडून मिळण्याची अपेक्षा न बाळगता शासकीय उद्योगांनी ते कर वजा जाता उरलेला नफा आणि बँकेकडून मिळणारे कर्ज या मागाने उभे करावे असे ठरविण्यात आले.

आता मध्यवर्ती व प्रांतिक शासनांना ते गोळा करीत असलेल्या करांचा पूर्वी पेक्षा मोठा वाटा स्वतःकडे ठेवण्याचा अधिकार मिळाला आणि त्याचा कसा वापर करावा हे ठरविण्याचेही त्यांना स्वातंत्र्य मिळाले. पुढील काळात वस्तूंच्या किंमती बाजारपेठेत उरतील. मात्र त्यांच्यातील चढउतारांच्या मर्यादा शासनाने नेमलेले नियोजक ठरवतील. फक्त पोलाद, कोळसा आणि अशाच पदार्थांच्या किंमती शासनाकडून ठरविल्या जातील, नव्या कामगारांची भरतीही कराराच्या पध्दतीने करण्यात येईल. आणि तेही ठराविक काळापुरतेच असतील. कामगारांना ह्या बाबी पसंत पडल्या नाहीत तर त्यात काहीच आश्चर्य नाही.

या धोरणाचा दुसरा भाग म्हणजे परकीय गुंतवणुकीला देण्यात आलेले महत्त्व हे होय. 1985 साली पर्ल, मिन आणि यांगत्सी या नद्यांच्या बाजूचा प्रदेश म्हणजे चीनची जवळजवळ सर्व किनारपट्टी परकीय भांडवलाला खुली करण्यात आली. 1986 साली या धोरणाचा दुसरा टप्पा सुरु झाला. काही शासकीय सेवांचे भाव कमी करण्यात आले त्यांच्यावरील नियंत्रणे सैल करण्यात आली, कर कमी झाले व धंद्यांचा इतर खर्चही कमी झाला, परदेशी कंपन्यांना कामगारांची नियुक्ती करणे, व त्यांची गरज नसेल तेव्हा त्यांना कमी करणे या बाबतचे अधिकार देण्यात आले, आणि त्यांना जरूर असेल तेव्हा परकीय चलन मिळविण्याची मुभाही देण्यात आली.

1987 च्या मार्च महिन्यात झाओ झिंगंग हे कम्युनिस्ट पक्षाचे प्रमुख कार्यवाह झाले. चीनने

यापुढील काळात निर्यातीवर आधारित अर्थव्यवस्था विकसित केली पाहिजे असे त्यांनी जाहीर केले. त्यांच्या या निर्णयाला साम्यवादी पक्षाच्या अधिवेशनात सदस्यांचा पाठिंबा मिळाला.

मात्र या सुधारणेच्या प्रयत्नांमधून अर्थव्यवस्थेत असमतोल व लोकांमध्ये तणाव निर्माण होऊ लागले. शासकीय कंपन्या आणि शहरी व ग्रामीण उद्योग यांना नफा मिळविण्याची मुभा देण्यात आल्याने आपली उत्पादनक्षमता वाढविण्यासाठी त्या कर्जे घेऊन शेतीच्या जमिनींचा उद्योगासाठी वापर करू लागले. त्याचा परिणाम म्हणून बांधकामाच्या साहित्याच्या किंमतीत भरमसाठ वाढ झाली आणि भांडवली वस्तूंच्या किंमतीही वाढल्या. मागणीत खूप वाढ झाल्याने यंत्रांची आयातही वाढली. यामधून 1985-86 या वर्षात परदेशी व्यापारातील तूट वाढून 14900 कोटी डॉलर्सवर जाऊन पोहोचली. त्याचबरोबर भाववाढ झाल्यानेही अनेक प्रश्न निर्माण झाले. सन 1985 ते 1987 या काळात वस्तूंच्या किंमतीही वाढत होत्या. 1985 ते 87 या काळात 8 टक्क्यांनी वाढून पुढील दोन वर्षात त्या दरवर्षी 18.2 टक्क्यांनी वाढल्या. बेजिंग शहरात तर ही वाढ 30 % इतकी होती त्यामुळे शासकीय नोकरांचे वेतन वाढविणे शासनाला भाग पडले. त्यामधून शासकीय खर्च वाढून जमाखर्चातील तूट वाढू लागली. 1986 ते 1988 या काळात ती 5900 कोटी एवढी होती. ती भरून काढण्यासाठी शासनाला कर्ज काढावे लागले व त्यातून भाववाढही होत गेली.

सन 1980 ते 1989 या काळात चीन चे राष्ट्रीय उत्पन्न दरवर्षी 9.7 टक्के दराने वाढत होते. त्यामधून शहरे आणि खेडी या दोन्ही ठिकाणी राहणाऱ्या लोकांच्या उत्पन्नात सुधारणांच्या पहिल्या टप्प्यात वाढ झाली. मात्र सामुदायिक शेतीची पध्दत कोलमडून पडली आणि शेतीसाठी लागणाऱ्या

वस्तुंच्या किंमती वाढू लागल्यामुळे शेतमालाचे उत्पादन सन 1980 नंतर वाढू शकले नाही. 1978 ते 1984 या काळात शेतीचे उत्पादन दरवर्षी 15 टक्के दराने वाढत होते. 1984-85 साली हा दर 5 टक्क्यांवर येऊन पोहोचला आणि 1989-91 या वर्षात तो 2 टक्के झाला. त्याचा परिणाम ग्रामीण उद्योगांवरही झाला. या धंद्यांचे उत्पादन 1980 ते 1990 या काळात दरवर्षी सरासरी 37.7% टक्क्यांनी वाढत होते. पण पुढील काळात झालेली भाववाढ आणि खेड्यां ऐवजी शहरी उद्योगांना उत्तेजन देण्याचे शासनाचे धोरण यामुळे त्यांना कठीण परिस्थितीला तोंड द्यावे लागले.

भाववाढीमुळे शहरातील कामगारांचेही हाल झाले त्यांच्या राहणीचा स्तर घसरू लागला. भाववाढ अशी पुढील वर्षात चालू राहिली तसे त्यांचे राहणीमानही अधिकाधिक घसरत गेले.

ही परिस्थिती आटोक्यात आणण्यासाठी सुधारणांच्या प्रयत्नांना खीळ घालून आणि पैशांचा पुरवठा आटोक्यात ठेवून महागाईला आळा घालण्याचा निर्णय शासनाला घ्यावा लागला. त्याचा परिणाम आर्थिक मंदीत झाला. खेड्यातील बेकारी वाढल्यामुळे कामगार शहरांकडे धाव घेऊ लागले तेव्हा शासनालाही कडक धोरणे पत्करावी लागली आणि त्याचे पहिले पाऊल म्हणून वृत्तवाहिन्यांवरही त्यांनी नियंत्रणे घालण्यास सुरुवात केली.

या परिस्थितीतून जी राजकीय दडपशाही निर्माण झाली तिला तोंड देण्याच्या प्रयत्नातून लोकशाहीच्या दिशेने चीनची वाटचाल होऊ लागली.

सुधारणांचा तिसरा टप्पा

1992 साली डॅंग झिऑबांग यांनी चीनमध्ये सुधारणांचा तिसरा टप्पा सुरु केला त्यामधून हे प्रश्न सुटण्यास मदत झाली.

1992 सालच्या ऑक्टोबर महिन्यात चीनमधील साम्यवादी पक्षाची तिसरी सभा घेण्यात आली. तेव्हा आपले उद्दिष्ट हे देशामध्ये खास चिनी पध्दतीची अशी बाजारपेठेवर आधारित अर्थव्यवस्था स्थापन करणे हे आहे असे शासनाने जाहीर केले. शासकीय मालकीचे उद्योग हाच चिनी अर्थव्यवस्थेचा मूलभूत आधार असेल हे अनेक वर्षे गृहीत धरलेले आपले उद्दिष्ट सोडून देण्याचा शासनाने निर्णय घेतला. त्याचा परिणाम म्हणून शासकीय उद्योगाऐवजी खाजगी उद्योगांमध्ये अधिक वेगाने वाढ होण्यास उत्तेजन देणे एवढ्यापुरते आपले कार्य मर्यादित न ठेवता शासनाने शासकीय उद्योगांचेही खाजगीकरण करण्यास सुरुवात केली. त्यादृष्टिने लष्करी सामग्री निर्माण करणारे आणि इतर काही अपवादात्मक उद्योग सोडून इतर शासकीय उद्योगांचे शेअर्स लोकांना विकले जाऊ लागले. शासनाच्या ताब्यातील शंभर आणि स्थानिक शासनांच्या मालकीचे 2500 कारखाने यांचे खाजगीकरण करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आणि सन 1998 पर्यंत त्याची अंमलबजावणी करण्यात आली.

प्रत्यक्षात असे दिसते की नफा प्राप्त करणाऱ्या कंपन्यांचेच मुख्यतः खाजगीकरण झाले असून त्या त्यांच्या चालकांनीच घेतल्या आहेत. तर जे उद्योग तोट्यात आहेत ते विकले गेल्यास त्यामध्ये नवी तंत्रे येऊन आपली नोकरी जाईल या भीतीने ते विकत घेणे कामगारांना भाग पडले आहे.

1995 सालापासून शासकीय मालकीच्या लहान कंपन्यांचे खाजगीकरण वेगाने सुरु आहे. 1990 च्या दशकाच्या अखेरीस शासकीय क्षेत्रात फक्त 8 कोटी 3 लक्षा म्हणजे एकूण कामगारांच्या फक्त 12 टक्के आणि शहरातील कामगारांच्या 1/3 कामगार काम करीत होते या कारखान्यांचे उत्पन्न राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 38 टक्के होते. याचा अर्थ हा की त्या काळात खाजगी

मालकीच्या जॉईंट स्टॉक कंपनीचा मुख्यतः उत्पादनसंघटनेचे प्रतीक बनल्या होत्या.

शासकीय उद्योगाचे खाजगीकरण करण्याची प्रक्रिया पुढील काळातही चालूच राहिली. 2001 साली शासकीय कंपनी औद्योगिक क्षेत्रातील फक्त 15 टक्के कामगारांना रोजगार देत होत्या, आणि देशांतर्गत व्यापारातील रोजगारातील त्यांचा वाटा फक्त 10 टक्के होता.

खाजगीकरणाच्या आपल्या या कृतीचे समर्थन करण्यासाठी खाजगी कंपनी या शासकीय कंपन्यांपेक्षा मुळातच अधिक कार्यक्षम असतात हे नवउदारमतवाद्यांचे म्हणणे त्यांनी मान्य केले आहे.

चिनी कम्युनिस्ट पक्षानेही खाजगी उद्योग शासकीय उद्योगापेक्षा अधिक कार्यक्षम असतात या मताचा वापर खाजगीकरणाच्या समर्थनासाठी केला आहे पण हे म्हणणे खरे नाही. प्रत्यक्षात खाजगीकरणाचे कार्यक्षमतेवर होणारे परिणाम त्या त्या उद्योगातील बाजारपेठांमधील परिस्थिती, खाजगी क्षेत्रातील उद्योजकांची कार्यक्षमता आणि खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेतील लाचखोरी या सर्वांवर अवलंबून असतात. शिवाय शासकीय उद्योगांच्या तुलनेतील खाजगी उद्योगांची तथाकथित कार्यक्षमता ही त्यांच्या खाजगी फायद्यावर लक्ष केंद्रित करण्याच्या एकमेव धोरणावर अवलंबून असते. उलट शासकीय उद्योगांकडून त्यांनी अधिकाधिक लोकांना रोजगार द्यावा आणि त्यांच्या हिताकडे लक्ष द्यावे आणि उद्योगासाठी लागणारे भांडवल वाढवावे अशीही अपेक्षा असते. या दोन्ही धंद्यांच्या नफ्यामध्ये जी तफावत दिसते ती शासकीय उद्योगांवरील कराचा मोठा बोजा आणि त्यामध्ये घातलेले अधिक भांडवल यांच्यामुळेही निर्माण झालेली होती. त्यावरून शासनाने एके काळी त्यांना दिलेले महत्त्व व पुढे

त्यांच्याकडे केलेले दुर्लक्ष दिसून येतात.

प्रत्यक्षात चीनमधील खाजगी उद्योग हे भांडवलदार वर्गाचे सामर्थ्य आणि सुधारणेचा प्रयत्न यावर आधारलेले होते. या मागील वर्गीय हितसंबंध ध्यानात घेतले पाहिजेत. प्रत्यक्षात साम्यवादी पक्षाचे कार्यकर्ते पक्षाचे कांड दाखवून शासकीय उद्योगांचा वापर स्वतः भांडवलदार म्हणून पुढे घेण्यासाठी करीत होते तर दुसरीकडे खास चिनी समाजवादाचे नांव घेऊन कामगारांच्या लोखंडी पितळ्या मोडण्यासाठी दंडुक्याचा वापर करीत होते. तसे करून कामगारांची नोकरी, राहण्याचे घर, रेशनवरील अन्न व इतर सुविधा ते हिरावून घेत होते. असे करण्यासाठी त्यांनी लबाडी, काही भांडवली साधनांचे स्वतंत्र उद्योगांकडे हस्तांतर आणि कंपनीकडून कामगारांना मिळणाऱ्या मदतीचा स्वतःसाठी वापर अशाही गोष्टी केल्या. कंपन्यांची साधनसामुग्री हिरावून घेतल्यामुळे त्यांचा होणारा दररोजचा तोटा 10 ते 30 कोटी येन्सचा होता असा अंदाज आहे.

ही परिस्थिती केवळ वैयक्तिक तृष्णेतून निर्माण झाली नव्हती. कम्युनिस्ट पक्षाचे सभासद त्यांच्या पक्षाला पायाभूत असणाऱ्या कामगार वर्गापासून दुरावले असल्याचा तो परिणाम होता.

एस. चैगने म्हटल्याप्रमाणे भांडवलशाहीच्या दिशेने पक्षाने जी वाटचाल केली ती सैन्य, स्थानिक व प्रांतिक अमलदार यांच्या दडपणाखालीच चालली होती. आपली खाजगी मालमत्ता वाढविण्यासाठी चाललेली त्यांची धडपड पैशांचे नियंत्रण त्यांच्या हातात असल्यामुळे वाढत गेली होती.

या बदलत्या वर्गीय हितसंबंधांच्या जोडीला शासन आणि बँका यांच्या सुधारणेच्या कार्यक्रमाचा तो परिणाम झाला तोही मोठ्या प्रमाणावर कारणीभूत होता. त्यामधून साम्यवादी पक्षाने खाजगीकरणास

मान्यता दिली होती. त्या पूर्वीच्या काळात शासकीय उत्पन्न केवळ वस्तुवरील कर आणि शासकीय उद्योगांचा नफा यावर आधारलेले होते.

बाजारपेठेवर आधारलेल्या समाजवादामध्ये शासकीय उद्योग त्यांना मिळालेले उत्पन्न मध्यवर्ति सरकारला देण्यास बांधलेले नव्हते. बाजारपेठ खुली झाल्यावर त्यांचा फायदाही कमी झाला. शासकीय कंपन्यांना वित्तीय क्षेत्रात वाढत्या अडचणींना तोंड द्यावे लागत असताना खाजगी उद्योगांची वेगाने वाढ होत होती. 1995 साली या कंपन्या शेतीबाहेरील क्षेत्रातील 40.4 टक्के लोकांना नोकरी देत होत्या: आणि औद्योगिक उत्पन्नापैकी 35.8 टक्के उत्पन्न निर्माण करित होत्या त्यांच्यावरील करांचे प्रमाणही बेताचे होते.

मात्र या काळात शासकीय कंपन्यांकडे फारसे पैसे नव्हते. कारण त्यांच्यावरील करांचे ओझे वाढले होते. सन 1982 ते 1987 या काळात त्यांच्या उत्पन्नापैकी 86 टक्के उत्पन्न करांच्या रूपाने शासन आपल्याकडे घेत होते. तेव्हा शासकीय उद्योगांचे उत्पन्न कमी झाल्यावर त्यांना बँकांची कर्जे फेडता येईनात. त्यामधून बँकांनाही धोका उत्पन्न होऊ लागला.

बँकांकडून दिल्या जाणाऱ्या कर्जावर नियंत्रण घालण्याची शासकीय अधिकाऱ्यांची इच्छा नव्हती. कारण त्यामधून काही शासकीय कंपन्यांचे दिवाळे निघून अरिष्ट निर्माण होईल आणि त्यामधून बेकारीही वाढेल अशी त्यांना भीती वाटत होती.

अशा प्रकारे सुधारणेच्या प्रयत्नांमधून शासकीय क्षेत्रात अस्वस्थता निर्माण झाली. तिचा परिणाम मध्यवर्ती शासनाचे अंदाजपत्रक आणि प्रांतिक शासनाच्या अधिपत्याखालील बँका यांच्यावर झाला.

या परिस्थितीला सामोरे जाण्यासाठी खाजगीकरण हाच सर्वात उत्तम उपाय आहे असे पक्षातील लोकांना वाटू लागले. शासकीय उद्योगांची विक्री केल्यास शासनाला पैसे मिळतील आणि ते उद्योगही बँकावर कमी प्रमाणावर अवलंबून राहतील असे त्यांना वाटत होते.

अशाच विचारातून अनेक टीव्ही व्यवस्थापक आपल्या ताब्यातील कंपन्या बेकायदेशीर रीतीने खाजगी उद्योगांना विकू लागले. त्यांच्या व्यवस्थापकांना असे वाटत होते की कंपनीची किंमत कमी ठेवली तर स्थानिक शासनांना त्या विकत घेण्यास कमी पैसे लागतील व त्या विकल्या जातील. म्हणून शहरे व खेडी यांच्यातील उद्योगांचे व्यवस्थापक त्यांची जलदीने विक्री करू लागले. यातील बरेचसे उद्योग पूर्वी त्यांचे जे व्यवस्थापक होते त्यांनाच विकले गेले.

चीनमधील साम्यवादी पक्षालाही हळू हळू असे वाटू लागले की चीनचे भवितव्य खाजगी उद्योगधंद्यांच्या भरभराटीवर अवलंबून असेल. म्हणून खाजगी मालकीला शासकीय मालकी इतकाच कायदेशीर पाया मिळावा यासाठी घटनेत बदल करण्याचा त्यांनी राष्ट्रीय शासनाला (National Peoples Congress)सल्ला दिला.

याच काळात अधिक भांडवल मिळविण्यासाठी परकीय कंपन्यांनाही आकर्षित करण्याचे शासनाने प्रयत्न आरंभिले. परकीय भांडवल आल्याने निर्यात वाढेल असे त्यांना वाटत होते. म्हणून परकीय गुंतवणुकीसाठी नवी भौगोलिक क्षेत्रे व उद्योग त्यांनी खुले केले. त्यानंतर अमेरिका, युरोप आणि जपानी कंपन्यांनी आपली चीन मधील गुंतवणूक वाढविली. ती मुख्यतः औद्योगिक क्षेत्रात होती. याचा परिणाम म्हणून औद्योगिक क्षेत्रातील परकीय गुंतवणुकीचे

प्रमाणजे 1990 साली केवळ 2.3 टक्के होते ते 2000 साली 31 टक्यांवर जाऊन पोहोचले.

याचा अर्थ हा की चीनच्या साम्यवादी पक्षाचा

हेतू काही असो त्यांनी आर्थिक परिवर्तनाचा असा एक कार्यक्रम हाती घेतला की त्यामधून जी अर्थव्यवस्था निर्माण झाली तिचा समाजवादाशी फारसा संबंध राहिलेला नाही.

पां. वा. गाडगीळ स्मृती व्याख्यान

आर.एस. मुंडले, धरमपेठ कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर आणि मराठी अर्थशास्त्र परिषद ह्यांच्या संयुक्त विद्यमाने ख्यातनाम पत्रकार पां. वा. गाडगीळ स्मृती व्याख्यान जागतिकीकरण कोणासाठी? कशासाठी? या विषयावर दिनांक 22 एप्रिल 2005 रोजी आयोजित करण्यात आले. सनदी लेखापाल आणि प्राध्यापक विनायक गोविलकर, नासिक यांना या व्याख्यानासाठी निमंत्रित करण्यात आले होते. सैद्धांतिक दृष्टीने जागतिकीकरण गरजेचे असले तरी त्यातील स्पर्धा निकोप राहात नाही आणि ते आकर्षक वाटत असले तरी ते दगडीफूल असल्याचे मत विनायक गोविलकर यांनी व्यक्त केले. जागतिकीकरणाची सांगड ही भांडवलशाहीशी आहे. देशात मर्यादा पडतात म्हणून बाहेरच्या देशात व्यापार वाढविणे हा भांडवलदारांचा गुणधर्म आहे. तौलनिक लाभ सिद्धांत, स्पर्धेमुळे विकास होऊ शकतो आणि सरकारचा कमीत कमी हस्तक्षेप या तीन गोष्टी एकत्र आणल्याने उद्योगाची भरभराट होणाऱ्यांना जागतिकीकरण वरदान ठरले तर दूसऱ्या बाजूचा अनुभवही निराशाजनक असल्याचे मत गोविलकरांनी नोंदविले. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कुटनीतीने विकसित देश, विकसनशील व अविकसित देशांना कसे वेठीस धरतात याची अनेक उदाहरणे गोविलकरांनी उद्धृत केली. जागतिकीकरणामुळे विभक्त कुटुंब पद्धतीला चालना मिळणार आहे. विश्व व्यापार संघटनेचे कार्य, व्याप्ती यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी विकसनशील देशांनी एकत्र येण्याची गरज असून जागतिकीकरणाच्या गोंडस नावाखाली आपली फसवणूक होऊ नये ह्या साठी सावध राहावे लागणार आहे असे मत त्यांनी व्यक्त केले.

कार्यवाह-खाजिनदार
मराठी अर्थशास्त्र परिषद

संकीर्ण

मराठवाड्यातील दारिद्र्याची समस्या

● दिनकर टकले, परतूर.
प्रपाठक, अर्थशास्त्र विभाग,
लाल बहादूर शास्त्री महाविद्यालय, परतूर जि. जालना.

प्रास्ताविक

भारतीय अर्थव्यवस्थेत वाढत्या लोकसंख्येमुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या. दारिद्र्य ही एक त्यातील महत्त्वाची समस्या आहे. भारतीय नियोजनाच्या कालावधीत दारिद्र्य निर्मूलन करण्यासाठी अनेक उपाय शासकीय पातळीवर योजण्यात आले. दारिद्र्याचे प्रमाण काही प्रमाणात कमी झाले परंतु एकूण दारिद्र्याखाली असणारी लोकसंख्या वाढत गेल्याचे दिसते. आज दारिद्र्य ही आंतरराष्ट्रीय समस्या बनली आहे. विकसित देशापेक्षा विकसनशील देशात दारिद्र्याची भीषण समस्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासात अडथळे निर्माण करित आहे. भारतासारख्या बहुसंख्य विकसनशील देशात अतिरिक्त लोकसंख्या, अल्प कृषी उत्पादकता, आर्थिक विषमता, उद्योगशिलतेचा अभाव, बेरोजगारीची समस्या इत्यादी कारणामुळे दारिद्र्यातून समाजाला मुक्ती मिळणे अवघड झाले आहे.

दारिद्र्याची संकल्पना

दारिद्र्याची संकल्पना विविध अर्थतज्ज्ञांनी विविध स्वरूपात व्यक्त केली आहे. दारिद्र्य ही केवळ आर्थिक समस्या नसून ती सामाजिक समस्या झाली आहे. कारण याच दारिद्र्यामुळे समाजाला आपल्या मूलभूत गरजा भागवितांना अनेक अडचणी येत आहेत. भारताच्या संदर्भात दारिद्र्याची संकल्पना स्पष्ट करताना भारतीय नियोजन आयोग, कार्यालयीन अंदाज, राष्ट्रीय नमूना पाहणी आणि विविध व्यक्ती व संस्था यांच्या अभ्यासावरून काही तथ्ये मांडण्याचा प्रयत्न झाला आहे. दारिद्र्य रेषा ठरविणे, दारिद्र्याचे मोजमाप व निकष यांची निश्चित व्याख्या करणे अवघड आहे कारण दारिद्र्य ही संकल्पना स्थल, काल व व्यक्तिपरत्वे बदलती असू शकते. दारिद्र्य म्हणजे व्यक्तीच्या मूलभूत गरजा भागविण्याच्या आर्थिक क्षमतेचा अभाव होय. भारतात किमान गरजा आणि प्रभावी मागणीच्या अंदाजासाठी नेमलेल्या तज्ज्ञ गटाने (1980-85) ग्रामीण भागासाठी दररोज प्रती व्यक्ती किमान 2400 कॅलरिज आणि

शहरी भागासाठी किमान 2100 कॅलरीज मिळविण्यासाठी लागणारे अन्न मिळविण्यासाठीची असमर्थता म्हणजे दारिद्र्य होय असा अर्थ विचारात घेतला.

एकंदरीत दारिद्र्याचे अंदाज किंवा संकल्पना वर्तविताना प्रत्येक व्यक्ती संस्था-अभ्यास गटाने व्यक्तीची किमान निर्वाह पातळीवर असणारे उत्पन्न नसणाऱ्या व्यक्ती दारिद्र्यात समाविष्ट केल्या. त्याचप्रमाणे दारिद्र्याचे मोजमाप करतांना ग्रामीण दारिद्र्य व शहरी दारिद्र्य वेगवेगळ्या स्वरूपात मोजण्यात आले.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

मराठवाड्यातील दारिद्र्याची समस्या या विषयाचा अभ्यास करतांना पुढील उद्दिष्टे विचारात घेतली आहेत.

- 1) दारिद्र्य मापनाच्या निर्देशकांचा अभ्यास करणे.
- 2) महाराष्ट्रातील दारिद्र्याच्या प्रमाणाचा भारतीय दारिद्र्याशी तुलनात्मक अभ्यास करणे.
- 3) मराठवाड्यातील दारिद्र्याच्या प्रमाणाचा व निकषांचा अभ्यास करणे.
- 4) मराठवाड्यातील दारिद्र्य कमी करण्यासाठी शासकीय उपाय योजनांचा आढावा घेणे.

उपरोक्त उद्दिष्टानुसार अभ्यासाची रचना केली आहे. मराठवाड्याच्या संदर्भात केवळ दारिद्र्य रेषेचाच विचार न करता दारिद्र्य रेषा निश्चितीस सहाय्यभूत ठरणाऱ्या दरडोई उत्पन्न व मानवी विकास निर्देशकांचाही उद्हापोह केला आहे.

दारिद्र्य ठरविणारे घटक

भारतामध्ये वि. म. दांडेकर आणि निळकंठ रथ, भारतीय नियोजन मंडळ, लकडावाला यांचा

अहवाल, जागतिक बँकेचा अंदाज यांच्या अभ्यासावरून भारतीय दारिद्र्य मोजण्याचा प्रयत्न केला गेला. या सर्व अभ्यासातून किमान पोषण आहारासाठी लागणारा उष्मांक, दरडोई उपभोग खर्च, दरडोई उत्पन्न यावरून दारिद्र्याचे मोजमाप करण्यात आले. आज भारतात दारिद्र्य ठरविणाऱ्या निकषाचा विचार महत्त्वाचा वाटतो कारण या निकषाची कमतरता हेच दारिद्र्याचे कारण ठरत आहे. दारिद्र्य ठरविणाऱ्या निकषात प्रामुख्याने दरडोई उत्पन्न, आहारासाठी उष्मांक, दरडोई उपभोग, कृषी उत्पादकता, मजुरी दर, रोजगाराची उपलब्धता, आर्थिक विषमता, चलन पुरवठा, मानवीय विकास निर्देशांक, साक्षरता, शहरीकरण, राजकीय धोरणे इत्यादी आर्थिक व गैरआर्थिक घटक महत्त्वाचे आहेत.

भारतातील दारिद्र्य

भारतातील दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत असलेल्या लोकांची संख्या व त्यांचे एकूण लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण यावरून भारतातील दारिद्र्याची समस्या स्पष्ट करता येते.

तक्ता क्रमांक 1 च्या आधारे असे दिसते की, शहरी दारिद्र्यापेक्षा ग्रामीण दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे. 1973-74 मध्ये शहरी दारिद्र्याचे प्रमाण 49 टक्के होते. त्यावेळेस ग्रामीण भागात 56.4 टक्के लोक दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत होते. मात्र 1999-2000 मध्ये शहरी दारिद्र्याचे प्रमाण 23.6 टक्के तर ग्रामीण दारिद्र्य 27.1 टक्के झाले. म्हणजेच ग्रामीण भागात शहरी भागापेक्षा जास्त लोकसंख्या दारिद्र्यात जीवन जगत आहे. एकंदरीत भारतात एकूण लोकसंख्येपैकी 54.9 टक्के लोकसंख्या 1973-74 मध्ये दारिद्र्य रेषेखाली होती. हे प्रमाण पंचवीस वर्षांच्या काळात म्हणजेच 1999-2000 मध्ये कमी

तक्ता क्र. 1

भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या व त्यांचे एकूण लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण

वर्ष	ग्रामीण दारिद्र्य		शहरी दारिद्र्य		भारतातील एकूण दारिद्र्य	
	लोकसंख्या (दशलक्ष)	दारिद्र्याचे प्रमाण	लोकसंख्या (दशलक्ष)	दारिद्र्याचे प्रमाण	लोकसंख्या (दशलक्ष)	दारिद्र्याचे प्रमाण
1973-74	261.3	56.4	60.0	49.0	321.3	54.9
1977-78	264.3	53.1	64.6	45.2	328.9	51.3
1987-88	231.9	39.1	75.2	38.2	307.1	38.9
1993-94	244.0	37.3	76.3	32.4	320.3	36.0
1999-2000	193.2	27.1	67.1	23.6	260.3	26.1
2007*	170.5	21.1	49.6	15.1	220.1	19.3

स्रोत: Economic Survey 2000-2001 (Planning Commission)*Poverty projection under Tenth Five-Year Plan.

होऊन 26.1 टक्के झाले. अर्थात या पंचवीस वर्षात दारिद्र्याचे प्रमाण 28.8 टक्के कमी करण्यात सरकारला यश मिळाले.

महाराष्ट्रातील दारिद्र्याचे विश्लेषण

भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील असणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण काही निवडक राज्यात कमी झाले आहे. मात्र बिहार, ओरीसा राज्यात हे प्रमाण फार जास्त आहे. महाराष्ट्रात दारिद्र्य रेषेखालील असलेल्या लोकांचे प्रमाण तक्ता क्रमांक 2 मध्ये दर्शविले आहे.

या तक्त्याच्या आधारे असे स्पष्ट होते की, महाराष्ट्रातील दारिद्र्य रेषेखालील असलेल्या लोकांचे प्रमाण 1973-74 मध्ये ग्रामीण भागात जास्त (57.71) तर शहरी भागात कमी (43.87) होते. परंतु 1999-2000 या वर्षात ग्रामीण दारिद्र्याच्या

प्रमाणापेक्षा शहरी भागात दारिद्र्याच्या प्रमाणात वाढ झाली. ग्रामीण भागात 23.72 टक्के लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखालील होती तर शहरी भागात हेच प्रमाण 26.81 होते. याचाच अर्थ असा होतो की, महाराष्ट्रातील शहरी भागातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण भारताच्या सरासरी प्रमाणापेक्षा जास्त आहे. हे महाराष्ट्रात शहरीकरणात झालेली जलद वाढ, खेड्यातून शहराकडे झालेले स्थलांतर, झोपडपट्टीची समस्या, बेरोजगारीतील वृद्धी यामुळे घडले. महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्येपैकी जवळपास 25 टक्के लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगत आहे. ही लोकसंख्या महाराष्ट्रातील विदर्भ, मराठवाडा या विभागात जास्त आहे.

मराठवाड्यातील दारिद्र्याचे विश्लेषण

मराठवाडा हा महाराष्ट्रातील आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला प्रदेश आहे. राष्ट्रीय व राज्य पातळीवर

तक्का क्र. 2

महाराष्ट्रातील शहरी व ग्रामीण दारिद्र्याचे प्रमाण

वर्ष	शहरी दारिद्र्याचे प्रमाण	ग्रामीण दारिद्र्याचे प्रमाण	महाराष्ट्रातील सरासरी दारिद्र्याचे प्रमाण	भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण
1973-74	43.87	57.71	53.24	54.88
1977-78	40.09	62.97	55.88	51.32
1983-84	40.26	45.23	43.44	44.48
1987-88	39.78	40.78	40.41	38.86
1993-94	35.15	37.93	36.86	35.97
1999-2000	26.81	23.72	25.02	26.10

स्रोत : Economic Survey 2000-01 Planning Commission (Govt. of India)

तुलना करता मराठवाड्यात दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे. मराठवाड्यात ग्रामीण व शहरी दारिद्र्याचे प्रमाण वाढत आहे कारण शहरी भागात कमी होत जाणाऱ्या रोजगार संधी, ग्रामीण भागातील कृषीची अल्प उत्पादकता, अपुऱ्या सिंचन सुविधा, विपणनातील समस्या इत्यादींचा परिणाम दारिद्र्य वृद्धीत होताना दिसतो. दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत असणाऱ्या ग्रामीण कुटूंबात प्रामुख्याने अत्यल्प भूधारक, भूमिहीन शेतमजूर मागासवर्गीय, निरक्षर इत्यादींचा समावेश आहे. मराठवाड्यात भूमिहीन कुटूंबांचे प्रमाण 1971-72 मध्ये 33 टक्के तर दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबांचे प्रमाण 54 टक्के होते.

दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या विचारात घेताना दरडोई उत्पन्न, मानवीय विकास निर्देशांक, साक्षरतेचा दर, नागरीकरण, कृषी वृद्धीचा निर्देशांक, सरासरी प्रतिदिन वास्तव मजुरी, इत्यादी बाबी विचारात घेतल्यास दारिद्र्याची समस्या अधिक स्पष्ट होते.

1) दरडोई उत्पन्नावरून दारिद्र्याचे मोजमाप

दरडोई उत्पन्न हा दारिद्र्य ठरविणारा महत्त्वाचा निकष आहे. दरडोई वास्तव उत्पन्न कमी असणे म्हणजे राहणीमान पातळी कमी होणे आणि पर्यायाने दारिद्र्याचे प्रमाण वाढणे होय. मराठवाड्यातील दरडोई उत्पन्नावरून दारिद्र्याचे प्रमाण विचारात घेता दरडोई उत्पन्नाचे विश्लेषण तक्का क्र 3 मध्ये दिले आहे.

तक्त्यावरून असे दिसते की, 1955-56 मध्ये मराठवाड्यातील दरडोई उत्पन्न इतर दोन्ही विभागाच्या तुलनेत कमी होते. राज्याच्या सरासरी दरडोई उत्पन्नाच्या तुलनेत मराठवाड्याचे दरडोई उत्पन्न 50 टक्के असल्याचे दिसून येते. 1955-56 ते 1989-92 या कालावधीतील उपलब्ध आकडेवारीवरून हे स्पष्ट होते की, मराठवाड्यातील लोकांचे दरडोई उत्पन्न महाराष्ट्र राज्याच्या सरासरी दरडोई उत्पन्नापेक्षा कमी आहे. त्यामुळे मराठवाड्यात दरडोई उत्पन्न निर्देशांक राज्य सरासरीपेक्षा कमी

तक्का क्र 3

महाराष्ट्र, मराठवाडा आणि विदर्भ - दरडोई उत्पन्न व निर्देशांक

वर्ष	मराठवाडा- दरडोई उत्पन्न	निर्देशांक	विदर्भ- दरडोई उत्पन्न	निर्देशांक	उर्वरित महाराष्ट्र- दरडोई उत्पन्न	निर्देशांक	महाराष्ट्र - राज्य दरडोई उत्पन्न	निर्देशांक
1955-56	174	50.00	231	79.00	345	118.0	292	100
1978-79	1034	66.00	1082	68.90	1886	120.1	1570	100
1983-97	2047	70.60	2094	72.20	3406	117.5	2899	100
1989-92	4711	66.00	5334	75.30	8363	117.5	7107	100

स्रोत : Regional Disparities in Maharashtra: Problems and Solutions 1960-2000, R.P.Kurulkar, A Guna Gaurav Nyas Publication Nasik-(2002)

होतांना दिसतो. जितका दरडोई उत्पन्न निर्देशांक कमी तितकेच दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त समजण्यात येते. एकंदरीत महाराष्ट्रातील दरडोई उत्पन्नाचा निकष विचारात घेतला तर असे दिसते की, मराठवाड्यात दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे.

2) मराठवाड्यातील दारिद्र्याचे जिल्हानिहाय विश्लेषण

मराठवाडा हा महाराष्ट्रातील आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला विभाग आहे. या विभागातील बहुसंख्य लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती हा आहे. शेती निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे शेती उत्पन्नाची निश्चित हमी नाही. याचा परिणाम कुटुंबासाठी रोजचा निर्वाह खर्च भागविणे कठिण होत आहे. बेरच कुटुंब दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहे. मराठवाड्यातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाची संख्या व दारिद्र्य रेषेखाली कुटुंबाची टक्केवारी, मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय दारिद्र्याचे प्रमाण

(ग्रामीण व शहरी) दर्शविणारी माहिती तक्का क्र.4 मध्ये दिली आहे.

तक्का क्र 4 वरून स्पष्ट होते की, 1997-98 मध्ये मराठवाड्यातील 2234388 या एकूण कुटुंबांपैकी 608088 कुटुंबे दारिद्र्य रेषेखाली आपला उदरनिर्वाह करीत होते. हे कुटुंबांचे प्रमाण कुटुंबांशी 27.21 टक्के आहे. म्हणजेच मराठवाड्यातील जवळपास 27 टक्के कुटुंबे दारिद्र्य रेषेखाली होती. महाराष्ट्र राज्याच्या संदर्भात हेच प्रमाण 34.45 टक्के आहे. मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय दारिद्र्याचे ग्रामीण, शहरी व एकूण प्रमाण तक्त्यात दर्शविले आहे. 1997-98 मध्ये मराठवाड्यात दारिद्र्याचे प्रमाण राज्य सरासरीपेक्षा जास्त होते. महाराष्ट्रात या वर्षात 28.4 टक्के लोकसंख्या दारिद्र्यात जीवन जगत होती. मात्र मराठवाड्यातील औरंगाबाद (38.52 टक्के), जालना (35.86 टक्के), परभणी (39.63 टक्के), बीड (38.46 टक्के) आणि नांदेड (39.13 टक्के) या

तक्ता क्र 4
मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय दारिद्र्य (1997-98)

जिल्हा	एकूण कुटुंब	दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंब संख्या	दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाची टक्केवारी	दारिद्र्याचे प्रमाण	एकूण ग्रामीण	शहरी
औरंगाबाद	293555	76342	26.01	34.88	46.00	38.52
जालना	256848	69797	27.17	31.26	58.45	35.86
परभणी	364859	112489	30.83	28.55	60.10	39.63
(हिंगोलीसह)						
बीड	368707	95282	25.84	34.23	57.82	38.46
नांदेड	378020	110741	29.30	34.16	57.03	39.13
उस्मानाबाद	269077	58031	21.57	16.67	58.81	23.07
लातूर	303322	85406	28.16	24.66	42.35	28.27
मराठवाडा	2234388	608088	27.21	-	-	-
महाराष्ट्र	11053145	3819012	34.45	24.60	31.24	28.40

संदर्भ :- मानवीय विकास अहवाल - महाराष्ट्र 2002 पृष्ठे 45 व 65

जिल्हयातील दारिद्र्यात असलेली लोकसंख्या महाराष्ट्र राज्याच्या सरासरीपेक्षा जास्त होती.

ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त असल्याचे दिसते. महाराष्ट्रात ग्रामीण दारिद्र्याचे प्रमाण 26.6 टक्के तर शहरी दारिद्र्याचे प्रमाण 31.24 टक्के दिसून येते. महाराष्ट्राचा विचार करता ग्रामीण दारिद्र्याचे प्रमाण कमी असले तरी मराठवाड्यातील औरंगाबाद, जालना, बीड व नांदेड या जिल्हयातील हे प्रमाण जवळपास 34.3 टक्के आहे. मराठवाड्यातील शहरी भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण महाराष्ट्राच्या तुलनेत फारच जास्त आहे.

महाराष्ट्रातील शहरी दारिद्र्याचे प्रमाण 31.24 टक्के असल्याचे दिसते. तर मराठवाड्यातील औरंगाबाद जिल्ह्यात हे प्रमाण 46 टक्के, जालना जिल्ह्यात 58.45, परभणी 60.10 टक्के, बीड जिल्ह्यात 58.82 टक्के, नांदेड जिल्हयात 57.03 टक्के उस्मानाबाद 58.81 टक्के आणि लातूर जिल्हयात 42.35 टक्के आहे. मराठवाड्यातील सर्वच जिल्ह्यात शहरी दारिद्र्य वाढण्याचे प्रमुख कारण बेकारांच्या संख्येत झालेली वाढ आहे. शहरात अपुरा रोजगाराची कमतरता, बंद पडलेले कारखाने यामुळे दारिद्र्याच्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसते.

तक्ता क्र 5

मराठवाडा विभागातील जिल्हानिहाय मानवीय विकास निर्देशांक-2000

अ.क्र	जिल्हा	मानवीय विकास निर्देशांक-2000	निर्देशांकाची पातळी
1	औरंगाबाद	0.57	मध्यम
2	जालना	0.27	न्यूनतम
3	परभणी	0.43	न्यूनतम
4	हिंगोली	0.43	न्यूनतम
5	बिड	0.37	न्यूनतम
6	नांदेड	0.47	न्यूनतम
7	उस्मानाबाद	0.38	न्यूनतम
8	लातूर	0.47	न्यूनतम
9	मराठवाडा सरासरी	0.42	न्यूनतम
10	विदर्भ सरासरी	0.42	न्यूनतम
11	उर्वरित महाराष्ट्र सरासरी	0.62	...
12	महाराष्ट्र राज्य सरासरी	0.58	..

स्रोत: Human Development Report-Maharashtra-2000, Govt. of Maharashtra, Mumbai, P-274

एकदरीत मराठवाड्यातील बहुसंख्य जिल्ह्यात दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त असल्याचे दिसून येते.

3) मानवीय विकास निर्देशांक (Human Development Index)

मानवी विकास निर्देशांकावरून त्या त्या प्रदेशाचे मागासलेपण किंवा दारिद्र्याचे प्रमाण कळू शकते. निवडक निकषावरून भारतीय नियोजन आयोग व संयुक्त राष्ट्रे विकास कार्यक्रम (UNDP) यांनी

जिल्हानिहाय मानवीय विकास निर्देशांक काढला. हा निर्देशांक काढतांना जिल्ह्यातील दरडोई उत्पन्न, साक्षरतेचे प्रमाण, बालमृत्यूचे प्रमाण आणि शिक्षण कालावधी (Schooling year) हे चार निकष विचारात घेतले. दारिद्र्याचे मोजमाप करतांना मानवीय विकास निर्देशांकांचा उपयोग होतो.

तक्ता क्रमांक 5 च्या आधारे असे स्पष्ट होते की, महाराष्ट्र राज्याचा सरासरी मानवीय विकास निर्देशांक

0.58 आहे. मराठवाड्यातील सर्वच जिल्ह्यातील मानवीय विकास निर्देशांक राज्याच्या निर्देशांकापेक्षा कमी आहे. निर्देशांक कमी किंवा न्यूनतम पातळीवर असणे हे दारिद्र्याचे लक्षण समजले जाते. मराठवाड्यातील जिल्हानिहाय मानवीय विकास निर्देशांकाचा विचार केल्यास असे दिसते की, सर्वात कमी निर्देशांक पातळी जालना जिल्ह्याची (0.27) आहे. तर सर्वात जास्त औरंगाबाद जिल्ह्याची (0.57) निर्देशांक पातळी आहे. अर्थात मराठवाड्यातील सर्वच जिल्ह्याची मानवीय विकास निर्देशांक पातळी न्यूनतम पातळी न्यूनतम असल्यामुळे सर्व जिल्हे मागास जिल्हे समजले जातात. म्हणजेच यासर्व जिल्ह्यात दरडोई उत्पन्न व साक्षरतेचे प्रमाण कमी असल्याचे सिद्ध होते आणि याच कारणामुळे दारिद्र्याच्या प्रमाणात वाढ होत जाते.

दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी शासकीय धोरणे

भारतातील प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत दारिद्र्य निर्मूलन करणे हे महत्त्वाचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले होते. महाराष्ट्रात राज्य व केंद्र सरकार यांच्या विविध विकासात्मक कार्यांमुळे सुध्दा दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होतांना दिसते. केंद्र सरकारच्या विविध योजना दारिद्र्य निर्मूलनासाठी कार्यरत आहेत. महाराष्ट्रातील मराठवाडा व विदर्भ प्रदेशात दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे. मराठवाडा विभागातील दारिद्र्य निर्मूलन कार्यात शासकीय योजनांचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी शासकीय पातळीवर ज्या विविध योजना राबविण्यात येत आहे त्याचा थोडक्यात आढावा पुढील प्रमाणे घेता येईल.

1. अंत्योदय अन्न योजना

ही योजना केंद्र सरकारद्वारे 25 डिसेंबर 2001

पासून सुरु झाली. या योजनेद्वारे 1 कोटी दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना सार्वजनिक वितरणाद्वारे कमी दराने अन्नधान्य पुरवठा करण्याचे ठरले. दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणाऱ्या कुटुंबांना रु.2/- प्रतीकिलो गहु व रुपये 3/- प्रतीकिलो दराने तांदुळ देण्यात येत आहे. या योजनेतून एका कुटुंबासाठी दर महिना 25 किलो अन्नधान्य दिले जात आहे.

2. संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना (SGRY)

ही योजना सप्टेंबर 2001 पासून सुरु आहे. ग्रामीणभागात रोजगाराच्या माध्यमातून वेतन वृद्धी होवून त्याद्वारे आर्थिक अडचण कमी होण्यास मदत होत आहे.

3. पंतप्रधान ग्रामसडक योजना

26 सप्टेंबर 2000 पासून ही योजना सुरु आहे. योजनेद्वारे ग्रामीण भागातील रस्त्यांची कामे प्रगतीपथावर आहेत. 2007 वर्षापर्यंत या योजनेवर 60,000 कोटी खर्च अपेक्षित आहेत.

4. वाल्मीकी आंबेडकर आवास योजना

ही योजना 2 सप्टेंबर 2001 पासून सुरु आहे. शहरी भागातील झोपडपट्टीत राहणाऱ्या व दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणाऱ्या कुटुंबांना पुरेसा निवारा मिळवून देण्यासाठी ही योजना सुरु झाली. दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना चांगली घरे बांधण्याचे उद्दिष्ट या योजनेत ठरविण्यात आले.

5. पंतप्रधान ग्रामोदय योजना

भारत सरकारने 2000-2001 पासून ही योजना राज्ये व केंद्रशासीत प्रदेशात लागू केली. योजनेचा मुख्य उद्देश कायमस्वरूपी मानवी विकास हा आहे. विविध राज्ये व केंद्रशासीत प्रदेशांना जास्तीची मदत देऊन न्यूनतम सेवा प्राधान्यक्रमानुसार देण्यात येत आहे. योजनेत प्राथमिक आरोग्य, प्राथमिक शिक्षण,

ग्रामीण निवारा, ग्रामीण पाणीपुरवठा, सकस आहार आणि ग्रामीण विद्युतीकरण इत्यादी घटकांना केंद्रीय साहाय्यता मिळत आहे.

एकंदरीत वरील सर्वच योजनांचा मुख्य उद्देश दारिद्र्यरेषेखालील जीवन व्यतीत करणाऱ्या लोकांना मूलभूत सुविधा देऊन दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करणे हाच आहे. मराठवाड्यात यासारख्या सर्वच योजनांद्वारे दारिद्र्य निर्मूलनासाठी शासकीय पातळीवर उपाय योजना सुरु आहेत.

निष्कर्ष

1. भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण नविन आर्थिक धोरणाच्या अंमलबजावणीनंतर कमी होतांना दिसत आहे.
2. भारतात बिहार व ओरीसा या घटक राज्यात सर्वात जास्त दारिद्र्याचे प्रमाण आहे.
3. महाराष्ट्रा राज्यात मराठवाडा या प्रदेशात ग्रामीण दारिद्र्यापेक्षा शहरातील दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे.
4. मराठवाड्यातील दारिद्र्याच्या प्रमाण भारतातील सरासरी दारिद्र्य प्रमाणापेक्षा जास्त आहे.
5. मराठवाड्यातील सर्वच जिल्ह्यांचा मानवीय

विकास निर्देशांक न्यूनतम पातळीवर आहे.

6. मराठवाड्यातील एकूण कुटुंबांपैकी 34 टक्के कुटुंब दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहे.

7. दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी शासनाने विविध योजना सुरु केल्या असल्या तरी त्यातील अल्प लोकसहभाग व अंमलबजावणीत अनेक अडथळे आहेत.

संदर्भ सूची

1. कुलकर्णी, भुजंगराव (1998) मराठवाड्याचा विकास अभ्यास व चिंतन, पद्मा प्रकाशन, औरंगाबाद.
2. Kurulkar, R.P. (2002) Regional Disparities in Maharashtra-Problems and solutions (1960-2000) A Guna Gaurav Nyas Publication, Nasik.
3. Indian Economic Association 86th conference volume, Kolhapur, 2003
4. Economic Survey 2000-2001
5. Human Development Report- Maharashtra, 2002.

अड्डाविसावे वार्षिक अधिवेशन : सूत्रसंचालकांचे अहवाल
चर्चासत्र पहिले.

विनियम दर सिद्धांत व व्यवहार

● सूत्र संचालक - बी. बी. कवडे

प्राध्यापक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ

जळगाव येथे सादर झालेल्या मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या 28व्या अधिवेशनासाठी “विनियम दर सिद्धांत व व्यवहार” या विषयावर एकूण चार निबंध सादर झाले. सादर झालेल्या शोधनिबंधांमध्ये लेखकांनी विनियम दराची सैद्धांतिक चर्चा केली. तसेच विनियम दराचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामांचा देखील परामर्श घेतला.

विनियम दर सिद्धांत व व्यवहाराची चर्चा करताना मंजुषा मुसमाडे (पुणे) यांनी अशी मांडणी केली की, जागतिक विनियम दर यंत्रणा ही एक संवेदनशील व गुंतागुंतीची यंत्रणा आहे. जागतिकीकरणामध्ये ही गुंतागुंत अधिकच वाढली आहे. सिद्धांत व प्रतिमानापेक्षा प्रत्यक्षातील व्यवहार निराळे ठरतात. कोणतीही पद्धत दीर्घकाळ योग्य ठरत नाही. 20व्या शतकात विनियम दराच्या अनेक पद्धती जागतिक स्तरावर हाताळल्या गेल्या. 1990 नंतरच्या काळात खुल्या धोरणाच्या प्रसारामुळे विनियम दर यंत्रणा अधिकाधिक अस्थिर व अनिश्चित बनली आहे.

विनियम दर यंत्रणा संवेदनशील व चढउताराला

तात्काळ प्रतिसाद देणारी असल्यामुळे विनियम दराबाबत अंदाज करणे हा धोकेबाज खेळ आहे. अगदी अनुभवी तज्ज्ञांना देखील अचूक अंदाज करणे अवघड जाते. व्यक्तिनिष्ठ धोरण, अनिश्चितता व अस्थिरता विनियम दर यंत्रणेचे अविभाज्य अंग आहेत.

त्यांनी आपल्या शोध निबंधाचे विवेचन करताना विनियम दर ठरविण्याच्या विविध पद्धतींचा आढावा घेतला. उदा. सुवर्णमान पद्धती, खरेदीशक्ती समता मूल्य पद्धती, ब्रेटनवुड्स पद्धती, स्थिर कील पद्धती, चलन टोपली पद्धती, जागतिकीकरणात भांडवलाच्या वेगवान प्रवाहामुळे चलनांचे विनियम दर अस्थिर झाले आहेत, त्यामुळे जागतिक अर्थव्यवस्था सुरळीतपणे चालण्यास अडथळे येत आहेत. डॉलरची घसरण आजच्या काळातील ज्वलंत घटना आहे. त्याचे दूरगामी परिणाम इतर देशांच्या चलनावर व पर्यायाने त्याच्या इतर व्यवहारावर होत आहेत. “डॉलर-युरो संघर्ष” हा सध्याच्या विनियम यंत्रणेचा गाभा आहे. तसेच चीन व जपानची चलननिती कशी राहतो यावर डॉलरचे

भवितव्य ठरणार आहे. डॉलरची घसरण ही अमेरिकेची समस्या नसून इतर देशांची समस्या बनली आहे. असे मत त्यांनी व्यक्त केले. जपानने डॉलरची घसरण रोखण्यासाठी हस्तक्षेप सुरू केला आहे. प्रचंड प्रमाणात डॉलर खरेदीमुळे डॉलरचे मूल्य वधारण्यास मदत होईल, असा त्यांचा अंदाज आहे. चीननेही आपल्या बंदिस्त धोरणाचा त्याग करून विनिमयदर यंत्रणेत लक्ष घालायला सुरुवात केली आहे. डॉलरची घसरण मंदीला तोंड देण्यासाठी जाणीवपूर्वक करण्यात आली असली तरी अमेरिकेच्या व्यापारतूटीवर प्रभावी उपाय म्हणजे बचतीचा दर उचावणे होय.

प्रगत देशांच्या या 'चलनयुद्धात' विकसनशील देशांपुढे मोठे आव्हान उभे ठाकले आहे. जागतिकीकरण अपरिहार्यपणे स्विकारताना या देशांनी डोळसपणे आपली धोरणे आखली पाहिजेत.

घसरणाच्या रूप्यात स्थैर्य राखणे, तेलाच्या वाढत्या किंमतीमुळे निर्माण होणाऱ्या तुटीला तोंड देणे, निर्यात वाढीच्या स्पर्धेत चीन, जपान तसेच इतर आशियायी व युरोपीय देशांच्या तुलनेत टिकून राहणे तसेच देशांतर्गत भाववाढीचे नियंत्रण करणे या बाबींकडे भारताला जाणीवपूर्वक लक्ष द्यावे लागणार आहे. एकंदरीत 2004 हे वर्ष जागतिक विनिमयदर यंत्रणेच्या संदर्भात महत्त्वपूर्ण आहे. आर्थिक महासत्ता बनण्याच्या दिशेने पावले टाकताना प्रभावी मौद्रिक धोरण व जुन्या अनुभवातून शिकून प्रगल्भ होणे ही दोन सूत्रे भारताने लक्षात ठेवून वाटचाल करायला हवी. या मागनिच भारत विनिमय दर यंत्रणेची गुंतागुंत यशस्वीपणे सोडवू शकेल.

जे.डी. सांगोडे (अमरावती) यांनी 'विनिमयदर भारत आणि सामाजिक चलन' या त्यांच्या निबंधात विनिमयदराचे प्रकार, सिद्धांत, विनिमय नियंत्रणे आणि त्यांच्या पद्धतीचे विवेचन केले आहे. भारतात

सन 1939 मध्ये प्रथम विनिमय नियंत्रण विषयक धोरण अंमलात आले. त्यानंतर 1947 साली विनिमय नियंत्रण कायदा मंजूर करण्यात आला. या कायदानुसार विनिमय व्यवहार रिझर्व्ह बँक करते.

विनिमय नियंत्रणातील अडचणी सोडविण्यासाठी युरोपीय राष्ट्रांनी 1999 साली एकत्रित येऊन 'यूरो' हे सामायिक चलन अस्तित्वात आणले. ते चलन आजच्या काळात संबंध युरोपचे चलन म्हणून ओळखले जाते. 'यूरो' हे चलन जगातील 14% लोकांचे प्रतिनिधित्व करते. जर आशियाखंडात आशियाई देशांनी एकत्रित येऊन एक सामाईक चलन निर्माण केले तर ते जगातील 65% लोकांचे प्रतिनिधित्व करेल ही एक विनिमय बाजारातील महत्त्वपूर्ण घटना ठरेल व विनिमय नियंत्रणाची समस्या राहणार नाही. आशियाखंडात सामायिक चलन निर्माण करण्यात भारत, चीन व पाकिस्तान महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडू शकतील कारण जागतिक लोकसंख्येच्या 1/3 लोकसंख्या या तीन देशात राहते. त्यामुळे आशियाई सामाईक चलन निर्माण करून चलनातील चढउतार टाळता येऊ शकेल व आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील अडथळे दूर करून स्थिर विनिमय दर प्रस्थापित करता येईल. परिणामी आशियाई देशांची आर्थिक प्रगती होईल, असे ते म्हणतात.

शिरूर-घोडनदी (पुणे) येथील रमेश गिरजाप्पा कटके यांनी 'विनिमयदर यंत्रणा व कार्यपद्धती' या निबंधात विनिमयदराची वैशिष्ट्ये, तो कसा ठरतो, विनिमय दरातील बदलाची कारणे, लवचिक विनिमयदर, त्याचे फायदे तोटे व भारत आणि इतर विकसनशील देशांसाठी लवचिक विनिमय दराची आवश्यकता प्रतिपादित केली आहे. या विवेचनात ते म्हणतात 1919 ते 1931 या काळातील चलनक्षेत्रातील बिकट परिस्थितीमुळे त्यावर

उपाययोजना म्हणून आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीची स्थापना करण्यात आली. भारत नाणेनिधीचा संस्थापक सदस्य असल्यामुळे भारताच्या विनिमय धोरणात वेळोवेळी बदल करण्यात आले. भारतात द्विदर विनिमय धोरणापासून ते मुक्त तरते विनिमय दर धोरण अशी वाटचाल झाल्याचे निदर्शनास येते. भारताने 1991च्या नव्या आर्थिक धोरणानुसार लवचिक विनिमय दर पद्धती स्विकारली. स्थिर विनिमय दरापेक्षा बदलता किंवा नम्य लवचिक विनिमय दर हा विकसनशील देशांना जास्त उपयुक्त असतो हे अनुभवावरून सिद्ध झाले आहे. स्थिर विनिमयदर विकसनशील देशांसाठी उपयुक्त ठरत नाही. म्हणून विकसनशील देशांनी विनिमयदर कायमस्थिर ठेवण्यापेक्षा गरजेनुसार त्यामध्ये योग्य ते बदल करणे हे देशहिताच्या दृष्टीने योग्य असते, असे ते म्हणतात.

मनिषा चिधुतळेकर जळगांव यांनी आपल्या विनिमयदर सिद्धांत आणि व्यवहार या शोध निबंधात आंतरराष्ट्रीय व्यापार व विनिमय दर सिद्धांताचा आढावा घेतला आहे त्यामध्ये विनिमय दर निर्धारित होण्याची प्रक्रिया व त्यामधील दोष विशद केले आहेत.

चर्चेसाठी मुद्दे

वरील निबंधाच्या अनुषंगाने चर्चासत्रात प्रतिनिधींनी खालील मुद्द्यांवर चर्चा केली.

- 1) विकसनशील देश व भारत यांच्यासाठी कोणता विनिमय दर योग्य ठरतो ?
- 2) भारतात विनिमयदराचे केले जाणारे व्यवस्थापन
- 3) परकीय चलनाचा साठा विनिमयदर व बाह्यकर्ज यातील परस्पर संबंध
- 4) परकीय चलनाचे लाभ-परिव्यय विश्लेषण.
- 5) परकीय चलनसाठ्याचे देशी व विदेशी गुंतवणुकीवरील परिणाम.
- 6) भारतातील वाढत्या भांडवली प्रवाहाचा विनिमय दरावर होणारा परिणाम
- 7) देशाच्या मध्यवर्ती बँकेची विनिमय दर नियंत्रणातील भूमिका
- 8) रिझर्व्ह बँकेने परकीय विनिमय बाजारात सुधारणा व वाढ घडवून आणण्यासाठी अलीकडच्या काळात राबविलेल्या उपाय योजना.
- 9) पर्याप्त विनिमयदर म्हणजे काय ?
- 10) जागतिकीकरण व भारताचे विनिमय धोरण.

चर्चासत्र दुसरे

भारतीय शेतीची आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकता

● सूत्रसंचालक-अनिल सूर्यवंशी, बाझी.

प्रपाठक व विभाग प्रमुख, व्यावसायिक व बँक मॅनेजमेंट, बी.पी. सुलाखे कॉमर्स कॉलेज,
बाझी, जिल्हा तोलापूर.

1. उपोद्घात

देशांतर्गत उत्पादनातील शेतीक्षेत्राचा लक्षणीय वाटा, बहुसंख्य लोकांच्या उपजीविकेचे तसेच रोजगार निर्मितीचे प्रमुख साधन इत्यादी विविध दृष्टिकोनातून भारतीय शेतीचे महत्त्व आजतागायत कायम आहे.

जागतिक व्यापार आणि भारतीय शेती

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतातून चहा, ताग, सुती कापड आदि कृषी उत्पादनाची मोठ्या प्रमाणात निर्यात होत असे. 1990 मध्ये निर्माण झालेल्या आर्थिक अरिष्टातून बाहेर पडण्याच्या हेतूने भारताने रचनात्मक सुधारणा कार्यक्रम राबविण्यास प्रारंभ केला. या काळात आंतरराष्ट्रीय व्यापारात प्रामुख्याने उदारीकरण व जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाल्याचे दिसते.

एप्रिल 1994 मध्ये गॅट करारात प्रथमच कृषी व्यापाराचा समावेश करण्यात आला. कृषी मालाच्या अंतर्गत व आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरील बंधने हळूहळू कमी करित कृषी व्यापार मुक्त करणे, शेती

आदानावर देण्यात येणारे अर्थसहाय्य (Subsidy) टप्प्याटप्प्याने कमी करून शेवटी बंद करणे, बी-बियाणे व पीक प्रजातीबाबत बौद्धिक स्वामित्व अधिकार (TRIP) मान्य करून आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांना यामध्ये प्रवेश देणे या बाबी करारात अंतर्भूत करण्यात येऊन शेती क्षेत्राशी संबंधित सुधारणा असणारा शेती विषयक सहमती करार करण्यात आला. त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी गॅटच्या जागी जागतिक व्यापार संघटना अस्तित्वात आली. यापूर्वी व्यापाराच्या उदारीकरणाच्या नियमातून अमेरिकेने शेतीक्षेत्रास वगळले होते. अमेरिकेतील शेतीमालास आयात मालाच्या स्पर्धेपासून वाचविणे हा हेतू होता. परंतु 1985 पासून विकसित देशातील (जी-7) आर्थिक कुठितावस्थेमुळे विकसनशील देशातील बाजारपेठा खुल्या करण्याच्या उद्देशाने शेती क्षेत्राचा समावेश करण्यात आला. जागतिकीकरणामुळे भारतीय शेतीची उत्पादकता व स्पर्धात्मकता वाढून शेती क्षेत्राची निर्यात वाढेल अशी अपेक्षा होती. प्रत्यक्षात जागतिकीकरणापूर्वीच्या काळात सन 1970-71 व

1980-81 मध्ये भारताच्या एकूण निर्यातिशी कृषी क्षेत्राची टक्केवारी अनुक्रमे 31.7, व 30.6 होती. तीच टक्केवारी आज 2001-02 आणि 2002-03 मध्ये अनुक्रमे 13.5 व 12.8 पर्यंत घटलेली आहे. एकूण जगाचा अनुभव असाच आहे. जागतिकीकरणानंतरच्या दहा वर्षात जगातील एकूण निर्यात 47 वरून 75 हजार अब्ज डॉलर्स एवढी वाढली. परंतु यातील विकसनशील राष्ट्रांचा वाटा 0.6 टक्क्यावरून घसरून 0.4 टक्के एवढा झाला आहे. यावरून मुक्त आयातनिर्यातीचा लाभ प्रगत राष्ट्रांनाच झाला आहे. प्रगत राष्ट्रे त्यांच्या शेतमालास मोठ्या प्रमाणात देत असलेली अनुदाने, बाहेरचा माल येऊ नये म्हणून आयात कर, त्यांचा माल बाहेर निर्यात व्हावा यासाठी निर्यात अनुदाने देत आहेत. यामुळे भारतीय शेती व शेतकरीवर्ग आर्थिक संकटात सापडला आहे.

विकसनशील देश - संघटित विरोध

जागतिक व्यापार संघटनेची पाचवी मंत्रीपरिषद कॅनकून येथे सप्टेंबर 2003 मध्ये झाली. या बैठकीत शेतीसाठीच्या अनुदानाच्या प्रश्नावरून भारत, ब्राझील व चीनच्या नेतृत्वाखाली तिसऱ्या जगातील देश एकत्र आले आहेत. अमेरिका व युरोपीय देश या विकसित देशांच्या विरोधात भारत आणि जी-21 हा गट निर्माण झाला आहे. प्रगत देशांना आता विकसनशील देशांबाबत दबावतंत्राचा वापर करणे शक्य होणार नाही. त्यांना आपल्या धोरणांना मुरड घालावी लागेल असे वातावरण निर्माण झाले होते. विकसनशील देशांनी शेतीविषयक अनुदाने व सिगापूर येथील बैठकीत चर्चित्या गेलेल्या मुद्यांबाबत तडजोडीस नकार दिल्याने कॅनकून परिषद गुंडाळली गेली. अगदी अलीकडच्या जुलै 2004 मध्ये जिनिव्हा येथील सर्वसाधारण सभेत, विकसित

देशांनी आपली अनुदाने कमी करण्याचे व अविकसित देशांसाठी समृद्ध देशातील बाजारपेठ खुली करण्याची तयारी दर्शविली आहे. भारताने उशीरा का होईना सर्व अविकसित देशांचे नेतृत्व करून हे यश मिळविले आहे. याचा फायदा नजिकच्या काळात भारतीय शेतमालाच्या निर्यातवाढीत दिसून येईल.

भारतीय शेतीमालाच्या निर्यातीच्या नवी संधी

केंद्रीय वाणिज्य आणि उद्योगमंत्री कमलनाथ यांनी पुढील पाच वर्षांचे भारताचे परराष्ट्रीय व्यापार धोरण नुकतेच ऑगस्ट अखेर जाहीर केले. निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी विशेष कृषी उत्पादन योजना तयार करण्यात आली आहे. शेती-फळे व फुले यांच्या निर्यातीवर भर देण्यात आला आहे. 2009 पर्यंत जागतिक व्यापारातील भारताचा वाटा दीड टक्क्यांपर्यंत वाढविण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले आहे. निर्बंध दूर करून विश्वासू तसेच पारदर्शकतेचे वातावरण निर्माण करण्याची हमी दिली आहे.

भारतीय शेतकऱ्यांनी आता या बदललेल्या परिस्थितीचा फायदा घेण्यासाठी निर्यातभिमुख शेतीला प्राधान्य द्यायला हवे. आपण युरोप, अमेरिका याऐवजी आपल्या सभोवतालच्या आणि पूर्व व आग्नेय आशियातील देशांबरोबर व्यापार वाढविण्यावर भर दिला पाहिजे. प्रगत देश भारतीय शेतीमालावर अनेक निर्बंध घालून तो नाकारण्यासाठी सबबी शोधत असतात. त्याऐवजी आपल्या सारख्याच आणि लोकसंख्या जास्त असलेल्या बांगलादेश, चीन यांची गरज लक्षात घेऊन आपण शेतमालाचे उत्पादन केल्यास भारतीय शेतमालाची निर्यात वाढेल. यासंदर्भात चीन व हाँगकॉँगकडून भारतीय सोयाबिनला वाढती मागणी आहे. मेळघाटचा चविष्ट व शुद्ध मध जपानमध्ये लोकप्रिय

होत आहे. आंतरराष्ट्रीय बाजारात चीनचा मध उद्योग बदनाम झाल्यामुळे भारताला या क्षेत्रात खूप वाव असून आदिवासी कुटुंबांना रोजगार मिळू शकतो. पाकिस्तान व बांगलादेश येथे पान खाण्याचे प्रमाण जास्त आहे म्हणून त्यांना काथ जास्त लागतो. खैराच्या झाडापासून काथ तयार होतो. ही झाडे पश्चिम महाराष्ट्रातील दुष्काळी भागात नैसर्गिकरित्या उगवतात. परंतु अद्याप याकडे अवर्षणप्रवण भारतीय शेतकऱ्यांनी व सरकारनेही लक्ष दिलेले नाही.

आपल्या देशातील शेतीत विविधता, हवामान, परिसर, शेतमजुरीचे माफक दर, आयातीची अल्प गरज यामुळे निर्यात शेतमालाबाबत तुलनात्मक दृष्ट्या मौलिक लाभ आहे. म्हणूनच फळे, फुले, भाज्या, कोंबडी, मांस व तत्सम पदार्थ यांच्या निर्यातीस वाव आहे. अमेरिका, कॅनडा इ. देश अन्नधान्याचे उत्पादन व निर्यात करतात आणि फळे, फुले, नगदी पिके यांची अविकसित देशांकडून आयात करतात. भारतीय शेतमाल निर्यातीतील मासे व त्याची उत्पादने यांचा वाटाही अलीकडे वाढत चालला आहे. सोयाबीन आणि तत्सम शेती उत्पादनांना असलेली वाढती मागणी लक्षात घेऊन आपल्या शेतीची पुनर्रचना करता येऊ शकते. इतर आशियाई देशांबरोबर तसेच अन्यत्र निर्यातीच्या संधी तपासून पाहता येतील.

2. निबंधांचा गोषवारा

सद्यःस्थितीत मध्ये अत्यंत महत्त्वाच्या असलेल्या या विषयावर एकूण तेरा अभ्यासकांनी शोधनिबंध सादर केलेले आहेत. एकूणपैकी सर्वात जास्त म्हणजे सात शोधनिबंधांमध्ये भारतीय शेतीची आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकता कमी असण्याची कारणमीमांसा/घटक आणि स्पर्धात्मकता वाढविण्याच्या दृष्टिने उपाययोजना याबाबत विवेचन

केलेले आहे. एका शोधनिबंधामध्ये भारतीय शेती आणि निर्यात व्यापाराचा उहापोह केलेला आहे. पाच निबंधांमध्ये फलोत्पादन विकास, प्रशुल्केतर नियंत्रणे, चिरंतन कृषी विकास आणि बौद्धिक स्वामित्व अधिकार व शेतीपुढील आव्हाने या उपविषयावर प्रत्येकी एक शोधनिबंध आहे. ढोबळमानाने निबंधांचे तीन गटात वर्गीकरण केलेले आहे.

1. भारतीय शेतीची आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकता - 7
2. भारतीय शेती आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार - 1
3. आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकतेच्या संदर्भात विशिष्ट पैलूवर प्रकाश टाकणारे - 5

के. आर. सानप व संजीव लाटे या लेखकद्वयांनी भारतीय शेतीची आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकता कमी आहे याबाबतच्या विविध घटकांचे विस्ताराने विश्लेषण केलेले आहे. भारतात प्रति श्रमिक धारणक्षेत्र, ओलिताखालील क्षेत्र, दर हेक्टरी उत्पादकता, शेती संशोधनावरील खर्चाचा राष्ट्रीय उत्पादनातील वाटा, शेतीला दिली जाणारी अनुदाने इ. कमी आहे हे दर्शविण्यासाठी विविध देशांतील तुलनात्मक सांख्यिकीय माहिती दिलेली आहे. निबंधाच्या शेवटी आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत भारतीय शेतीची स्पर्धात्मकता वाढविण्यासाठी उपाययोजना यांचाही उहापोह केला आहे. सुनिल नरवडे यांनीही आपल्या निबंधात भारतीय शेतमालाची आंतरराष्ट्रीय स्पर्धाशक्ती कमी होण्यास कारणीभूत ठरलेल्या विविध समस्यांचा वेध घेतला आहे आणि त्यावर उपाययोजनाही सुचविल्या आहेत. विकसित राष्ट्रांनी जागतिक व्यापार संघटनेच्या कराराचे पालन करण्यासाठी भारत, चीन, ब्राझील इ. विकसनशील देशांनी एकत्र येऊन त्यांच्यावर दबाव वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे असे लेखकाचे मत

आहे. भारतीय शेतीची अंतर्गत व आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकता अशा दोन पैलूंचा स्वतंत्रपणे अभ्यास प्रशांत काटोले व वामन गवई यांनी केलेला आहे. निर्यातक्षम कृषी उत्पादनासाठी हरितगृहाची आवश्यकता व त्या दृष्टीने भारतात चालू असणारे प्रयत्न आशादायक आहेत असे आपल्या समारोपात लेखकांनी सांगितले आहे. जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवरील अनुकूल व प्रतिकूल परिणामांबाबत सांगोपांग विवेचन शशिकांत गाडगीळ यांनी आपल्या निबंधात केलेले आहे. याशिवाय भावी काळातील संभाव्य प्रतिकूल परिणामांचा ओझरता उल्लेख देखील केलेला आहे. लेखकाने सुनिल नरवडे यांच्याप्रमाणे विकसनशील देशांच्या दबावगटाची आवश्यकता आहे हे स्पष्ट केलेले आहेच. याशिवाय भारतातील शेतकऱ्यांनी देखील संघटितपणे प्रतिकूल अटीविरूद्ध उठाव केला पाहिजे असे लेखकास वाटते. जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीक्षेत्रावर झालेले विपरीत परिणाम याबाबत सखोल चर्चा करून काही उपाययोजनांचा अंतर्भाव सुमित्रा पवार यांनी आपल्या निबंधात केलेला आहे. जी. डी. खरात व एस. बी. सानप या लेखकद्वयांनी भारतीय शेतीला जागतिक व्यापारात जे अनेक अडथळे आहेत, त्याचे वर्गीकरण अंतर्गत व बाह्य अडथळे अशा दोन गटात केलेले आहे आणि हे अडथळे दूर करण्यासाठी उपाययोजना याबाबत सविस्तर चर्चा केली आहे.

सरकार आणि शेतकरी यांच्या समन्वयातून नियोजनबद्ध व जागरूक प्रयत्न झाल्यास जागतिक स्पर्धेत भारतीय कृषीक्षेत्र स्पर्धात्मक व लाभदायी होईल असा आशावाद लेखकांनी व्यक्त केला आहे. जागतिकीकरणाच्या काळात भारतीय शेतीची वाटचाल या निबंधात आर. एम शिरसाठ यांनी

आंतरराष्ट्रीय करारामुळे भारतीय शेतीबाबत निर्माण झालेल्या समस्या आणि यापुढील काळातील शेतीची वाटचाल याबाबत सविस्तर विवेचन केलेले आहे. सद्यःस्थितीत भारतीय शेती अनेक अरिष्टांमधून जात आहे. भारतीय शेतीची स्पर्धात्मकता वाढविण्यासाठी मूलगामी स्वरूपाचे बदल स्वीकारणे अपेक्षित आहे असे लेखकाने सूचित केले आहे.

भारतीय शेती आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार या संदर्भात राजेंद्र बोरसे यांनी नवीन आर्थिक धोरणानंतरच्या कृषी निर्यातीचा संक्षिप्त आढावा घेतलेला आहे. 1991-92 ते 2001-02 या काळातील भारताच्या एकूण निर्यातीतील कृषी निर्यातीचा वाटा घटलेला आहे, परंतु याच काळात कृषी निर्यातीपासून मिळणारे उत्पन्न वाढत आहे. मनमोहन सिंग सरकारचे नवीन विदेश व्यापार धोरण कृषी निर्यातीच्या दृष्टीने आशादायी आहे. परंतु या धोरणाची अंमलबजावणी कितपत गांभीर्याने होते याबाबत लेखकाने साशंकता व्यक्त केली आहे.

तिसऱ्या गटात पाच शोधनिबंधांचा अंतर्भाव केलेला आहे. भारतीय शेतीची आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकता वाढविण्याच्या दृष्टीने एका विशिष्ट पैलूचा सखोल अभ्यास केलेला आहे. अ. के. वितोडे व रा. म. सरोदे या लेखकद्वयांनी भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात फलोत्पादन विकासाचे महत्त्व याबाबत विस्तृत चर्चा केली आहे. तसेच फलोत्पादन विकासाच्या अपेक्षित फायद्यांबाबतचे विवेचन या लेखात आढळते. तसेच फलोत्पादन विकासामुळे आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेस निश्चितच हातभार लागेल असे लेखकांचे मत आहे. प्रशुल्केतर नियंत्रणाचा उहापोह विकसनशील राष्ट्रांच्या दृष्टिकोनातून प्रशांत हरमकर यांनी आपल्या शोधनिबंधामध्ये केला आहे. प्रशुल्केतर नियंत्रणाचे

वर्गीकरण - आरोग्यांशी संबंधित , पर्यावरणाशी संबंधित आणि व्यापाराशी संबंधित तांत्रिक अशा तीन गटात करून त्याचे सविस्तर विवेचन केले आहे. लेखकाच्या मते विकसनशील राष्ट्रांनी आरोग्य, पर्यावरण, तंत्रज्ञानात्मक पातळी या दृष्टिकोनातून वस्तुंची गुणवत्ता सुधारण्याची तयारी दर्शविली पाहिजे. याचबरोबर अन्यायपूर्ण प्रशुल्के तर नियंत्रणांना विरोध करावा. ए.के. पाटील यांनी चिरंतन कृषी विकास स्वरूप व आवश्यकता, खुल्या आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत भारतीय कृषी क्षेत्रावर झालेले परिणाम यांची चर्चा करून भारतीय शेतीचा चिरंतन विकास करण्यासाठी उपाययोजना सुचविल्या आहेत. भविष्यात पर्यावरणाचा समतोल राखून कृषी क्षेत्राचा चिरंतन विकास करावा लागणार आहे असे मत लेखकाने व्यक्त केले आहे. सोनाली मोरे यांनी आपल्या निबंधामध्ये शेतकी बौद्धिक स्वामित्व अधिकारासंदर्भात भारतीय शेतीच्या आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकतेचा अभ्यास केलेला आहे. रविंद्र जोशी यांनी भारतीय शेती व आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकतेचे आव्हान या शोधनिबंधात भारतीय शेतीची स्पर्धात्मकता वाढविण्यासाठी दुसऱ्या हरितक्रांतीची गरज आहे असे प्रतिपादन केले आहे. भारतीय शेतमालाची उच्च गुणवत्ता राखण्यासाठी शेतकऱ्यांमध्ये जाणीव जागृती करावी असे लेखकाचे मत आहे.

या सर्व निबंधांमध्ये वाचकांसाठी व अभ्यासकांसाठी अतिशय उपयुक्त माहिती आहे.

3. चर्चेसाठी मुद्दे

शोध निबंधाच्या अनुषंगाने आणि या संदर्भातील सद्य बदल पाहता प्रस्तुत विषयाची सांगोपांग चर्चा व्हावी. बहुतेक निबंध लेखकांनी या विषयाचा सर्वसामान्य पद्धतीने अभ्यास करण्यामध्ये रस

दाखविला आहे. काही महत्त्वपूर्ण पैलूंवर अधिक ठळकपणे चर्चा व्हावी म्हणून काही मुद्दे चर्चेसाठी दिले आहेत.

1. जुलै 2004 मधील जिनिव्हा परिषदेची भारतीय शेतमाल निर्यातवाढीच्या दृष्टिने उपयुक्तता.
  2. ऑगस्ट 2004 मध्ये जाहीर केलेले भारताचे नवीन परराष्ट्रीय व्यापार धोरण शेतमाल व एकूण निर्यातीचे उद्दिष्ट पूर्ण करू शकेल काय ?
  3. बौद्धिक स्वामित्वाचा हक्क आणि कृषी मालाची स्पर्धात्मकता.
  4. प्रादेशिक व्यापारी गट आणि त्यांचा कृषीच्या खुल्या स्पर्धेवर होणारा परिणाम.
  5. प्रगत देशांऐवजी आपल्या सभोवतालचे आणि पूर्व व आग्नेय आशियातील देशांची गरज लक्षात घेऊन शेतीची पुनर्रचना करणे कितपत योग्य व फायदेशीर ठरेल ?
  6. प्रशुक्तेतर नियंत्रणाची योग्यता तपासणे.
  7. कृषी अर्थसहाय्याच्या संदर्भात येऊ घातलेल्या उपजीविका गटांचे याचे विकसनशील देशातील कृषी व कृषी आधारित उद्योगांवरील संभाव्य परिणाम.
  8. आपल्या निर्यातीची गुणवत्ता कशी वाढेल, आंतरराष्ट्रीय मानकाला ती कशी उतरेल, आयात देशांच्या आरोग्याच्या, स्वच्छतेच्या कल्पनेबरोबर कृषी ती कशी राहील याचा विचार व्हावा तसेच सार्वजनिक आरोग्याचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टिने प्रगत देश जे निर्बंध घालतात ते कितपत योग्य व न्याय आहेत?
  9. भारतीय शेतीची स्पर्धात्मकता वाढविण्यासाठी दुसऱ्या हरितक्रांतीची आवश्यकता आहे काय ?
- शोध निबंध लेखकांनी सादर केलेले आणि शेतीची स्पर्धात्मकता या संदर्भात वर सुचविलेले मुद्दे याबाबत

सविस्तर चर्चा, झाल्यास या विषयांचे अधिकाधिक आकलन होण्यास मदत होईल.

4. चर्चासत्रातील विचारमंथन

निबंध सादरीकरणानंतरच्या चर्चासत्रात एकूण 10 वक्ते सहभागी झाले चर्चेसाठी वर उपस्थित केलेल्या मुद्द्यांचा परामर्श घेण्यात आला. काहीनी आपल्या परिसरातील अनुभव कथन केले. भारतीय शेतीची स्पर्धात्मकता हा सर्वांच्याच जिवाळ्याचा विषय असल्याने विषय मांडणी व चर्चेचा आशय बाबत मतभिन्नता नसणे हे काहीसे स्वाभाविक होते.

भारतीय शेतीची स्पर्धात्मकता कमी असण्याची कारणमीमांसा आणि स्पर्धात्मकता कशी वाढविता येईल असाच सभेचा एकंदर सूर होता. माहितीचा अभाव, निर्यात प्रक्रियेतील अपारदर्शकता, पाणी वीज व भांडवल याची अपुरी उपलब्धता, यामर्यादांचा परामर्श चर्चेत घेण्यात आला. तसेच जनजागृती निर्माण करावी, नैसर्गिक शेतीवर भर द्यावा, आधुनिक तंत्राबाबत शिक्षण व प्रशिक्षणाची

आवश्यकता, शेती उत्पादनाची प्रदर्शने व मेळावे आयोजित करावेत, सुगीपूर्व व सुगीपश्चात तंत्रज्ञान यावर भर द्यावा, अन्नधान्याकडून अन्यधान्येतर पिकांकडे वळणे योग्य ठरले काय ? नद्याजोड प्रकल्प कार्यान्वित करावा, सहकारी शेतीवर भर दिल्यास धारणक्षेत्रात व उत्पादकतेत वाढ होईल इत्यादी मुद्द्यांना अनुसरून सर्वच वक्त्यांनी अभ्यासपूर्ण विवेचन व उपयुक्त सूचना केल्या.

जागतिकीकरणाच्या पहिल्या दशकात भारतीय शेतीक्षेत्रावर प्रतिकूल परिणाम झालेले आहेत. परंतु अलीकडच्या काही वर्षात या प्रतिकूलतेचे रूपांतर अनुकूलतेत होत आहे. निर्यातभिमुख शेती, शेतीचे विविधीकरण, आशियाई विकसनशील देशांकडे निर्यात यावर भर देण्यात येत आहे. आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकता वाढण्यास आवश्यक संधी व अनुकूलता आहे. याचा यथायोग्य फायदा घेतल्यास नजीकच्या काही वर्षात भारत महासत्ता होईल, असा आशावाद सूत्रसंचालकांनी आपल्या समारोपात व्यक्त केला.

अर्थसंवाद चा अंक मिळत नसल्यास

अर्थसंवाद आपणास नियमितपणे प्राप्त होत नसल्यास त्या बाबतची विचारणा प्रमुख संपादकांकडे करावी. आपण परिषदेचे आजीव सदस्य असल्यास किंवा वार्षिक वर्गणीदार असल्यास सदस्य क्रमांक देऊन पत्रव्यवहार प्रमुख संपादकांकडे करावा. आपला पत्ता स्पष्टपणे नमूद करावा. अंक पाठविण्याची व्यवस्था प्रमुख संपादकामार्फत करता येईल. अर्थसंवादसाठी वर्गणी मनीऑर्डर ने पाठविल्यास आपला पत्ता सुस्पष्ट लिहावा.

अंक पाठविणे सोयीचे व्हावे या दृष्टिने सहकार्य करावे. वर्गणी कार्यवाहकांकडेच पाठवावी.

कार्यवाह-खजिनदार

चर्चासत्र तिसरे

महाराष्ट्रातील मानवी विकास वास्तवता

● सूत्र संचालक- व्ही. वी. घुगे , औरंगाबाद.

भूतपूर्व कुलगुरू डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद.

मानवी विकास म्हणजे मानवी भांडवल अथवा मानवी साधनसंपत्तीचा विकास होय. देशाचा आर्थिक विकास व मानवी साधनसंपत्तीचा विकास या दोहोंत 'धन' सहसंबंध असल्यामुळे आर्थिक विकास हा देशातील मानवी भांडवलाच्या विकासावर अवलंबून असतो. आर्थिक विकासातील मानवी भांडवलाचा विकास या घटकाचे महत्त्व विचारात घेऊन सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ अमर्त्य सेन यांनी देखील अविकसित देशांनी आपल्या मानवी भांडवलाचा विकास करण्यासाठी प्राथमिक शिक्षणावर भर द्यावा असे म्हटले. आर्थिक विकास व मानवी भांडवल या घटकातील संबंधाचा शोध अनेक अर्थतज्ज्ञांनी घेतला. त्यामध्ये टी. डब्ल्यू. शुल्झ, हरबीसन, डेनिसन, केन्ड्रीक, अँब्रोमोव्हीज, बेकर, बोमॅन, क्रूगर, कुन्ट, गालब्रेथ, ऑर्थर लेवीस, मॅकलेलॅन्ड वगैरेचा समावेश होतो. इतकेच नव्हे तर अँडम स्मिथ, व्हेबलेन, मार्शल यांनी देखील उत्पादनाच्या प्रक्रियेतील मानवी भांडवलाचे महत्त्व विशद केले. मानवाच्या अर्जित व उपयुक्त क्षमतांचा

समावेश अँडमस्मिथने राष्ट्राच्या स्थिर भांडवलात केला. तर मार्शलने शिक्षण म्हणजे राष्ट्रीय गुंतवणूक असे म्हणून मनुष्यातील गुंतवणुकीला सर्वात जास्त मौल्यवान भांडवल असे म्हटले. मानवी भांडवलातील गुंतवणुकीअभावी देशाचा आर्थिक विकास मंदावतो असे अर्थशास्त्रज्ञांनी प्रतिपादित केले. शिक्षण, ज्ञान, तंत्रज्ञान यांच्या वाढीशिवाय आणि लोकांच्या कौशल्य व कार्यक्षमतेत वाढ झाल्याशिवाय भौतिक भांडवलाची उत्पादकता कमी राहते. अमर्त्य सेन यांनी शिक्षण व मानवी भांडवलाचा विकास यामध्ये 'धन' सहसंबंध असतात हे दाखवून दिले. शिक्षणाच्या प्रचार व प्रसारामुळे मानवी साधनसंपत्तीचा विकास होतो व मानवी साधनसंपत्तीच्या विकासांमुळे राष्ट्राच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळते हे स्पष्ट केले. याचा अर्थ देशाच्या आर्थिक विकासाचे जे अनेक घटक आहेत त्यापैकी मानवी साधनसंपत्तीचा विकास हा देखील आर्थिक विकासाचा एक घटक आहे असे अमर्त्य सेन यांनी म्हटले. आर्थिक विकास हे मानवी

विकासाचे फलन होय. त्यामुळे आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी मानवी भांडवलाचा विकास घडवून आणणे महत्त्वाचे ठरते. मानवी विकास म्हणजे मनुष्याची कार्यक्षमता व उत्पादनक्षमता वाढविणे होय. मनुष्याच्या कार्यक्षमता वाढीसाठी जे विविध घटक आवश्यक असतात त्या घटकांत वाढ घडवून आणून मनुष्याची कार्यक्षमता व पर्यायाने उत्पादन क्षमता वाढवून आर्थिक विकासाला चालना देणे हा मनुष्यबळ विकासाचा अंतिम उद्देश असतो. त्यासाठी मनुष्यबळातील गुंतवणूक आवश्यक असते. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार संधीची उपलब्धता वगैरे घटकांवर केला जाणारा खर्च म्हणजे मानवी भांडवलातील गुंतवणूक होय. ही गुंतवणूक राष्ट्राच्या आर्थिक विकास प्रक्रियेला चालना देण्यासाठी व तिचा वेग वाढविण्यासाठी आवश्यक असते. म्हणून शासनसंस्था सामाजिक संस्था व इतर घटकांनी मानवी भांडवलात गुंतवणूक करणे इष्ट ठरते.

मानवी भांडवल विषयक जे सिद्धांत मांडले गेले. त्यामध्ये शिक्षण, प्रशिक्षण, आहार, आरोग्य यावरील खर्चामुळे मनुष्याची शारीरिक व बौद्धिक क्षमता वाढून कार्यक्षमता व उत्पादन क्षमता वाढते. त्यामुळे उत्पन्न, वेतन व उत्पादन वाढीवर अनुकूल परिणाम घडून येतो. तसेच प्रचलित तंत्रज्ञानाचा कार्यक्षम वापर होऊन नवनवीन शोध लागतात. परिणामी विकास प्रक्रिया गतिमान होते. म्हणून मानवी भांडवल गुंतवणूक महत्त्वाची ठरते असे सिद्धान्तकर्त्यांनी म्हटले.

मानवी विकास म्हणजे मूलभूत गरजांची पूर्तता करणे होय, असाही एक अर्थ अभिप्रेत आहे. मूलभूत गरजा म्हणजे अन्न, वस्त्र, निवारा होय. या ठिकाणी मूलभूत गरजांचा व्यापक अर्थ अभिप्रेत आहे. उच्च राहणीमान मिळविण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या गरजांचा समावेश यामध्ये होतो. सकस व समतोल

आहार, आरोग्य व आरोग्य सुविधांची उपलब्धता, शिक्षण, प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च शिक्षणाच्या सोयी व सुविधा, प्रशिक्षण विषयक सोयींची, उत्पन्न मिळविण्यासाठी रोजगार विषयक सोयींची उपलब्धता वगैरेचा समावेश मूलभूत गरजांमध्ये होतो. ज्यामुळे मानवी कार्यक्षमता वाढवून आर्थिक विकासाची प्रक्रिया गतिमान होण्यास मदत होते. मानवी विकास म्हणजे मानवी कल्याणात वाढ घडवून आणणारी प्रक्रिया होय. मानवी कल्याणात भर घालणाऱ्या घटकांशी मानवी विकासाची प्रक्रिया निगडीत आहे म्हणून निरक्षरता, रोगराई, दारिद्र्य, उच्च मृत्युदर झोपडपट्टी ह्यांची वाढ, या सारख्या मानवी कल्याणावर परिणाम घडवून आणणाऱ्या समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी शिक्षण, प्रशिक्षण, आरोग्य, रोजगार, सकस आहार इ. सोयी व सुविधांच्या उपलब्धतेसाठी केलेला खर्च हा मानवी भांडवलातील गुंतवणूक ठरतो. हा खर्च शासन संस्थेने करून समाजाला वेगवेगळ्या सामाजिक सोयी उपलब्ध करून देणे इष्ट ठरते. मानवी विकास म्हणजे सामाजिक सुरक्षितता असाही या संकल्पनेचा एक अर्थ अभिप्रेत आहे. सामाजिक सुरक्षितता म्हणजे आर्थिक संकटकाळात मनुष्याला संरक्षणाची हमी देणे होय. मनुष्याला किमान उत्पन्नाची हमी देण्यासाठी दारिद्र्य निर्मूलन, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, संपत्तीचे वाटप इ. सोयी व सुविधा सरकारने उपलब्ध करून देण्याच्या धोरणाचा ही समावेश मानवी विकासात होतो म्हणून सामाजिक सुरक्षिततेचा पाठपुरावा सामाजिक साधनांच्याद्वारे व्हावा असे अमर्त्य सेन यांनी म्हटले. या सोयी व सुविधांच्या उपलब्धतेमुळे मनुष्याची कार्यक्षमता वाढून आर्थिक विकासाची प्रक्रिया गतिमान होण्यास मदत होते.

राष्ट्राचा आर्थिक विकास मानवी विकासावर

अवलंबून असतो. त्यामुळे मानवी विकासाच्या मापनावरून आर्थिक विकासाचे मोजमाप करता येते. त्यामुळे मानवी विकासाचे मापन आवश्यक ठरते. संयुक्त राष्ट्र संघाने आपल्या सन 1990 च्या मानवी विकास अहवालात विशिष्ट निर्देशकांच्या आधारावर मानवी विकासाचे मोजमाप केले आहे. त्या मापावरून जागतिक पातळीवर प्रत्येक देशाला क्रमांक दिला गेला. त्या क्रमांकावरून त्या देशांची मानवी विकासाची पातळी निश्चित करण्यात आली. सन 1997 मध्ये मानवी विकासाच्या संदर्भात 174 देशांमध्ये भारताचा क्रमांक 135 वा, सन 1999 मध्ये 126 वा, तर 2001 या वर्षात 124 वा क्रमांक लागतो.

मानवी विकास मापकांमध्ये आंतरराष्ट्रीय पातळीवर बालमृत्यूदर, बालकल्याण, महिला सक्षमीकरण, आयुर्मान, शिक्षण, साक्षरता, उत्पन्न, सार्वजनिक आरोग्य, वैद्यकीय सोयींची उपलब्धता, आहार व पोषण, दारिद्र्य निर्मूलन, रोजगाराच्या संधी, या बाबींचा समावेश करण्यात आला. अशा रीतीने आयुर्मान, शिक्षण व उत्पन्न हे तीन निकष मानवी विकास मापनामध्ये महत्त्वाचे मानले गेले. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आयुर्मान मर्यादा किमान 25 वर्षे व कमाल 85 वर्षे साक्षरता मर्यादा 0 व 100% आणि उत्पन्न मर्यादा किमान 100 डॉलर्स व कमाल 40,000/- डॉलर्स ठरविण्यात आली आहे. तसेच मानवी विकासाचे चित्र अधिक स्पष्ट होण्यासाठी मानवी विकास निर्देशकांच्या वंचनांचा देखील विचार केला गेला. आरोग्यवंचन, शिक्षण वंचन, उत्पन्नवंचन ती निदर्शके ही होत. त्यावरून मानवी विकासाच्या वंचनांचा निर्देशांक तयार करून मानवी विकासाचे मापन केले जाते. हा मानवी विकास वंचन निर्देशांक हा, लोक हे उपरोक्त सोयी व सुविधां पासून किती दूर व किती जवळ आहेत ते दर्शवितो. हा निर्देशांक जेवढा शून्याच्या (0) जवळपास असेल

तेवढा तो सोयी व सुविधांच्या उपलब्धतेची वाईट स्थिती दर्शवितो तर हा निर्देशांक जेवढा 1 च्या अधिक जवळ असेल तर ती मानवी विकासाची चांगली पातळी ठरते.

महाराष्ट्रातील मानवी विकास

महाराष्ट्र सरकारने, केंद्र सरकारचे नियोजन मंडळ व युनोच्या साहाय्याने 2002 या वर्षात महाराष्ट्र राज्याचा मानवी विकास अहवाल तयार केला आहे. हा अहवाल महाराष्ट्रातील आरोग्य, शिक्षण व उत्पन्न आणि त्यांच्याशी संबंधित सोयी व सुविधांची स्थिती दर्शवितो. मानवी विकासाचा व आर्थिक विकासाचा अंतिम उद्देश समाजाच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारणे हा असतो. मानवी विकास निर्देशकांवरून राज्यातील मानवी विकासाची पातळी समजते. समाजाच्या समतोल विकासासाठी शिक्षण, आरोग्य, पिण्याचे पाणी, रोजगार निर्मिती इ. क्षेत्रात गुंतवणूक वाढविण्याची जबाबदारी राज्याला पार पाडावी लागते व त्या गुंतवणुकीचा सर्वाना सारखाच फायदा होईल याची दक्षता घ्यावी लागेल. सहकारी धोरणांचा समाजातील वेगवेगळ्या स्तरातील लोकांना किती फायदा झाला हे मानवी विकासाच्या विविध निर्देशकांवरून स्पष्ट करता येते.

मानवी विकास म्हणजे लोकांना मिळणाऱ्या संधीच्या विस्तारीकरणाची प्रक्रिया होय. त्या पैकी दीर्घ व निरोगी जीवन जगणे, शिक्षण मिळविण्याच्या व चांगले राहणीमान उपभोगण्याच्या संधी महत्त्वाच्या आहेत. त्या बरोबरच राजकीय स्वातंत्र्य मानवी हक्कांचे रक्षण, स्वतःची जपणूक हे हक्क ही सर्वाना मिळावेत. मानवी हक्क संरक्षणामध्ये स्त्री पुरुष समानता, आर्थिक समानता, अन्न, पाणी, शिक्षण, आरोग्यसेवा व सुरक्षित पर्यावरण या हक्कांचा समावेश होतो.

महाराष्ट्रातील एकूण 9.37 कोटी लोकसंख्येपैकी

10.6 दशं लक्षं लोक झोपडपट्टीत राहतात, म्हणजे महाराष्ट्रातील 28% नागरी लोकसंख्या झोपडपट्टीत राहते. सन 2002 च्या महाराष्ट्र मानव विकास अहवालानुसार मुंबईतील 49% जनता झोपडपट्टीत राहते. हे प्रमाण कोलकत्ता 33%, चेन्नई 26%, दिल्ली 19% व बेंगलोरमध्ये 8% इतके होते. म्हणजे भारतातील मोठ्या शहरांशी तुलना करता महाराष्ट्रात (मुंबई) झोपडपट्टीत राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे.

आरोग्याच्याबाबतीत, महाराष्ट्रात अनारोग्यता दर हा शहरीभागात दर हजारी 48 तर ग्रामीण भागात 52 आहे. हा दर शिक्षण, उत्पन्न, पोषण वगैरे घटकांवर अवलंबून असतो. महाराष्ट्रात न्यूनपोषितांचे प्रमाण शहरी भागात दर हजारी 54.8% , तर ग्रामीण भागात 57.4% आढळते. ग्रामीण भागात 54% लोकांना पिण्याचे सुरक्षित पाणी उपलब्ध नाही, तर 25% शहरात सांडपाण्याची व्यवस्था उपलब्ध नाही. शिक्षण, आरोग्य वगैरे सोयींच्या समाजातील उपलब्धते बाबत सरकारचे धोरण महत्त्वाची भूमिका पार पाडते त्यामध्ये सार्वजनिक खर्चाचे योगदान महत्त्वाचे असते. महाराष्ट्र सरकारच्या एकुण खर्चाशी आरोग्यविषयक सोयींवरील खर्चाचे प्रमाण 1980 ते 1998-99 या काळात 6.5% वरून 4.6% पर्यंत घटले आहे, त्यामुळे आरोग्य वंचन प्रमाणात वाढ होईल.

शिक्षण व साक्षरतेबाबत देखिल महाराष्ट्रात किमान व कमाल परिमाणांमध्ये फार मोठी तफावत आढळून येते. राज्यात मुंबई जिल्ह्याचा सरासरी साक्षरता दर 86.82 % हा कमाल आहे. तर नंदुरबार जिल्ह्यातील 56.06% हा किमान साक्षरता दर आहे. या दोहोंतील 30.76% ही तफावत फार मोठी आहे. महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या विभागात देखिल साक्षरतेबाबत अशीच तफावत आढळून येते. मुंबई

- 86.98%, मराठवाडा -68.95%, खानदेश- 69.82%, प. महाराष्ट्र - 76.75%, विदर्भ-77.30% व कोकणात 78.54% साक्षरता आढळते. मुंबई विभागात कमाल तर मराठवाडा विभागात किमान साक्षरता आढळून येते.

सन 2002 च्या मानवी विकास अहवालानुसार महाराष्ट्रात 26.26% लोक दारिद्र्यरेषेखाली होते. मुंबई व रायगड जिल्ह्यात दारिद्र्यांचे प्रमाण 10% आहे. ते राज्यात किमान आहे तर खानदेशातील धुळे जिल्ह्यात 45.57% कमाल होते. सन 1998-99 या वर्षात सर्वात जास्त दरडोई उत्पन्न मुंबई विभागात सर्वात जास्त म्हणजे 45471 रु. होते. तर सर्वात कमी दरडोई उत्पन्न धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यात 11789 रु. होते. महाराष्ट्रातील विविध विभागात दरडोई उत्पन्नाच्याबाबतीत प्रादेशिक विषमता आढळून येते. मुंबई विभाग-45471 रु., कोकण-24483 रु. खानदेश - 15165 रु., प. महाराष्ट्र -19707 रु., मराठवाडा- 14252 रु. तर विदर्भात -17067 रु. होते. सरासरी दरडोई उत्पन्न मुंबई विभागात सर्वात जास्त तर मराठवाड्यात सर्वात कमी असल्याचे दिसून येते.

दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांचे प्रमाण हा निकष विचारात घेता, सन 1997-98 या वर्षात महाराष्ट्रातील विविध विभागात दारिद्र्यरेषेखाली असणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाण पुढे दर्शविले आहे. मराठवाडा - 26.9%, कोकण-38.68%, खानदेश-50.85% तर प. महाराष्ट्रात-19.83% कुटुंबे दारिद्र्यरेषेखाली होती.

अशारीतीने महाराष्ट्राचा 2002 चा मानवी विकास अहवाल शिक्षण व साक्षरता, दारिद्र्य, दरडोई उत्पन्न, वगैरे घटकांबाबत प्रादेशिक विषमता दर्शवितो. सन 2000 या वर्षात मुंबई व उपनगरातील मानव विकास निर्देशांक उच्च प्रतीला आहे. खानदेशात नाशिक व

जळगाव जिल्ह्यातील हा निर्देशांक मध्यमप्रतीचा तर उर्वरित धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यात तो कमी प्रतीचा आहे. पश्चिम महाराष्ट्रात अहमदनगर व सोलापूर हे दोन जिल्हे वगळता इतर सर्व जिल्हे उच्च मानव विकास निर्देशांक दर्शवितात. मराठवाडा विभागातील औरंगाबाद जिल्हा (मध्यम) वगळता इतर सर्व जिल्हे कमी प्रतीचा मानव विकास निर्देशांक दर्शवितात. विदर्भातील नागपूर (उच्च), अमरावती व वर्धा (मध्यम) हे जिल्हे सोडून इतर सर्व जिल्हे कमी मानव विकास निर्देशांक दर्शवितात. मराठवाडा व खानदेशातील एकही जिल्हा उच्च प्रतीचा मानव विकास निर्देशांक दर्शवित नाही. म्हणजेच महाराष्ट्रात मानव विकास निर्देशांकाबाबत देखील प्रादेशिक विषमता आढळून येते. राज्याच्या मानव विकास निर्देशांकांमध्ये विषमता असल्यामुळे राज्याची आर्थिक धोरणे, विकास कार्यक्रम व साधनसामुग्रीचे वाटप याबाबत फेरविचार करून नव्याने अग्रक्रम ठरविण्याची गरज आहे. सारख्याच उत्पन्नाच्या दोन देशांचा मानव निर्देशांक भिन्न असू शकतो अथवा सारखाच मानव विकास निर्देशांक असलेल्या देशांच्या आर्थिक सुबत्तेत फरक असू शकतो. त्यामुळे मानवी विकास म्हणजे त्या समाजाचा सर्वांगीण विकास होय. समाजाच्या समतोल विकासासाठी शिक्षण, आरोग्य, पिण्याचे पाणी, रोजगार निर्मिती वगैरे क्षेत्रात गुंतवणूक वाढविण्याची जबाबदारी राज्याला पार पाडावी लागेल व त्या गुंतवणुकीचा सर्वांना सारखाच फायदा होईल. याची दक्षता घ्यावी लागेल. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात शासनसंस्था आपली विविध कार्ये कमी करून सार्वजनिक खर्चात कपात करत आहेत. त्यामुळे भविष्यात मानवी विकास घडवून आणण्याची जबाबदारी खाजगी संस्था व स्वयंसेवी संस्थांनाच

पार पाडावी लागेल.

अशारीतीने मानव विकास व त्यांच्याशी संबंधित घटकांची ओळख करून दिल्यानंतर निबंधकर्त्यांनी खालील मुद्द्यांवर चर्चा केली.

1. मानव विकास संकल्पना, व्याप्ती व उद्देश
2. मानव संसाधन व आर्थिक विकास
3. विकसनशिल राष्ट्रे व मानव संसाधन विकास
4. मानव संसाधन विकास प्रक्रिया संरचना
5. मानव विकास व आरोग्य व आरोग्य विषयक सोयी व सुविधा.
6. मानव विकास व उत्पन्न दारिद्र्य व राहणीमान.
7. मानव विकास व शिक्षण व शिक्षण विषयक सोयी व सुविधा.
8. मानवी विकासातील सरकारची भूमिका.
9. मानव विकास, खाजगी व स्वयंसेवी संस्था.
10. मानवी भांडवल विकास प्रक्रिया व जागतिकीकरण.
11. महाराष्ट्रातील मानवी विकास निर्देशांकांतील प्रादेशिक विषमता त्याची कारणे व उपाय योजना.

संदर्भ सूची

1. Human Resource Development Report 1990 - UNO.
2. Human Resource Development in Maharashtra-2002.
3. Kendrick, J.W. "Productivity Trends in the United States 1961.
4. Panchmukhi, P.R. "Educational Capital in India". IJE January-March 1965.
5. Schultz, T.W. - "Educational and Economic Growth in social forces influencing American Education. N.B. Herry(ed) 1961.
6. अर्थसंवाद, मराठी अर्थशास्त्र परिषद, जुलै-सप्टेंबर-2003.
7. महाराष्ट्राचा मानवी विकास अहवाल 2002

आयत्या वेळेचा विषय.

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : शोध बोध आणि उपाय

● सूत्रसंचालक - रवीन्द्र दोशी, कोल्हापूर.

भूतपूर्व प्रमुख संपादक 'अर्थसंवाद' आणि भूतपूर्व प्राध्यापक व प्रमुख अर्थशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

अधिवेशनातील एक चर्चासत्र अध्यक्षांनी सुचविलेल्या आयत्या विषयावर होते. हे सत्र दिनांक 27 नोव्हेंबर 2004, या दिवशी, सकाळी जैन हिल्सच्या प्रांगणात पार पडले. आयत्या वेळेच्या विषयावर निबंध मागविले जात नाहीत. यास्तव विषयाची साधकबाधक मांडणी करण्यासाठी रवीन्द्र दोशी यांचे प्रथम बीजभाषण झाले आणि त्यानंतर चर्चा झाली.

बीजभाषण

भारतीय अर्थव्यवस्थेला भेडसावणाऱ्या दारिद्र्य, बेकारी, लोकसंख्या वाढ, त्रिषमता या दीर्घकालीन समस्यांमध्ये गेल्या दशकभरात आणखी एका समस्येची भर पडली आहे. ती म्हणजे देशाच्या विविध विभागांमध्ये घडलेल्या आणि अजूनही घडत असलेल्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या. भारतीय शेती विकासाच्या एकंदर प्रक्रियेची ही एक शोकांतिकाच म्हणावी लागेल. त्यामुळे शेती विकासाच्या व्यूहाचीच पुनर्तपासणी करण्याची वेळ आली आहे.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांची मूहूर्तमेढ 1991 पूर्वीच रोवली गेली होती, ती केरळमध्ये 1980 च्या मध्याला. रबर उत्पादनातील शेतकरी त्यात आधिक्याने होते. नंतर 1987-88 मध्ये आंध्र प्रदेशातील गुंटूर व प्रकाशम जिल्ह्यातील कापूस उत्पादकांच्या आत्महत्या प्रकर्षाने उजेडात आल्या. या दोन्हीही घटनांची संबंधितांनी फारशी गांभीर्याने दखल घेतली नाही. मग त्यावर उपाय योजना दूरच राहिली. सन 1991 पासून बाजाराधिष्ठित

अर्थव्यवस्थेला उधाण आले आणि त्यातून 1995 पासून पुढे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांनाही गती मिळाली. 1997-98 मध्ये छापिल प्रसारमाध्यमांनी अशा घटनांवर प्रकाश टाकून देशाचे व राज्यकर्त्यांचे लक्ष वेधून ही बाब ऐरणीवर आणली.

सन 1997-98 पासून सुरुवात झाली ती कर्नाटकातील विशेषतः तेलबियांचे उत्पादन घेणाऱ्या शेतकऱ्यांपासून. त्यांचे अनुकरण पाठोपाठ आंध्रप्रदेशातील कापूस पिकविणाऱ्या शेतकऱ्यांनी झपाट्याने केले. याची लागण तितक्याच वेगाने नजिकच्या महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील कापूस पिकविणाऱ्या शेतकऱ्यांमध्येही झाली. पंजाब, हरियाणा, गुजराथ, ओरिसा इत्यादी राज्यांतही ही आत्महत्येची भावना कमीअधिक प्रमाणात पसरली.

त्यातून हा एक नव्याने शेती क्षेत्राचा राष्ट्रीय प्रश्न बनला. कारण, या घटना थांबविण्यासाठी आणि त्यांच्या कारणांचा शोध घेऊन त्यांचे निराकरण करण्याकडे राज्यकर्त्यांनी कानाडोळा केला.

सन 1995 च्या भारतातील आत्महत्यांच्या एकूण

आकडेवारीत 13 टक्के शेतकरी होते. त्यामध्ये केरळ, कर्नाटक व आंध्रप्रदेश ही दक्षिणेकडील राज्ये आघाडीवर होती. विशेष म्हणजे या 13 टक्के शेतकऱ्यांमध्ये 66 टक्के आत्महत्या केलेले शेतकरी 35 वर्षाखालील असून बहुसंख्य लहान शेतकरी होते.

आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या अलीकडे झपाट्याने वाढत गेली आणि ही बाब छापील प्रसार माध्यमांनी प्रकर्षाने उजेडात आणली. ही प्रवृत्ती आताच का उद्भवली ?

इतिहासात मागे वळून पाहता, शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा ही शतकानुशतकाची घटना भारतात सर्वत्र अनुभवली गेली आहे. म्हणूनच "भारतीय शेतकरी कर्जात जन्मतो, कर्जात जगतो आणि कर्जात मरतो" (रॉयल कमिशन ऑन अॅग्रिकल्चर, 1928) हे आजही खरे आहे. मग त्या काळात या परिस्थिती बाबत शेतकऱ्यांच्या प्रतिक्रिया कशा होत्या ? सावकारशाही विरुद्ध बंड वा आंदोलन करावयाचे. कुणी आत्महत्या करित नव्हते. महाराष्ट्राच्या अहमदनगर जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांचे एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील बंड हे 'Deccan Riots' म्हणून प्रसिद्ध आहे. असे असताना आजचा शेतकरी आत्महत्येचा मार्ग का चोखाळतो आहे?

आत्महत्येचा विचार केव्हा बळावतो ?

कर्जबाजारीपणामुळे शेतकऱ्यांवर प्रचंड मानसिक दडपण येते हे खरे. पण त्यामुळे तो आत्महत्येला प्रवृत्त होतो असे नाही. जेव्हा त्याच्या भोवतालाची सामाजिक परिस्थिती त्याचे सन्मानाने जगणे अशक्य बनविते तेव्हा त्याची परिणती आत्महत्येच्या कृतीत होते. ती व्यक्ती स्वतःला कुटुंब आणि समाजापासून दूर जाणे प्रसन्न करते. म्हणजे शेतकऱ्यांच्या

आत्महत्येमागे केवळ आर्थिक कारणे नसून सामाजिक कारणेही आहेत. आत्महत्येची कृती ही आर्थिक-सामाजिक घटनांची संयुक्त परिणती आहे. कसे ते महाराष्ट्राच्या संदर्भात पाहू.

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : प्रमुख संशोधन प्रकल्प आणि निष्कर्ष

1. रामभाऊ म्हाळगी प्रबोधिनी, मुंबई आणि इंडियन अॅग्रोइकॉनॉमिक रिसर्च सेंटर, नवी दिल्ली.
2. वैकुंठ मेहता नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ को-ऑपरेटिव्ह मॅनेजमेंट पुणे.

या संस्थांनी संशोधनात आघाडी घेतली. मात्र त्यांनी फक्त आर्थिक घटनांवरच लक्ष केन्द्रित केले, सामाजिक घटकांचा विचारच केला नाही. त्यांनी शोधलेली आर्थिक कारणे अशी : (अ) शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा आणि (2) प्रतिकूल हवामानामुळे पिकांचे नुकसान.

3. बी.बी. मोहंती (2001)

यानी फक्त अमरावती व यवतमाळ या दोन जिल्ह्यांचा अभ्यास केला. हा अभ्यास समष्टीय (macro) तसेच व्यष्टीय (micro) अशा दोन्ही पातळ्यांवर होता. त्यांनी आपल्या अभ्यासात आर्थिक व सामाजिक अशा दोन्हीही कारणांची सांगड घातली होती. त्यांचे निष्कर्ष खालीलप्रमाणे होते :

(अ) मुख्यतः लहान शेतकरी असलेल्या खालच्या व मध्यम वर्गातील बहुसंख्य शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे पिकांचे नुकसान आणि कर्जबाजारीपणा ही होती.

(आ) शेतीव्यतिरिक्त विविध आर्थिक-सामाजिक कारणामुळे वरिष्ठ वर्गातील मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांनी आत्महत्येचा मार्ग अनुसरला.

4. बी.बी. मोहंती आणि संगिता श्रॉफ (2003) अँग्रो-इकॉनॉमिक रिसर्च सेंटर, गोखले अर्थशास्त्र संस्था पुणे.

या दोघांनी मिळून केलेल्या संशोधनपर अभ्यासात आर्थिक-सामाजिक कारणांचा शोध घेतला. त्यांच्या अभ्यासाचा रोख निविष्टी (inputs) आणि शेतमालाच्या विपणनातील अपूर्णतांमुळे शेतकरी कर्जबाजारी होतो काय यावर होता.

आत्महत्या कुणाच्या ? सांख्यिकी माहिती

महाराष्ट्र शासनाच्या कृषी विभागाची सन 2002 सालची आकडेवारी पुढील बाब दर्शविते.

1. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या बहुसंख्येने विदर्भ विभागात केन्द्रित होत्या.
2. विदर्भातीलही फक्त नागपूर, वर्धा, यवतमाळ व अमरावती या चार जिल्ह्यापुरतीच ही घटना मर्यादित राहिली आहे. यामध्येही नागपूर जिल्ह्याची संख्या नगण्य होती. तपशील असा :

जिल्हा	आत्महत्यांची संख्या	एकूणात टक्केवारी
1. अमरावती	10	24
2. यवतमाळ	14	33
3. वर्धा	14	33
4. नागपूर	4	10
एकूण	42	100

महाराष्ट्राची एकूण संख्या कर्नाटक आणि आंध्रप्रदेश यांच्या इतकी मोठी नाही, तुलनेने खूप कमी आहे.

अमरावती, यवतमाळ व वर्धा : शेतीचे सम्यक चित्र

1. शेतीच्या एकूण क्षेत्रापैकी 50 टक्क्याहून अधिक क्षेत्र नगदी पिकांनी व्यापलेले असून कापूस पिकाचा वाटा सर्वाधिक आहे.
2. जमीन सुधारणांच्या बाबतीत महाराष्ट्रात विदर्भाची कामगिरी सर्वात उठावदार असून त्यातही अमरावती व यवतमाळ जिल्हे आघाडीवर आहेत.
3. पीक पद्धतीमध्ये कापूस पिकाचे प्राबल्य आहे. मात्र अलीकडे वर्धा व अमरावती जिल्ह्यांत कापूस क्षेत्राचा घटता कल आढळतो.
4. जलसिंचनाच्या बाबतीत, या परिसरातील बव्हंशी शेती पावसावर अवलंबून आहे, सिंचनाचे क्षेत्र अवघे 6 ते 7 टक्के आहे. त्यामुळे पावसाने दगा दिल्यास पिकाचे नुकसान ठरलेले आहे.
5. कापसाच्या नव्या वाणांमुळे बियाणे व जंतुनाशके या निविष्टींवर शेतकऱ्याला प्रचंड खर्च करावा लागतो. त्यामुळे कापूस शेती आता भांडवल-सघन बनली आहे. धान्य पिकांचेही अधिक उपज देणारे वाण वापरल्याने ती पिकेही आता भांडवल-सघन बनली आहेत. त्यामुळे पिकाचे नुकसान झाल्यास विशेषतः लहान शेतकऱ्यांच्या ते सहनशक्तीपलीकडे जाते.
6. बँका, सहकारी संस्था यांच्याकडून अपुरा वित्तपुरवठा होतो. त्यामुळे खाजगी सावकारांकडून डोईजड व्याज दराने कर्ज घेणे शेतकऱ्यांना अपरिहार्य बनते.
7. कृषी विस्तार अधिकाऱ्यांकडून शेतकऱ्यांना बियाणे व जंतुनाशके याबाबत योग्य ती माहिती मिळत नव्हती. शेतकरी स्वतःच्या मनाने आणि/अथवा निविष्टी विकणाऱ्या दुकानदारांच्या सल्ल्याने

निविष्टी वापरत राहिला आहे. त्यामुळे निविष्टीचा खर्च वारेमाप वाढत राहिला.

8. कापसाची विपणन व्यवस्था असमाधानकारक आहे. कापूस एकाधिकार खरेदी योजना कार्यान्वित असूनही त्यातील त्रुटींमुळे व खाजगी कर्जांमुळे शेतकरी आपला कापूस खेड्यातच दलालाला कमी किंमतीत विकतो आणि यातील बराचसा माल अनाधिकृतपणे राज्याबाहेर जातो. अमरावती जिल्ह्यातून सुमारे 62 टक्के आणि यवतमाळ जिल्ह्यातून सुमारे 66 टक्के कापूस अशा रीतीने राज्याबाहेर जातो असा अंदाज आहे.

आत्महत्येची कारणे : शोध

मोहंती व श्रॉफ (2003) यांच्या अभ्यासातून मिळालेल्या निष्कर्षांची मांडणी करून आत्महत्यांच्या कारणांचा मागोवा घेता येईल. त्यासाठी पुढील आकडेवारी घ्यानात घेऊ.

आर्थिक कारणे :

1. दिवाळखोरी/एकाएकी आर्थिक दुरावस्था,
2. दारिद्र्य, 3. मालमत्ते बदलचा तंटाबखेडा
4. बेकारी.

सामाजिक कारणे

1. बाहेरख्यालीपणा, 2. विवाह न जमणे/रद्द होणे
3. अपत्यहीनता, 4. आजारपण, 5. प्रिय व्यक्तीचा मृत्यू, 6. हुंड्यासंबंधीचे बेबनाव, 7. घटस्फोट,
8. मद्यप्राशन, 9. सामाजिक पत घसरणे,
10. कौटुंबिक समस्या, इत्यादी.

शेतकरी गटांनुसार आत्महत्या व कारणे

1. मोठ्या शेतकऱ्यांपैकी 71 टक्के आणि मध्यम शेतकऱ्यांपैकी 58 टक्के आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांनी सामाजिक कारणावरून आत्महत्या केल्या.

2. लहान शेतकऱ्यांपैकी 36 टक्के आणि मध्यम शेतकऱ्यांपैकी 25 टक्के आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांनी शेती उत्पन्नातील घट आणि कर्जबाजारीपणामुळे आत्महत्या केल्या.

आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची सामाजिक बाजू

1. कुटुंबाचा आकार : सरासरी 5 माणसे
2. लहान कुटुंबांची टक्केवारी: 70 टक्के (यात लहान शेतकरी 82 टक्के)

(टक्के)

कारणे	अमरावती		यवतमाळ		वर्धा	
	1998	2002	1998	2002	1998	2002
1. आर्थिक	8	9	7	9	17	6
2. सामाजिक	86	77	75	86	23	92
3. माहित नाहीत	6	15	5	4	60	2
4. इतर कारणे	1	अत्यल्प	12	1	-	अत्यल्प

3. घटस्फोटित/अविवाहित/एकटा शेतकरी : 40 टक्के (यात लहान शेतकरी 57 टक्के)
4. 60 वर्षावरील शेतकरी : 17 टक्के (यात मोठे शेतकरी 29 टक्के.)
5. जुगारात गुंतलेले शेतकरी : 13 टक्के (यात लहान शेतकरी 27 टक्के).
6. मद्यपी शेतकरी : 30 टक्के (यात लहान शेतकरी 55 टक्के).
7. जुगार व मद्यपानात गमावलेली वार्षिक सरासरी रक्कम: रू. 3,250 (लहान शेतकरी : रू. 5,275)
8. अशिक्षित शेतकरी : 55 टक्के (यात लहान शेतकरी : 86 टक्के)
9. कनिष्ठ जातीतील शेतकरी : 27 टक्के (यात लहान शेतकरी 36 टक्के).
10. दहावी पर्याय शिक्षण घेतलेले शेतकरी : 20 टक्के.
11. घरचा कर्ता असलेले शेतकरी : 77 टक्के (यात लहान शेतकरी 64 टक्के)

बोध काय ?

1. आत्महत्या करणारा गट सामान्यतः लहान शेतकऱ्यांचा होता. इथे लक्षात घेण्यासारखी बाब म्हणजे, कुटुंबाचा आकार जेवढा मोठा तेवढे आत्महत्येच्या विचारापासून परावृत्त होण्याची शक्यता अधिक. याउलट, लहान कुटुंबात/ एकटपणाचे जीवन जगणाऱ्या माणसांमध्ये आत्महत्येचा विचार लवकर घर करतो.
2. शेती उत्पादन घटले तर त्याचा परिणाम शेतकऱ्यांच्या कुटुंबावर होतो. विशेषतः जेव्हा तो शेतकरी पूर्णतया शेतीत गुंतला असेल तेव्हा. नव्वद टक्के शेतकरी याप्रकारचे होते.

3. शेती उत्पादनातील घटीमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाच्या अपेक्षेत आणि वास्तवात मोठी दरी निर्माण होते. विशेषतः कनिष्ठ जाती जमातीतील लहान शेतकऱ्यांबाबत हे अधिक घडते. यातून त्यांच्यात जीवनातील अपेक्षा पूर्ण करता न आल्यामुळे वैफल्यग्रस्तता निर्माण होऊन माणूस आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होतो.

4. शेतीमध्ये बियाणे व जंतुनाशके जास्त वापरून अतिखर्च केल्याने उत्पादनाद्वल त्यांच्या अपेक्षा खूप उंचावल्या होत्या. प्रतिकूल हवामान आणि शेतीमाल विपणनव्यवस्थेतील अपूर्णता यामुळे शेती उत्पादनात मोठी घट झाली. परिणामी शेतकऱ्यांची वैफल्यग्रस्तता गंभीर बनून आत्महत्या वाढल्या. इतरांनी असा मार्ग पत्करलेला पाहून नवीन शेतकरीही आत्महत्येच्याच मार्गाकडे वळले.

5. व्यापारी शेतीमध्ये उद्भवलेल्या आर्थिक संकटातून बाहेर पडण्याचा सोपा मार्ग म्हणजे आत्महत्या अशी मानसिकता शेतकऱ्यांमध्ये निर्माण झाली आहे. आत्महत्येनंतर कुटुंबाला मिळणाऱ्या सरकारी मदतीतून कर्जे भागविली जातील असा त्यांचा भावडा विचार होता. दीर्घकालाचे काय, याचा विचारच झाला नव्हता.

6. आत्महत्यांच्या घटना अतिजोखीम (high risk) असलेल्या नगदी पिकांच्या उत्पादन क्षेत्रात वाढण्याची शक्यता आहे.

7. शेतीच्या व्यापारीकरणामुळे शेतकऱ्यांमध्ये भरघोस उत्पन्न मिळविण्याची उंचावलेली अपेक्षा एका बाजूने आणि प्रत्यक्षात मिळणारे खूप कमी उत्पन्न दुसऱ्या बाजूने यामुळे विशेषतः लहान शेतकरी अस्वस्थ व अधीर झाला आहे. कारण तोही आता पैशाच्या पिकांच्या मागे लागला आहे. झटपट श्रीमंत होण्याची लालसा त्यांच्यामध्ये निर्माण झाली आहे.

नव्या पिढीला इतरत्र नोकरी मिळत नाही. शेतीत गुंतल्यानंतर वास्तवतेच्या दणक्यात ही माणसे कोलमडतात. वैफल्याग्रस्त होतात. आत्महत्येचा मार्ग चोखाळतात. प्रतिकूल परिस्थितीतून सुटण्याचा आत्महत्या हा मार्ग त्यांना सोपा वाटतो; इतसंचेही अनुकरण करतो.

या घटना कशा थांबविणार

1. राज्यकर्त्यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांकडे कानाडोळा केला ती त्यांची घोडचूक होती. वेळीच दखल घेतली असती तर प्रकरण चिघळले नसते. विरोधी पक्षांनीही निवडणुका जिंकण्यासाठी या घटनांचे फक्त भांडवल केले. स्वतः काहीही मार्ग दाखविले नाहीत. अशा कुटुंबांची विचारपूसही कधी केली नाही. त्यामुळे तेही राज्यकर्त्यांइतकेच जबाबदार आहेत. शेतकऱ्यांना आत्महत्येच्या विचारापासून परावृत्त करण्यासाठी कुणी रथयात्रा काढल्या नाहीत की त्यांचे प्रबोधन केले नाही. प्रबोधनाची मोहीम सर्वांनीच चालवावयास हवी. तीही संपूर्ण राज्यभर. यामध्ये शेतकऱ्यांना त्यांच्या कौटुंबिक जबाबदारीची जाणीव द्यावयाला हवी.

2. शेतकऱ्यांमध्ये सदाचाराच्या सामाजिक जाणीव निर्माण करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करावे लागतील. जुगार, मद्यपान अशासारख्या व्यसनांपासून त्यांना परावृत्त करण्यासाठी कंबर कसली पाहिजे.

3. शेतकऱ्यांसाठी सामाजिक सुरक्षा व्यवस्था राबवावी.

4. कृषी विस्तार कार्यक्रम अधिक व्यापक करावा. त्यामुळे निविष्टींच्या उपयोगाबाबतची त्यांची दृष्टि बदलून निविष्टींवरील अनाटायी खर्च घटेल.

5. पीक विमा पद्धती अधिक व्यापक व कार्यदक्ष बनवावी.

6. शेतीमालाच्या विक्री व्यवस्थेत व्यापक सुधारणा व्हाव्यात.

7. कापूस एकाधिकार योजना आता कालबाह्य झाली आहे. त्याजागी कापूस संघाला खाजगी व्यापाऱ्यांशी निकोप स्पर्धा करू द्यावी. त्याकरिता किमान आधार किमतीचा आदर करावा.

8. शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा कमी करण्यासाठी-

(अ) पूर्वीच्या मद्रास प्रांतातील ॲग्रिकल्चरल रिलीफ ॲक्ट, 1938 मधील तरतुदी काळजीपूर्वक पाहाव्यात. आर्थिक सुधारणा करण्यास त्या आजही मार्गदर्शक ठरतील.

(आ) रिपोर्ट ऑफ दी लँड रेव्हेन्यू कमिशन, पश्चिम बंगाल, 1940 यातील तपशीलही उपयोगी पडणारा आहे.

9. केवळ मलमपट्टीच्या स्वरूपाच्या तात्कालिक उपाययोजना न करता शेतीच्या विकासाचे सम्यक् धोरण नव्याने काळजीपूर्वक आखून त्यांची भक्तिभावाने अंमलबजावणी विनाखिलंब करावी.

-2-

चर्चेचा गोषवारा

रवीन्द्र दोशी यांच्या बीजभाषणानंतर या विषयावर खुली चर्चा झाली. त्यामध्ये 22 प्रतिनिधींनी सहभाग घेऊन आपले विचार मांडले. आत्महत्येचा विचार संपूर्ण शेती क्षेत्राच्या संदर्भात करू नये. हा प्रश्न केवळ आत्महत्यांच्या संदर्भात अधिक उचित ठरेल. दुसरे, शेतकऱ्यांच्याच आत्महत्यांचा एवढा बाऊ कशासाठी? इतर क्षेत्रातही आत्महत्या होतातच ना? मग त्यांची दखल कुणी घेत का? कितीसे गंभीरपणे? काहीतरी भयकर घडत आहे असे मानून या प्रश्नाकडे पाहू नये असा एक दृष्टिकोन पुढे आला.

विदर्भात एकपीक पद्धती आहे. पीक पद्धतीत विविधता नाही. कापूस शेतकरी किमतीला अधिक महत्त्व देतो, त्यामुळे किमती कोसळल्या की तो कोसळतो. आता कापसाच्या निर्यातीबाबत उदारीकरणाचे धोरण अवलंबिले जात असल्याने निर्यात वाढेल या भूमिकेतून जास्त उत्पन्न मिळविण्यासाठी शेतकरी जास्त उत्पन्न घेण्याकडे वळला. दुसऱ्या बाजूने आयात कापसामुळे देशातील कापसाच्या किमतीवर प्रतिकूल परिणाम झाला. हा आणखी एक विचाराचा घागा.

जोखीम व्यवस्थापनात हा शेतकरी कमी पडला म्हणून पीक विमा अपयशी ठरली. आंध्राचा अनुभव याबाबतील लक्षात घेण्यासारखा आहे. या जोडीलाच, महाराष्ट्रातील राजकीय अस्थिरता आणि संपर्क माध्यमांकडून असमतोल वृत्त देण्याचा प्रकार या बाबीही या घटनेला जबाबदार आहेत.

आत्महत्या हे संपूर्ण कृषी विकास नीतीचे अपयश मानणे चुकीचे आहे. खरे तर ऐषआरामी वृत्ती व चंगळपणा यामुळे तरुण पिढीची मानसिकताच

कमकुवत झाली आहे. त्यातून आत्महत्या उद्भवतात. विशेष म्हणजे, अनेक प्रतिकूलता असून देखील अगदी विदर्भाच्याच आदिवासींच्या टापूत आत्महत्या झाल्या नाहीत.

वर्धा जिल्ह्याची परिस्थिती सांगताना जिथे सिंचन सुविधा कमी तिथे आत्महत्या जास्त आणि याउलट सिंचन सुविधा जास्त तिथे आत्महत्या कमी असा अनुभव सांगितला गेला. त्यादृष्टीने पाण्याची पुरेशी सुविधा नसताना नवे तंत्रविज्ञान वापरण्याचा हव्यास शेतकऱ्यांनी धरू नये या मुद्यावर भर देण्यात आला.

कृषी पदवीधर शेतकरी कामासाठी/व्यवस्थापनासाठी येत नाहीत. शेतकऱ्याला आपला मुलगा शेतकरी होऊ नये असे वाटते. याबाबीवरही प्रकाश टाकण्यात आला.

कृषी कर्जावरील व्याजाचे दर घटकावेत, संघटित क्षेत्रातील वित्तीय संस्थांनी शेतकऱ्यांच्या वित्तीय गरजा पुरेशा प्रमाणात भागवाव्यात, शेतीमाल विपणन व्यवस्थेतील त्रुटींचे निराकरण करून ती अधिक कार्यक्षम बनवावी, असेही मुद्दे पुढे आले.

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

'अर्थसंवाद च्या अंकांतील लेख'

अर्थसंवादच्या पूर्वीच्या अंकातील विशिष्ट लेख कोणाला हवे असतील तर ते मागणीनुसार झेरॉक्स करून देण्याची व्यवस्था केलेली आहे. संबंधिताना झेरॉक्स व टपालाचा खर्च द्यावा लागेल. आपली मागणी परिषदेचे कार्यवाह-खजिनदार सर्जेराव ठोंबरे यांच्याकडे त्यांच्या औरंगाबाद वरील पत्त्यावर नोंदवावी.

प्रमुख संपादक

'अर्थसंवाद'

‘अर्थसंवाद’: वार्षिक अहवाल 2003-2004 (खंड 27 अंक 1 ते 4)

● विनायक श्रीधर देशपांडे, नागपूर.

प्रपाठक, पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग, नागपूर विद्यापीठ नागपूर आणि
प्रमुख संपादक ‘अर्थसंवाद’

‘अर्थसंवाद’ च्या सन 2003-04 या वर्षातील सत्ताविसाव्या खंडाचा अहवाल, वाचकांसमोर ठेवतांना मला आनंद होत आहे. या अहवालाच्या माध्यमातून अर्थसंवादचे वार्षिक मूल्यांकन करता येईल, तसेच भविष्यातील प्रगतीच्या दृष्टिने नवीन कल्पना सुचण्यास मदत होऊ शकेल.

अर्थसंवादच्या 27व्या खंडात एकूण 418 पानांचा मजकूर प्रकाशित करण्यात आला. त्यामध्ये 15 स्वतंत्र लेख, 1 पारितोषिक प्राप्त लेख, 4 भाषणे, 2 ग्रंथ परीक्षणे, 3 टिपणे, 1 सांख्यिकी पुरवणी, 5 अधिवेशन अहवाल, 3 विषयांच्या रूपरेषा आणि 9 संकीर्ण (यात 2 श्रद्धांजलीपर लेख आहेत) ह्याशिवाय एक प्रादेशिक अधिवेशन वृत्तांत असा विविधांगी मजकूर प्रसिद्ध झाला. या खंडासाठी एकूण 34 लेखकांचे सहकार्य लाभले. अनेक नवीन लेखकांचे योगदान, अहवाल वर्षात अर्थसंवादला मिळाले ही बाब अत्यंत समाधानकारक आहे. अर्थसंवादच्या यशात या सर्व लेखकांचा वाटा मोलाचा आहे. अंकांची पृष्ठसंख्या कायम ठेवण्याचा

प्रयत्न या वर्षी देखील करण्यात आला. परंतु बरेचदा मजकुराअभावी अंकाचे काम खोळंबून प्रकाशनाचे वेळापत्रक चुकले. या वर्षी प्रत्येक अंकाच्या वेळी योग्य अशा मजकुराचा तुटवडा जाणवला ही बाब खेदाने नमूद कराविशी वाटते.

महाराष्ट्रातील अनेक विद्यापीठांमधील प्राध्यापक मंडळी संशोधन प्रकल्पाच्या कार्यात गुंतली आहेत. त्यांच्या संशोधनपर प्रकल्पांच्या अहवालावरील लेखांना अर्थसंवाद मध्ये स्थान देण्याचा प्रयत्न या वर्षात करण्यात आला. रवीन्द्र दोशी यांच्या संशोधन प्रकल्पावर आधारित असे तीन लेख अहवाल वर्षातील अर्थसंवादच्या विविध अंकात प्रकाशित करण्यात आले.

विद्यापीठ तसेच महाविद्यालयीन पातळीवर होत असलेल्या संशोधनकार्यावरील लेख अर्थसंवादला प्राप्त झाल्यास वाचकांना त्याचा नक्कीच लाभ होईल. सध्यातरी अशाप्रकारच्या लिखाणाची टंचाई जाणवते आहे.

प्रबंधावर आधारित संशोधनपर लेख देखील

दिवसेंदिवस दुर्मिळ होत आहेत. पीएच. डी. पदवीधारकांची वाढती संख्या लक्षात घेतल्यास, त्यांचे संशोधनपर लेख सातत्याने प्राप्त होण्यास अडचण होऊ नये. परंतु अशा लेखांची संख्या देखील अत्यंत अल्प आहे.

अनुभवाधिष्ठीत लेखांसोबतच मूलभूत सिद्धांतासंबंधीचे लेख देखील अर्थसंवाद मध्ये नियमितपणे प्रकाशित व्हायला हवे आहेत. परंतु अर्थशास्त्राच्या सिद्धांतांवरील लेखांची संख्या सातत्याने कमी होत आहे. कल्याणाचे अर्थशास्त्र, व पर्यावरणाचे अर्थशास्त्राचे असे अनेक विषय अर्थसंवाद पासून दूर राहिले आहेत. या विषयावर अधिकाधिक संशोधनपर लिखाण प्राप्त व्हावे असे नमूद करावेसे वाटते.

अर्थसंवादाची वाचक संख्या दिवसेंदिवस वाढते आहे. ही अत्यंत समाधानकारक बाब आहे. परंतु हा वाचक वर्ग टिकवून ठेवण्याचे दृष्टिने अर्थसंवादाच्या दर्जात देखील सातत्याने सुधारणा होणे

आवश्यक आहे. उत्तम संशोधनपर लेख अर्थसंवादमध्ये प्रकाशित झाले तरच अर्थसंवादाची समृद्ध परंपरा पुढे चालविता येणे शक्य होईल.

अर्थसंवाद - सर्वसाधारण तपशील

अर्थसंवादाच्या सर्वसाधारण तपशीलाकडे आता आपण वळू या. (तक्ता पहा)

2003-04 या वर्षात अर्थसंवादाच्या प्रत्येक अंकाच्या सरासरी 1,345 प्रती छापण्यात आल्या. संपूर्ण वर्षात चारही अंकांच्या मिळून एकंदर 5,380 प्रती छापण्यात आल्या. गत वर्षाच्या तुलनेत या 620 ने जास्त आहेत.

अंकांच्या प्रतींच्या संख्येत लक्षणीय वाढ होऊन देखील एकूण खर्चात गतवर्षापेक्षा केवळ 4,159 रूपयांचीच वाढ झाली.

अहवाल वर्षातील चार अंक मागील वर्षापेक्षा वेगवेगळ्या आकर्षक संगसंगतीत छापण्याचा प्रयत्न

तक्ता

अर्थसंवादाची महत्त्वपूर्ण तौलनिक माहिती			
तपशील	2001-02	2002-03	2003-04
1. चारही अंकांच्या एकूण प्रती	4,650	4,760	5,380
2. चारही अंकांची एकूण पृष्ठे	445	408	418
3. चारही अंकांचा एकूण खर्च (रु.)	97,052	1,52,540	1,56,699
4. दर नगाचा सरासरी खर्च (रु.)	20.87	32.05	29.13
5. दर पानाचा सरासरी खर्च (रु.)	0.18	0.31	0.28
6. जाहिराती पासून उत्पन्न (रु.)	10,000	40,500	27,000

केला. अर्थसंवादचे अंतर्बाह्य स्वरूप व गुणवत्ता कायम राखून देखील प्रती अंक सरासरी खर्च तसेच प्रती पानाचा सरासरी खर्च गत वर्षाच्या तुलनेत कमी करण्यात यश मिळाले आहे.

जाहिराती मिळण्याच्या बाबतीत प्रस्तुत वर्षात निराशाच पदरी पडली. गत वर्षाच्या तुलनेत यंदाचे जाहिरातीपासूनचे उत्पन्न 13,500 रूपयाने कमी झाले. जाहिरातीसाठी असलेली 5 पाने कोरी राहिल्यामुळे आपण सुमारे 17,500 रूपयांच्या उत्पन्नाला मुकलो. पुरेशा जाहिराती नियमितपणे मिळवून देण्यात प्रत्येक वाचकांनी, आजीव सदस्यांनी प्रयत्न केल्यास अर्थसंवादची आर्थिक बाजू बळकट होईल शिवाय जाहिरातीसाठी वाट बघण्यात होणारा वेळेचा खोळंबा टाळता येऊन अंकाचे वेळापत्रक पाळता येईल.

अनेक आजीव सदस्यांना पाठविलेले अंक, त्यांचे पत्ते बदलल्यामुळे, परत येऊ लागल्याने नाईलाजाने अंक पाठविणे बंद करण्यात आले आहे. परंतु अद्याप या मंडळींनी बदललेला पत्ता कळविलेला नाही. अशी सदस्य संख्या जवळपास 50 आहे. ही संख्या लवकरात लवकर कमी व्हावयास हवी.

अर्थसंवाद च्या कामात मला अनेकांचे विविध

प्रकारे सहकार्य लाभले. परिषदेचे अध्यक्ष, कार्याध्यक्ष व कार्यवाह हे सातत्याने समस्यांवर उपाय शोधून काढतात. माझे मित्र किशोर महाबळ यांची संपादनाच्या कार्यात मला मोलाची मदत प्राप्त होते. दरवर्षी प्रमाणे यंदाही भारतीय सामाजिक विज्ञान अनुसंधान परिषद दिल्ली आणि महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृतीमंडळ, मुंबई यांच्याकडून अंकासाठी अनुदान मिळाले. टेक्नो एंटरप्रायजेसचे मदन आणि मनिषा पालोरकर, स्पार्क असीसिएट्सचे शैलेश देशपांडे यांनी अंकाची छपाई उत्तम व्हावी यासाठी विशेष परिश्रम घेतले. अंक वितरणाच्या कामात निलेश धोटे यांनी मोलाची मदत केली.

परिषदेचे आजीव सदस्य किशोर वाघमारे, प्रमोद लाखे सहायक संपादक रवीन्द्र जोशी, यांचे जाहिराती मिळविण्यात सहकार्य लाभले. या सर्वांचे, सल्लागार मंडळातील सदस्यांचे, जाहिरातदारांचे आणि लेखकांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

अर्थसंवाद अधिकाधिक दर्जेदार व्हावा, त्याच्या वाचकांची व लेखकांची संख्या सातत्याने वाढावी, अर्थसंवादची आर्थिक बाजू बळकट व्हावी आणि अर्थसंवाद अधिकाधिक सक्षम व्हावा या दृष्टिने एकजूटीने प्रयत्न करू या.

धन्यवाद !

कार्यवाहांचा अहवाल : अठ्ठाविसावे वार्षिक अधिवेशन

● सर्जेराव ठोंबरे , औरंगाबाद.

कार्यवाह-खजिनदार, मराठी अर्थशास्त्र परिषद.

परिषदेचे अठ्ठाविसावे वार्षिक अधिवेशन मूळजी जेठा महाविद्यालय जळगांव, जि. जळगांव येथे दिनांक 26 ते 28 नोव्हेंबर 2004 या दरम्यान संपन्न झाले. या अधिवेशनाच्या अध्यक्षस्थानी परिषदेचे आजीव सदस्य व अर्थशास्त्राचे गाढे अभ्यासक मधुकर शिंदे, कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, इस्लामपूर जि. सांगली हे होते.

उद्घाटन

अधिवेशनाचे उद्घाटन भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे मुख्य आर्थिक सल्लागार व प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ नरेंद्र जाधव यांच्या शुभहस्ते झाले. कार्यक्रमाच्या उद्घाटन समारंभाच्या अध्यक्षस्थानी खानदेश कॉलेज एज्युकेशन सोसायटीचे उपाध्यक्ष माणकचंद पलोड हे होते. कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक व स्वागतपर भाषण स्थानिक कार्याध्यक्ष अनिल राव यांचे झाले. त्यांनी महाविद्यालयाच्या गौरवशाली परंपरेचा परिचय करून दिला. मूळजी जेठा महाविद्यालयाने नॅक प्रमाणित 'अ' श्रेणी प्राप्त केली असून यु.जी.सी. घोषित " कॉलेज विथ पोटेशियल फॉर एक्सलन्स "

चा आवर्जून उल्लेख केला आणि आगामी तीन दिवसांच्या कार्यक्रमांची रूपरेषा मांडली.

उद्घाटनपर भाषणात नरेंद्र जाधव यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेने 1991 पासून उदारीकरण, खाजगीकरण, वैश्वकरण स्वीकारल्या नंतर विकासाचा वेग वाढत असल्याचे विस्तृत विवेचन केले. राष्ट्रीय उत्पन्न, परकीय गंगाजळी, परकीय कर्ज परतफेड इत्यादी विकास मानकात होत असलेल्या सुधारणांकडे प्रतिनिधिचे लक्ष वेधले व भारतीय विकासाला चालना देण्यासाठी प्रचलित आर्थिक धोरणाच्या अपरिहार्यतेचा उल्लेख केला. त्यांनी आपल्या भाषणात भारतातील दारिद्र्य, वाढती बेकारी, कृषी क्षेत्राकडे होत असलेले दुर्लक्ष व अर्थसंकल्पीय तूट इत्यादी बाबत चिंता व्यक्त केली तसेच आर्थिक विकास साधला जात असताना त्याचे समान व न्याय वाटप होत नाही, याकडे त्यांनी लक्ष वेधले. अर्थशास्त्राच्या संशोधकांनी देशाची अर्थव्यवस्था व सामाजिक प्रश्नांची सांगड घालून व्यवहार्य व मूलभूत समस्यांवर संशोधन केले पाहिजे असे मत त्यांनी मांडले.

अड्डाविसाव्या वार्षिक अधिवेशनाचे अध्यक्ष मधुकर शिंदे यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणात मूल्यवर्धितकर या विषयावर सविस्तर विवेचन केले.

उद्घाटनाच्या सत्रानंतर एकूण चार चर्चासत्रे पार पडली. या पैकी महाराष्ट्रातील मानवी विकासाची वास्तविकता या चर्चासत्राचे सूत्र संचालन बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू आणि शिवाजी विद्यापीठातील निवृत्त प्राध्यापक व प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ व्ही. बी. घुगे यांनी केले तर भारतीय शेतीची आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकता व विनिमयदर सिद्धांत आणि व्यवहार या दोन्ही विषयाचे सूत्रसंचालन अनुक्रमे अर्थशास्त्राचे अभ्यासक अनिल सूर्यवंशी व बी.बी. कवडे यांनी केले.

या अधिवेशनात आयत्या वेळाचा विषय म्हणून 'शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या: शोध, बोध आणि उपाय' या ज्वलंत विषयावर चर्चासत्र आयोजित केले होते. या विषयावर परिषदेचे माजी अध्यक्ष व शिवाजी विद्यापीठातील निवृत्त प्राध्यापक व विभाग प्रमुख रवींद्र दोशी यांचे बीज भाषण झाले. त्यानंतर झालेल्या चर्चेत प्रतिनिधींनी आपली मते मांडली.

परिषदेच्या कार्यपद्धतीचा एक भाग म्हणून अधिवेशनाच्या दरम्यान दरवर्षी सर्वसाधारण सभा आयोजित केली जाते. ही सभा अधिवेशन काळात 27 नोव्हेंबर 2004 रोजी सायंकाळी 6.00 वाजता झाली. अध्यक्षस्थानी परिषदेचे अध्यक्ष मधुकर शिंदे हे होते.

सर्वसाधारण सभेच्या कामकाजाचा सविस्तर अहवाल पुढील वर्षी सर्व साधारण सभेत मांडला जाईलच. परंतु वर्षभराच्या कामकाजाच्या काही निर्णयांची सदस्यांना तातडीने माहिती व्हावी, म्हणून

ठळक बाबींचा येथे उल्लेख करणे उचित ठरेल.

1) 2005-2006 या आगामी वर्षातील 29व्या अधिवेशनासाठी प्राचार्य कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बारामती, जि. पुणे यांचे निमंत्रण कार्यकारिणीच्या शिफारशीनुसार सर्वसाधारण सभेत एकमताने स्वीकारले गेले असून, पुढील वर्षीचे अधिवेशन बारामती येथे होणार आहे.

2) 29 व्या अधिवेशनात चर्चेसाठी सर्वसाधारण सभेने पुढील विषय निश्चित केले आहेत.

1. सामाजिक आर्थिक निवडीचे सिद्धांत
2. भारतीय घटक राज्याची ऋणग्रस्तता
3. महाराष्ट्रातील जिल्हा नियोजन

3) 2005-2006 या वर्षासाठी परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून सर्जेराव आसाराम ठोंबरे प्राचार्य, श्री संत सावतामाळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलब्री, जि. औरंगाबाद यांची बहुमताने निवड झाली.

4) 2005-2008 या कालावधीसाठी विश्वस्त म्हणून माधव चितळे औरंगाबाद यांची निवड झाली.

5) 2005-2008 या कालावधीसाठी कार्यवाह-खजिनदार या पदासाठी चारूदत्त गोखले, मूळजी जेठ महाविद्यालय जळगांव यांची बहुमताने निवड झाली.

6) अर्थसंवादचे प्रमुख संपादक विनायक देशपांडे यांनाच पुढील तीन वर्षासाठी प्रमुख संपादक म्हणून नेमण्यात यावे ही कार्यकारिणीची शिफारस सर्वसाधारण सभेत मान्य झाली. 2005 ते 2008 या कालावधीसाठी प्रमुख संपादक अर्थसंवाद म्हणून विनायक देशपांडे, नागपूर यांची निवड झाली

7) 2005-2008 या कालावधीसाठी कार्यकारी मंडळावर पुढील तीन सदस्यांची निवड झाली.

1. चव्हाण हिरालाल वामन, एस.एन.डी.टी. विद्यापीठ.

2. वसंत दगडू पाटील, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव.

3. राजेंद्रकुमार रामराव गव्हाळे, खामगांव, अमरावती विद्यापीठ

8)अ) आयत्या वेळच्या विषयात या वेळी नवलेखकांसाठी कार्यशाळा आयोजन केली जावून त्यात संशोधनपर लेख कसे लिहावे, या विषयी अनुभवी संशोधकांचे मार्गदर्शन व्हावे असा ठराव एकमताने संमत झाला.

ब) दिवसेंदिवस परिषदेची सदस्य संख्या वाढत आहे. या पार्श्वभूमीवर परिषदेच्या घटनेच्या दुरुस्ती बाबत सर्वसाधारण सभेत चर्चा होवून या संबंधी सविस्तर विचार करून शिफारशी करण्यासाठी श्री.आ. देशपांडे यांच्या अध्यक्षतेखाली खालीलप्रमाणे समिती गठित करण्यात आली आहे. या समितीचा अहवात 1 मे 2005 रोजी होणाऱ्या आगामी कार्यकारीणीच्या बैठकीसमोर ठेवावा व त्यात चर्चा होऊन घटनादुरुस्तीचा मसूदा आगामी सर्वसाधारण सभेसमोर मांडला जावा असा ठराव एक मताने पारित झाला.

समिती

1. श्री. आ. देशपांडे - नागपूर - अध्यक्ष
2. ज.फा. पाटील - कोल्हापूर - सदस्य
3. र.पू. कुरूलकर - औरंगाबाद-सदस्य
4. वि.बा. घुगे - औरंगाबाद - सदस्य
5. मधुकर शिंदे - इस्लामपूर - सदस्य
6. सर्जेराव ठोंबरे - औरंगाबाद - कार्यवाह

पारितोषिके

1) अधिवेशनात सादर केलेल्या शोधनिबंधापैकी बि.के.माने (कला वाणिज्य महाविद्यालय कासेगाव जि. सांगली) यांच्या 'कोल्हापूर सांगली, सातारा आणि सोलापूर जिल्ह्यांतील आरोग्य पोषण आणि शिक्षण तुलनात्मक अध्ययन' या शोध निबंधास ग.प्र. पिंपरकर पारितोषिक व प्रा. के.एच. ठक्कर ऋणमुक्ती प्रतिष्ठानचे अमर्त्य सेन पारितोषिक प्रदान करण्यात आले.

2) अर्थसंवाद मधील सर्वोत्कृष्ट लेखाबद्दलचे मो. स. भावे पारितोषिक बी.एस. म्हस्के, बाबा साहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद यांना त्यांच्या "महाराष्ट्र राज्याची दयनीय आर्थिक स्थिती" या एप्रिल/जून 2003 अंकात प्रसिद्ध झालेल्या लेखास मिळाले.

3). रवीन्द्र सबनीस स्मृती पारितोषिक बँकींग, वित्त पुरवठा, औद्योगिक वित्त या विषयाशी संबंधित प्रसिद्ध झालेल्या शोधनिबंधास देण्यात येते. परंतु यंदा हे पारितोषिक पुरेशा प्रतिसादा अभावी देण्यात आले नाही.

4) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या वतीने उत्कृष्ट ग्रंथ निर्मिती पारितोषिक दिले जाते. परंतु 2003 या वर्षात अर्थशास्त्र किंवा संलग्न विषयांवर प्रकाशित झालेला एकच ग्रंथ परिषदेकडे सादर झाला होता. पारितोषिक समितीने पुरेशा प्रतिसादा अभावी निर्णय राखून ठेवला.

अधिवेशनाचा समारोप

अधिवेशनाच्या समारोप प्रसंगी प्रमुख अतिथी म्हणून उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ जळगावचे कुलसचिव आर. एच. गुप्ता व मानव नीति आणि सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाचे

अधिष्ठाता प्राचार्य पी. डी. देवरे हे उपस्थित होते. समारंभाचे अध्यक्ष खानदेश कॉलेज एज्युकेशन सोसायटीचे सचिव व्ही. व्ही. सरोदे हे होते. या प्रसंगी आर.एच.गुप्ता यांनी परकीय विद्यापीठे आपल्या देशात येत असतांना स्पर्धेत टिकण्यासाठी पाठ्यपुस्तकांचा दर्जा उंचावण्याची आवश्यकता आहे असे मत व्यक्त केले. तर प्राचार्य पी.डी.देवरे यांनी माणूस केंद्र बिंदू धरून आर्थिक व्यवस्थेची मांडणी व्हावी यावर भर दिला. यावेळी प्राचार्य अनिल राव यांचे अत्यंत भावपूर्ण भाषण झाले. त्यांनी आपल्या भाषणात मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या वाटचालीचा आढावा घेतला तसेच आगामी काळात परिषदेसाठी खालील उपक्रम घोषित केले.

- 1) मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे संकेत स्थळ (वेबसाईट) विकसित करण्याचे त्यांनी आश्वासन दिले.
- 2) जैन उद्योग समूह, मूळजी जेठा महाविद्यालय व मराठी अर्थशास्त्र परिषद यांच्या संयुक्त विद्यमाने महाविद्यालयाच्या परिसरात "पाणी व्यवस्थापनाचे

अर्थशास्त्र" यासाठी एक अध्यासन स्थापन करण्याचा संकल्प जाहीर केला.

3) अर्थशास्त्रीय विचार प्रणाली व आर्थिक विकास याबाबत उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ कार्यक्षेत्रात महाविद्यालयातील प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांमार्फत 'विस्तार सेवा योजना' राबविण्याचा निर्धार व्यक्त केला व या संबंधीच्या कामकाजाचा अहवाल 2005-2006 या वर्षात होणाऱ्या अधिवेशनात सादर केला जाईल असे जाहीर केले.

या प्रसंगी परिषदेचे अध्यक्ष मधुकर शिंदे यांनी आपले मनोगत व्यक्त करताना अधिवेशनाच्या यशस्वी संयोजनासाठी, संयोजक महाविद्यालयातील कर्मचारी, प्राध्यापक व संस्थेच्या संचालकांचे ऋण व्यक्त केले. समारोपाच्या भाषणात व्ही. व्ही. सरोदे यांनी वाढत्या लोकसंख्ये संबंधी चिंता व्यक्त करून त्या प्रश्नाकडे अभ्यासकांचे लक्ष वेधले. शेवटी परिषदेच्यावतीने कार्यवाह खजिनदार सर्जेराव ठोंबरे व स्थानिक कार्यवाह चारूदत्त गोखले यांनी आभार मानले व अधिवेशनाची सांगता झाली.

मराठी अर्थशास्त्र परिषद वार्षिक वर्गणीची मुदत संपली असल्यास

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे वार्षिक सदस्य आणि अर्थसंवादचे वार्षिक वर्गणीदार यांना आम्ही आठवण करून देऊ इच्छितो की, अर्थसंवादच्या जानेवारी-मार्च 2005 या अंकाबरोबर ज्यांची वार्षिक वर्गणीची मुदत संपली आहे त्यांनी 1 एप्रिल 2005 ते 31 मार्च 2006 या वर्षासाठी आपल्या सदस्यत्वाचे आणि अर्थसंवादच्या वर्गणीदाराचे नूतनीकरण करून घ्यावे ही विनंती. ही वर्गणी कार्यवाह-खजिनदार चारूदत्त गोखले, जळगाव यांच्या पत्त्यावर पाठवावी.

चारूदत्त गोखले

कार्यवाह-खजिनदार

मराठी अर्थशास्त्र परिषद एकोणतिसावे वार्षिक अधिवेशन

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे एकोणतिसावे वार्षिक अधिवेशन ऑक्टोबर/नोव्हेंबर 2005 मध्ये कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बारामती जिल्हा-पुणे येथे आयोजित होणार आहे. श्री संत सावतामाळी ग्रामीण महाविद्यालय फुलब्री, जिल्हा- औरंगाबाद येथील प्राचार्य सर्जेराव आसाराम ठोंबरे हे अध्यक्षस्थान भूषवितील. अधिवेशनातील चर्चासत्रांसाठी खालील विषय निश्चित करण्यात आले आहेत.

- 1) सामाजिक आर्थिक निवडीचे सिद्धांत
- 2) भारतीय घटक राज्याची ऋणग्रस्तता
- 3) महाराष्ट्रातील जिल्हा नियोजन

या विषयांची रूपरेषा 'अर्थसंवाद' च्या याच अंकात देण्यात आली आहे. चौथा विषय तत्कालिन परिस्थितीशी संबंधित असेल आणि तो परिषदेचे अध्यक्ष यथावकाश जाहीर करतील. त्या विषयावर निबंध मागविले जात नाही.

निबंध लेखकांनी जास्तीत जास्त 2,000 शब्दांत विषय मांडावयाचा असून निबंधासोबत 300 शब्दात त्याचा गोषवारा सादर करणे अनिवार्य आहे. निबंधाच्या दोन प्रती आणि सोबत गोषवारा सादर करणे जरूरीचे आहे. निबंधाच्या दोन प्रती आणि सोबत गोषवारा पाठविल्याखेरीज त्याविषयाचा निर्णय अध्यक्षांकडून पाठविला जाणार नाही.

निबंध मराठीत असावेत. ते पूर्वी कोठेही सादर केलेले वा प्रसिद्ध केलेले नसावेत. लेखकांनी आपले संपूर्ण नाव व पत्ता, महाविद्यालयाचे /विद्यापीठाचे/शैक्षणिक व अन्य संस्थांचे नाव, पत्ता हा सर्व तपशील मराठीतच देणे आवश्यक आहे.

प्रत्येक निबंध लेखकाचा केवळ एकच निबंध (स्वतंत्र वा संयुक्तपणे लिहिलेला) अधिवेशनासाठी स्वीकारला जाईल याची कृपया नोंद घ्यावी.

31 ऑगस्ट, 2005 ही निबंध स्वीकारण्याची अंतिम तारीख असून त्यानंत पाठविलेले निबंध स्वीकारले जाणार नाहीत. निबंध लेखकांनी आपले निबंध पुढील पत्त्यावर पाठवावेत :

सर्जेराव आ. ठोंबरे
42, रंजन 1 सोसायटी एन -9 सिडको,
औरंगाबाद. 431003.

कार्यवाह-खजिनदार

निबंध लेखकांसाठी महत्त्वाच्या सूचना

- (1) चर्चासत्रासाठी विषयाचे जे शिर्षक जाहीर केलेले असते तेच आपल्याही निबंधाला देणे आवश्यक नाही. त्याच्या अंतर्गत एखादा उप-विषय निवडून त्या अनुषंगाने योग्य असे शीर्षक आपणास देता येईल.
- (2) सामान्यपणे विषयाचा ऐतिहासिक आढावा घेण्यासाठी पूर्ण निबंधाचा उपयोग करू नये. त्यात अनेक वादग्रस्त मुद्द्यांचे विश्लेषण असल्यास आणि त्यातून नवीन अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करणार असल्यास विस्तृत आढावा घ्यावा.
- (3) जी माहिती एम.ए. पर्यंतच्या पाठ्यपुस्तकांमध्ये उपलब्ध असते तिचा संदर्भ म्हणून उपयोग करावा. परंतु त्या पातळीचे विश्लेषण निबंधात असू नये; कारण ते सर्वांना माहित असते. ज्या माहितीतील सांख्यिकी संबंध शोधून त्यापलीकडे जाऊन विश्लेषणाचा प्रयत्न करणे योग्य राहिल.
- (4) समाजाच्या आर्थिक जीवनाचा (राष्ट्रीय/प्रादेशिक आणि आवश्यकतेनुसार स्थानिक) सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनाशी येणार संबंध, त्यात होणारे बदल आणि शासनाचे आर्थिक धोरण यावर निबंधात त्या त्या विषयाच्या अनुषंगाने भर असावा.
- (5) निबंधात वेगवेगळ्या भागांमध्ये जे संबंध आपण दर्शवितो आणि निष्कर्ष प्रस्थापित करतो त्यांच्यात अंतर्गत सुसंगती साधण्याचा प्रयत्न केला जावा.
- (6) निबंधात शक्य तो महाराष्ट्र शासनाच्या भाषा संचालनालयाने प्रकाशित केलेल्या 'अर्थशास्त्र परिभाषा कोष', आणि 'शासन व्यवहार कोष' यातील परिभाषेचा उपयोग करावा. त्यातील शब्दांचा अर्थ पटत नसल्यास इतर शब्दांचा उपयोग करावा. महत्त्वाच्या मराठी संज्ञांचे मूळ इंग्रजी शब्द कंसात द्यावेत.
- (7) निबंधातील आकडेवारी संदर्भ सूचक, सुस्पष्ट, परिपूर्ण आणि मान्य पद्धतीनुसार असणे आवश्यक आहे.
- (8) निबंधाची माहिती केवळ सांख्यिकी माहितीचे संकलन करून वर्णन करणारी न ठेवता संशोधनात्मक पद्धतीची असावी. त्यामुळे निबंधाची पातळी उंचावेल. निबंध इतर भाषेतून केवळ भाषांतरित नसावे.
- (9) निबंधाच्या शेवटी संदर्भ टीपा/संदर्भ सूची प्रमाणित पद्धतीने असावी.
- (10) निबंधाच्या अखेरीस गोष्टवारा द्यावा (300 शब्द)

निबंध लेखकांच्या मार्गदर्शनासाठी विषयांची रूपरेषा

1. सामाजिक निवडीचे सिद्धान्त

● मुक्ता जहागिरदार, अमरावती.

प्रपाठक, अर्थशास्त्र विभाग, ज्ञानकीर्ण विदर्भ ज्ञानविज्ञान संस्था, अमरावती.

प्रस्तावना

अर्थशास्त्रज्ञ आणि नीतीनिर्धारक कशाप्रकारे आणि कोणत्या निकषांच्या आधारे पर्यायी आर्थिक नीतितून निवड करतात व ही निवड कशाप्रकारे करावी या संबंधीचा सिद्धान्त म्हणजे कल्याणकारी अर्थशास्त्र होय. ही निवड महत्तम सामाजिक कल्याणाच्या म्हणजे युक्त सामाजिक स्थितीच्या दृष्टीने केली जाते. व्यक्तिला स्वतःचे मन, स्वतःची निवड असते, परंतु समाज हे जैविक सर्वांग नाही. त्याचे स्वतःचे असे मन नाही म्हणून सामाजिक महत्तम कसे प्राप्त करावयाचे हा महत्त्वाचा प्रश्न मानला जातो. समाजाबाहेरील वा समाजातील एखाद्या व्यक्त्याच्या निवडीला किंवा, समाजातील प्रथा रीतिरिवाज यांनी लादलेल्या निवडीला सामाजिक निवड म्हणता येणार नाही. दिलेल्या निवडीने समाजाच्या निवडीचे प्रतिनिधित्व केले पाहिजे. म्हणून समाजातील व्यक्त्याच्या निवडीतून सामाजिक निवड व्युत्पन्न करावी लागते. व्यक्तिगत क्रमवारीवरून सामाजिक प्राधान्यक्रम तयार करावा लागतो. सामाजिक निवड सिद्धान्त हा या अर्थाने

व्यक्तिगत व सामाजिक निवडीत जोडणी, गुंफण कशी करायची या संबंधीचा सिद्धान्त आहे.

व्यक्तिगत निवडीच्या पर्यायाचे स्वरूप कसे असावे, व्यक्तिगत निवड कशावरून प्राप्त करायची, पसंतीची क्रमवारी कशी लावायची, तिचे सामाजिक निवडीत रूपांतर कसे करायचे, सामाजिक प्राधान्यक्रम प्राप्त करण्याची समाधानकारक पद्धत कोणती असू शकते इ. महत्त्वाचे प्रश्न निर्माण होतात. व्यक्त्याच्या निवडीचा विषय सामाजिक स्थिती आहे. सामाजिक स्थिती या कल्पनेत नेमके काय अपेक्षित व अन्तर्भूत आहे हा सुद्धा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. सामाजिक स्थिती भिन्न प्रकारच्या असू शकतील म्हणजे निवडीसाठी व्यक्तिसमोर अनेक पर्याय असतील. सामाजिक कल्याणाच्या अनुषंगाने त्यांची क्रमवारी लावावी लागेल. अधिक चांगल्या स्थितीत जाण्याची प्रक्रिया, तिला आधारभूत नियममूल्ये, तत्त्वे इ. ची व्यवस्था स्पष्ट करावी लागेल. त्यामुळे केवळ सामाजिक स्थितीची तुलना नाही तर व्यक्तिगत क्रमवारी संचाच्या व्यापक कक्षेला लागू करता येईल अशा सामाजिक स्थितीच्या क्रमवारीकडे

पोहोचण्याच्या प्रक्रियेशी सामाजिक निवडीचे सिद्धान्त संबंधित आहेत. सामाजिक स्थितीच्या विचारात काहीनी व्यक्तिना प्राप्त उपयोगितेचाच विचार केला. अॅरोसारख्यांची सामाजिक स्थितीची कल्पना त्यापेक्षा व्यापक आहे. त्यात समाजातील सर्व व्यक्तिजवळील वस्तुंची मात्रा, अर्थव्यवस्थेतील श्रमाची मात्रा, उत्पादक कार्यात वापरलेली उत्पादक साधनांची मात्रा, नागरी सेवा, भिन्न सामुहिक क्रिया इ. सर्वांचा विचार होतो. व्यक्तिगत आवडी निवडी उपयोग इ. चा विचार तर त्यात आहेच.

सामान्यतः व्यक्तिच्या प्रत्यक्ष उपभोग व प्राप्त उपयोगिता यांच्या आधारावर सामाजिक स्थितीचा प्राधान्यक्रम आणि जेव्हा त्यात न्यायासारखे तत्त्व वा सामान्य प्रमाणक वापरले जाते तेव्हा प्राप्त होणारी क्रमवारी यात फरक असेल म्हणून सामाजिक निवडीच्या सिद्धान्तात मूल्यांच्या व्यवस्थेकडेही लक्ष द्यावे लागते. मूल्यांच्या आधारावरील क्रमवारीत व्यक्तिच्या सर्व इच्छा लक्षात घेतल्या जातात. त्यामूलतः सामाजिक महत्तम प्राप्त करण्याच्या दृष्टिने अन्वर्थक असाव्या लागतात. मूल्यांचा कोणता संच उपयुक्त सामाजिक क्रमवारी प्राप्त करून देईल किंवा दिलेल्या समाजासाठी सर्वाधिक उपयुक्त क्रमवारी निर्माण करू शकेल अशा विशिष्ट मूल्यांचा संच कसा निवडता येईल हा सामाजिक निवड सिद्धान्तातील महत्त्वाचा भाग आहे.

युक्ततम सामाजिक स्थिती परिभाषित करणे आणि तिच्या प्राप्तीसाठी वापरावयाची नीती सांगणे हा आधीच्या काळातील विवेचनाचा केंद्रबिंदू होता तर सामाजिक प्राधान्यक्रम तयार करण्यासाठी सामाजिक निवडीचे तत्त्व, अटी व तिची प्रक्रिया कोणत्या प्रकारची असावी यावर अलीकडच्या काळातील विवेचनात भर दिसतो.

दिलेल्या साधनांद्वारे महत्तम उत्पादन आणि समान

वितरण ही पीगूच्या मते युक्त सामाजिक स्थिती आहे. तिच्या अधिकाधिक जवळ जाणारी स्थिती सामाजिक प्राधान्यक्रमात वरच्या क्रमांकावर राहिल. उपयोगितेची गणनसंख्यात्मक मापनीयता, उपयोगितेची आंतरवैयक्तिक तुलनेची संभाव्यता आणि उपभोगाच्या समान क्षमतेचे तत्त्व मान्य केलेले आहे. वितरण व उत्पादनाबाबत सीमान्त समानतेचा निकष लावून पर्यायी सामाजिक स्थितीची क्रमवारी प्राप्त करता येईल. सामाजिक व खाजगी सीमान्त समानतेचे तत्त्वही त्यांनी महत्त्वाचे मानले आहे.

पारंपरिक विवेचन

पॅराटो उपयोगितेबाबत क्रमसंख्यात्मकतेचे तत्त्व स्वीकारतात आणि आंतरवैयक्तिक तुलना नाकारतात. मूल्यनिर्णयरहित असे हे विवेचन आहे. कोणाची तरी उपयोगिता कमी केल्याशिवाय इतरांचे कल्याण वाढविता येत नाही अशी स्थिती ही आदर्श वा श्रेष्ठतम सामाजिक स्थिती असल्याचे पॅराटोचे प्रतिपादन आहे. याचा अर्थ सामाजिक स्थितींच्या मूल्यांकनात सुस्पष्ट परिवर्तनाचे तत्त्व स्वीकारले गेले. यातून श्रेष्ठतम सामाजिक स्थितीचा पर्याय सांगता येतो हे खरे. परंतु या निकषावर उतरणाऱ्या कित्येक सामाजिक स्थिती प्राप्त होतात. तुलनेला मान्यता नसल्यामुळे या स्थितींची क्रमवारी लावून युक्ततम स्थिती निवडता न येणे ही या विवेचनाची मोठी मर्यादा ठरते. निबंधलेखकांना पॅराटो उपयोगितेचे गणनसंख्यात्मक व क्रमसंख्यात्मक मापन : आंतरवैयक्तिक तुलनेला मान्यता व नकारयुक्त सामाजिक स्थितीची वैशिष्ट्ये इ. मुद्द्यांच्या आधारे पीगू व पॅराटोचे तुलनात्मक विवेचन करता येईल. सेन यांनी सांगितलेल्या उपयोगितावादाच्या वैशिष्ट्यांच्या अनुषंगाने पीगूच्या विवेचनाचा परामर्श घेता येईल.

प्रत्यक्ष समाजात काहींच्या स्थितीत सुधारणा होत

असताना काहींच्या स्थितीवर प्रतिकूल परिणाम होणे ही सर्वसामान्य बाब आहे. पॅराटोच्या विवेचनात वगळलेली अशी अस्पष्ट परिवर्तने लक्षात घेऊन पर्यायी सामाजिक स्थितींचा विचार करता यावा यादृष्टिने हिक्स, काल्डर, स्किटोवस्की इ.नी क्षतिपूर्ति तत्त्वाचे प्रतिपादन केले. लिटिल यांना पॅराटो विवेचनातून वगळलेल्या वितरणात्मक पैलूचे महत्त्व मान्य आहे, स्पर्धात्मक बाजार सर्वात कार्यक्षम परिणाम प्राप्त करून देण्याची शाश्वती नाही याची जाणीव आहे. कल्याणाची आंतर व्यक्ती तुलना न करता पॅराटो निकषाच्या पुढे जाता येईल या दृष्टीने त्यांनी क्षतिपूर्ति तत्त्वाची मांडणी केली. हिक्स वगैरे प्रमाणे काल्पनिक नाही तर प्रत्यक्ष क्षतिपूर्ति केली जाईल या पद्धतीने विवेचन प्रस्तुत केले. या सर्व अभ्यासकांनी क्षतिपूर्ति तत्त्वात केलेल्या सुधारणांचा तुलनात्मक आढावा आणि सामाजिक स्थितींचा प्राधान्यक्रम लावण्याच्या दृष्टीने त्यांचा उपयोग याचे विवेचन करता येईल.

पॅराटो, हिक्स इ.चे विवेचन नवीन कल्याणकारी अर्थशास्त्र म्हणून ओळखले जाते. कल्याणवाद, उपयोगितावाद व क्रमवारितावाद अशी त्याची वैशिष्ट्ये अमर्त्य सेन यांनी सांगितली आहेत. सामाजिक निवड सिद्धान्त या दृष्टीने या वैशिष्ट्यांच्या परिप्रेक्ष्यातूनही त्यांच्या विवेचनाचे विश्लेषण करता येईल.

आधुनिक विवेचन

मूल्यनिर्णयांचा अन्तर्भाव करण्याला विरोध आणि उपयोगितेच्या आंतर व्यक्ती तुलनेला नकार यामुळे कल्याणकारी अर्थशास्त्राचे व्यावहारिक महत्त्व नगण्य झाले. मूल्यनिर्णय आणि एखाद्या विषयाचे शास्त्रीय स्वरूप यात अंगभूत विरोध नाही ही भूमिका घेऊन सॅम्युअलसन, बर्गसनसारख्या अर्थशास्त्रज्ञांनी आपल्या सिद्धान्ताची मांडणी केली.

सामाजिक कल्याणासंबंधी मूल्यनिर्णय घेण्याचा अधिकार असलेले, व्यक्तिगत नव्हे तर सामाजिक कल्याणाच्या दृष्टीकोनातूनच निर्णय घेतील आणि त्यांचे सर्व निर्णय परस्पर सुसंगत असतील या अटीवर उपयोगिता माहिती वा अभिज्ञानाच्या आधारावर, व्यक्तिगत प्राधान्यक्रमाच्या संचातून सामाजिक प्राधान्यक्रम व्युत्पन्न करण्याची पद्धती ते वापरतात. सामाजिक स्थितींचा प्राधान्यक्रम समाजातील भिन्न व्यक्तित्वांच्या क्रमवाचक उपयोगितेचे फलन असल्याचे प्रतिपादन बर्गसन इ. अर्थतज्ज्ञ करतात.

अ) रॉल्स

पॅराटोपासून अनेक अभ्यासकांनी आंतरव्यक्ती तुलनेला मान्यता दिलेली नाही. पर्यायी सामाजिक स्थितींची क्रमवारी लावण्याकरिता आंतरव्यक्ती तुलनेला मान्यता देणारे, उपयोगितावाद आणि रॉल्सचे न्यायाचे तत्त्व हे दोन नियम आहेत. रॉल्सनी आपल्या विवेचनात सामाजिक निवडीसाठी स्वातंत्र्य, न्यायासारख्या मूल्यांना आधारभूत मानले. सामाजिक पर्यायातून निवड करण्यासाठी समाजाच्या मूळ स्थितीत व्यक्तिद्वारे तत्त्वांची निवड केली जाते. अशाप्रकारे निवड करताना त्यानिवडीच्या परिणामस्वरूप निर्माण होणाऱ्या सामाजिक स्थितीत तत्त्वाची निवड करणाऱ्यांचे स्वतःचे स्थान व व्यक्तिगत वैशिष्ट्ये कोणती असतील याबाबत ते अनभिज्ञ असतात. निहित हितसंबंधाचा अभाव असलेल्या या स्थितीत स्वीकारली जाणारी तत्त्वे रॉल्सच्या मते न्यायाच्या निकषावर उतरतात.

समाजातील इतरांच्या तत्सम स्वातंत्र्यास सुसंगत पद्धतीने प्रत्येकाचा स्वातंत्र्यावर समान अधिकार असेल आणि विषमता उपयुक्त असू शकते असे वाजवीपणे वाटत नाही तोपर्यंत ती कमी करण्याचा प्रयत्न व्हावा. त्यासाठी 'सर्वात वाईट स्थिती असणाऱ्यांची स्थिती सर्वात चांगली करणे' (Worst

off-best off) या आधारावर प्रयत्न व्हावेत. न्युनाधिके (Minimax) तत्त्वाचा वापर व्हावा असे रॉल्स सूचवितात. प्राथमिक वस्तूचे (स्वातंत्र्य, आत्मसन्मानाची साधने) समाजात समान वाटप व्हावे. या पद्धतीने सामाजिक स्थितीच्या श्रेष्ठतम पातळीवर पोहोचता येईल.

रॉल्सचे न्यायाचे तत्त्व, प्राथमिक वस्तुबद्दलची कल्पना, विषमता कमी करण्यासाठी वापरावयाच्या 'सर्वात वाईट स्थिती असणाऱ्यांची स्थिती सर्वात चांगली करणे' या तत्त्वाचे स्वरूप व वापर इ. चा सविस्तर आढावा निबंध लेखकांना घेता येईल. मूलभूत सामाजिक संस्थांची व्यवस्था, मांडणी कशाप्रकारे असावी जेणेकरून न्याय व स्वातंत्र्याची तत्त्वे साकार होतील, तसेच या तत्त्वांचे संतुलन कसे साधले जावे या प्रश्नांचा शोध घेण्याचा रॉल्सचा मूलतः हेतू होता. या अनुषंगानेही निबंध लिहिता येईल. सामाजिक स्थितीची क्रमवारी लावण्यासाठी प्रक्रियेच्या स्वरूपात रॉल्सच्या न्युनाधिके तत्त्वाचा वापर कसा करता येईल याबाबतच्या अमर्त्यसेन यांच्या विवेचनाचा आढावा घेता येईल. आंतरव्यक्ती तुलनेला मान्यता देणारी दोन तत्त्वे यादृष्टीने उपयोगितावाद व रॉल्सच्या तत्त्वाचे तुलनात्मक विवेचन करता येईल.

ब. केनेथ अॅरो :

सामाजिक निवड सिद्धांताच्या क्षेत्रात के. अॅरो यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. सामाजिक निवड सिद्धांताच्या विश्लेषणाला त्यांनी चालना दिली. सामाजिक निवड सिद्धान्त हा सामाजिक स्थितीची सामाजिक क्रमवारी प्राप्त करण्याचा सिद्धांत आहे. ही क्रमवारी व्यक्तिगत क्रमवारीतून व्युत्पन्न झाली पाहिजे. सामाजिक स्थितीची अॅरोची कल्पना सर्वसमावेशक स्वरूपाची आहे. त्यांच्या मते प्रत्येक व्यक्तीची प्रत्येक

सामाजिक स्थितीपासून समाधान प्राप्त करण्याचे काही एक माप, पद्धती असते. सर्व संभाव्य सामाजिक स्थितीपासून प्राप्त उपयोगितांच्या वैशिष्ट्यांच्या आधारावर सामाजिक क्रमवारी ठरवली जाते. मात्र केवळ उपभोगलेल्या वस्तु मात्रांवर सामाजिक स्थितीची उपयोगिता निर्भर असू शकत नाही. ती सापेक्ष उपभोग व इतर अनेक घटकांवर अवलंबून असते. अॅरो पर्यायी सामाजिक स्थितींचा प्राधान्यक्रमावर आधारित ठेवताना केवळ आवडीनिवडीच नाही तर मूल्यांवरही आधारित ठेवतात. व्यक्तिगत मूल्यव्यवस्था सामाजिक, नैतिक निकषांची व्यवस्था असली पाहिजे. ती समाजातील सदस्यांमध्ये पुरेशा प्रमाणात समान असली पाहिजे तरच सामाजिक स्थितीचा योग्य प्राधान्यक्रम तयार करता येईल.

सामाजिक स्थितीबद्दल अॅरोची कल्पना व तिच्या वैशिष्ट्यांच्या आधारे, सामाजिक निवड सिद्धान्ताच्या मूल्यात्मक आधाराचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये इ. चे विश्लेषण करणारा निबंध लिहिता येईल. या संदर्भात बर्गमन सॅम्युअल्सनच्या विवेचनाशी तुलना करता येईल.

व्यक्तिगत प्राधान्यक्रमातून सामाजिक प्राधान्यक्रम व्युत्पन्न झाला पाहिजे किंवा सामाजिक निवडीतून व्यक्तिगत प्राधान्यक्रम व्यक्त झाला पाहिजे यासाठी अॅरोनी सांगितलेल्या प्रसिद्ध पाच अटी आहेत. या पाचही अटी एकाच वेळी पूर्ण होणे आवश्यक आहे परंतु त्या एकाच वेळी पूर्ण होणे अशक्यप्राय आहे. हेच अॅरोचे असंभाव्यता प्रमेय आहे. कदाचित दोनच पर्यायी स्थिती असतील तर बहुमताच्या आधारावर सामाजिक क्रमवारी शक्य असली तरी प्रत्यक्षात अनेक पर्यायी स्थिती असतात. अशा स्थितीत सामाजिक क्रमवारी अशक्य आहे.

अॅरोच्या सिद्धान्तातील या अटीचे स्वरूप व त्या

सर्वांच्या एकदम पूर्ततेची अशक्यता यांचे विवेचन शोधनिबंधात करता येईल. बॉमोलच्या मते 'असंभाव्यता' निष्कर्षाला अॅरोच्या अटीच मुख्यत्वे कारणीभूत आहे. या विवेचनाचा आढावा घेता येईल. अमर्त्य सेन यांच्या मते अॅरोच्या अटी थोड्या शिथिल केल्या तर असंभाव्यता कमी होऊ शकेल. त्यांच्या विवेचनाच्या आधारावर निबंध लिहिता येईल.

क. अमर्त्य सेन

कल्याणकारी अर्थशास्त्रात अमर्त्यसेन यांच्या विश्लेषणात्मक लिखाणाचे एक आगळे स्थान आहे. कल्याणकारी अर्थशास्त्रावर त्यांनी विपुल समीक्षणात्मक लिखाण केले. पॅराटो, अॅरो, रॉल्स, नोझिक, डॉव यांच्यासारख्या अर्थशास्त्रज्ञांच्या लिखाणाचे स्वरूप त्यातील विसंगती, मर्यादा इ. समजायला त्यामुळे चांगलीच मदत होते. अनेकांच्या विवेचनात त्यांनी महत्त्वपूर्ण सुधारणा सुचविल्या आहेत. त्यांची अनेक विधाने, मांडणी, सुधारणा इ. सामाजिक निवड सिद्धांताचे अभिन्न अंग झालेले आहे. सामाजिक निवड सिद्धांतात संकल्पनात्मक विकासात सेन यांचे योगदान उल्लेखनीय आहे.

सेन यांनी उपयोगितावादाची वैशिष्ट्ये निर्देशित केली. नवअभिमतवाद्यांच्या विवेकीपणाच्या संकल्पनेवर टीका केली. पॅराटोच्या विवेचनाच्या मर्यादा स्पष्ट केल्या. नवीन कल्याणकारी अर्थशास्त्रावरही विपुल लिखाण केले. अॅरोच्या लेखनाचा विश्लेषणात्मक परामर्श वेळोवेळी घेतला या सर्व विवेचनाच्या अनुषंगानी निबंध लिहिणे सहज शक्य आहे.

अमर्त्य सेन यांच्या योगदानात सामाजिक निवडीच्या सिद्धान्ताला न्याय, स्वातंत्र्यादी मूल्यांचे अधिष्ठान कसे देता येईल, ते कोणत्या पद्धतीने वापरता येईल यासंबंधीचे विवेचन आणि सामाजिक

निवड सिद्धान्तात अभिज्ञानात्मक अवरोध (Informational Constraints) कुठे आणि कोणत्या स्वरूपात आढळून येतात, ते कसे कमी करता येतील या संबंधीचे विवेचन विशेष महत्त्वाचे मानता येईल.

स्वातंत्र्याचे मूल्य महत्त्वाचे आहे. परंतु सामाजिक निवडीसाठी व्यक्तिगत प्राधान्यक्रम विचारात घेताना ती स्थिती केवळ व्यक्तिगत दृष्ट्या महत्त्वाची असून चालणार नाही. ती सामाजिक दृष्ट्याही प्राधान्ययोग्य असली पाहिजे. व्यक्ती स्वतःचे स्वातंत्र्य महत्त्वाचे मानत असेल तर तिला इतरांच्या स्वातंत्र्याचाही आदर करावा लागेल आणि इतरांच्या प्राधान्य क्रमाशी विरोधी भाग सामाजिक निवड ठरविताना वंगळण्यास मान्यता दिली पाहिजे. अर्थात मर्यादित सामाजिक प्राधान्यक्रमाचे तत्त्व सेन सुचवितात. स्वातंत्र्याच्या संदर्भात सेन यांनी विपुल लिखाण केलेले आहे. त्यावर भिन्न प्रकारचे शोध निबंध लिहिता येतील.

निहित हितसंबंधाचा विचार न करता व्यक्तीकडून केली जाणारी निवड न्याय्य-मतैक्याचा परिणाम असल्यामुळे सामाजिक निवडीसाठी ते योग्य तत्व मानता येते या रॉल्सच्या मताशी सेन सहमत आहेत. सामाजिक स्थितीच्या श्रेष्ठतर स्थिती प्राप्त करण्यासाठी 'सर्वात वाईट स्थिती' असणाऱ्यांची स्थिती सर्वात चांगली करण्याचा प्रयत्न करावा. या तत्त्वाचे प्रक्रियेत रूपांतर कसे करता येईल ते सेन यांनी विशद केलेले आहे त्याच्या आधारावरही निबंध लिहिता येतील. एकूण मूल्यात्मक अधिष्ठानाच्या दृष्टिने इतर अर्थशास्त्रज्ञांचे विवेचन, त्याचे सेन यांनी केलेले विश्लेषण व सुचविलेल्या सुधारणांचाही निबंधातून आढावा घेता येईल.

सामाजिक निवडीसाठी अभिज्ञान वा माहिती (information) संपन्नता महत्त्वाची ठरते. सामाजिक निवड सिद्धान्तातील अभिज्ञान अभावाचे स्वरूप व

अभिज्ञान भिन्नतेचे सेन यांचे विवेचन महत्त्वाचे आहे. बर्गसन सॅम्युअलसन विवेचनात सामाजिक क्रमवारीसाठी उपयोगिता अभिज्ञानाचाच वापर होणे ही अभिज्ञानात्मक अधिष्ठानाची सुस्पष्ट मर्यादा आहे असे सेन यांना वाटते. अॅरोच्या निवड सिद्धान्ताच्या पाचपैकी काही अटी अभिज्ञान संरंधाच्या दर्शक आहेत. त्यांच्या विवेचनात भिन्न व्यक्तिजवळ किती वस्तू आहेत याबद्दलची माहिती वगळली आहे. किंबहुना गणनसंख्यात्मक उपयोगिता आणि आंतरव्यक्ती तुलना दोन्ही टाळल्यामुळे आपण अभिज्ञान अभावाकडे (informational famine) जातो असेही विधान केल्याचे आढळते. उपयोगितावादी विवेचनात उपयोगिता लब्धी व हानीसंबंधी माहितीचा विचार आहे तर रॉल्स फक्त उपयोगिता पातळीचा विचार करतात. उपयोगितेची बेरीज महत्तम करण्याचे उद्दिष्ट ठेवूनही उपयोगितेचा स्रोत व गुणवत्तेसंबंधीचा विचार उपयोगितावादात आढळत नाही. अशाप्रकारे सामाजिक निवड सिद्धान्तात अभिज्ञानाच्या अनुषंगाने सेन यांच्या विवेचनाच्या आधारावर निबंध लिहिता येतील.

सामाजिक निवड सिद्धान्तात निवडीचा आधार म्हणून उपयोगितेऐवजी सेन यांनी शक्ततांची (capabilities) संकल्पना मांडलेली आहे. वस्तुंच्या उपयोगितेतील रूपांतरणापेक्षा शक्ततांमधील रूपांतरण व्यक्तिपरत्वे भिन्न असेल. त्यामुळे उपयोगितेच्या समानतेपेक्षा शक्ततांची समानता वेगळी असेल. परंतु सामाजिक स्थितीचा सामाजिक प्राधान्यक्रम ठरविण्यात ती अधिक अर्थपूर्ण ठरेल असे त्यांना वाटते. शक्ततेची त्यांची कल्पना स्पष्ट करता येईल.

अशाप्रकारे सामाजिक निवड सिद्धान्तावर शोधनिबंध लिहिताना विशिष्ट अभ्यासकाचे सिद्धान्त त्यांच्या खास वैशिष्ट्यांसह स्पष्ट करता येतील. त्यात

सांगितलेली मूल्ये, तत्त्वे, सामाजिक प्राधान्यक्रम लावण्याची प्रक्रिया यांचे विवेचन करता येईल. भिन्न अभ्यासकांच्या सिद्धान्तांचा तुलनात्मक आढावा घेता येईल. अर्थशास्त्रज्ञांनी स्वतःच्याच सिद्धान्ताचे पुढे परिष्कृत विवेचन सादर केले असेल तर मूळ व सुधारित स्वरूपाची तुलना करता येईल. महत्त्वाची बाब म्हणजे सामाजिक निवड सिद्धान्ताचे गणितीय विश्लेषण बहुतेक अर्थशास्त्रज्ञांनी केलेले आहे. गणितीय अनुषंगाने वरील सर्व विवेचन करायला निबंध लेखकांना भरपूर वाव आहे.

सामाजिक निवड सिद्धान्तांची प्रस्तुतता

शुद्ध सैद्धान्तिक स्वरूपात सामाजिक निवड सिद्धान्तावर अनेक पैलूंच्या अनुषंगाने निबंध लिहिता येतील त्याचप्रमाणे प्रत्यक्ष व्यवहारात धोरणात्मक उदाहरणांद्वारे सिद्धान्ताचे उपयोजन, सामाजिक निवड नियमांचे उल्लंघन वा पालन यांचे विवेचनही करता येईल. त्यातून वर्तमान स्थितीत सामाजिक निवड सिद्धान्तांची सार्थकता स्पष्ट करता येईल.

विषमता कमी करण्याच्या शासनाच्या योजना किंवा अन्त्योदय सारख्या योजनांमध्ये सामाजिक निवड सिद्धान्तांमधील कोणते तत्त्व कोणत्याप्रकारे वापरले गेले ते दाखविता येईल. अॅरोच्या सामाजिक निवड सिद्धान्तात आर्थिक बरोबर राजकीय पैलूही समाविष्ट असल्याचे म्हटले जाते. लोकशाहीत सामाजिक निवडीचे तत्त्व कसे कार्यान्वित होते ते लिहिता येईल, गरिबी हटावसारख्या घोष वाक्यावर किंवा रोजगाराचा हक्क मूलभूत हक्कात समाविष्ट व्हावा अशी भूमिका घेऊन निवडणूका जिंकल्या जातात तेव्हा सेन प्रतिपादित बहुमताचे तत्त्व, प्राधान्यक्रमावर आधारित मतदान यासारख्या कोणत्या सामाजिक निवड तत्त्वाची अनुभूती कशी येते याचे विश्लेषण करता येईल. जागतिकीकरणाने अर्थव्यवस्थेसाठी मूलभूत वैशिष्ट्ये दिलेली व स्वीकारलेली आहेत.

ही निवड हुकूमशाही, समाजाबाहेरील व्यक्ती वा संस्थांनी लादलेली. इ. कोणत्या प्रकारची व का म्हणता येईल. सामाजिक निवड व्यक्तिगत निवडीतून व्युत्पन्न झाली पाहिजे या मूलभूत सामाजिक तत्त्वाचे उल्लंघन, पालन याबाबतचे विश्लेषण निबंधांतून करता येईल.

तथापि याप्रकारे सामाजिक निवड सिद्धान्त नियम वा तत्त्वाच्या उपयोजनाचे स्वरूप स्पष्ट करताना त्याच्या सैद्धान्तिक आधाराचे सविस्तर विवेचन अपेक्षित असेल.

संदर्भसूची

1. Arrow, Kenneth J (1951) : Social Choice

and Individual Values.

2. Arrow, Kenneth J (1977) : Social Choice and Justice.

3. Brahmananda, P.R. (1998) : Amartya Sen and transformation of the agenda of Welfare Economics, Indian Economic Journal.

4. Little, IMD (1950) : A Critique of Welfare Economics.

5. Rawls, John (1971) : A theory of Justice.

6. Sen, A.K. (1955) : A possibility Theorem on Majority decision, Econometrica Vol.34.

7. Sen, A.K. (1970) : Collective Choice and Social Welfare.

8. Sen, A.K. (1982) : Choice, Welfare & Measurement.

9. Sen, A.K. (1992) : Inequality Re-examined.

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

आंतरराष्ट्रीय व्यापार - सिद्धान्त व धोरण (लेखक : भ. ग. बापट)

एम. ए. अर्थशास्त्र अभ्यासक्रमांतर्गत आंतरराष्ट्रीय विषयासाठी उपयुक्त आणि दर्जेदार म्हणून प्रशंसा लाभलेला वरील ग्रंथ वाचकांना उपलब्ध झाला आहे.

किंमत रु. 160/- आणि सूट 10 टक्के. सूट वजा जाता रक्कम म. ऑ. ने / डिमांड ड्राफ्टने ('मराठी अर्थशास्त्र परिषद' या नावाने आणि औरंगाबाद येथील बँक शाखेवर देय) कार्यवाहाकडे पाठवावी. ग्रंथ आमच्या खर्चाने रजिस्टर्ड बुक पोस्टाने पाठविला जाईल.

पत्ता : सज्जेराव ठोंबरे, समन्वयक, इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ,
अभ्यास केंद्र, विवेकानंद महाविद्यालय, समर्थ नगर,
औरंगाबाद - 431001

2. भारतातील घटक राज्यांची ऋणवास्तता

● ज. फा. पाटील, कोल्हापूर.

कार्याध्यक्ष, मराठी अर्थशास्त्र परिषद आणि प्राध्यापक युनायटेड वेस्टर्न
बँकेचे रा.ना. गोडबोले अभ्यासन वित्तीय व्यवस्थापन व अधिकोष संशोधन

या विषयावर शोधनिबंध लिहिताना मुख्यतः
पुढील गोष्टींचा/घटकांचा विचार करावा लागेल.

1. सार्वजनिक कर्जाची सैद्धांतिक पार्श्वभूमी
2. भारताच्या संघ राज्याय व्यवस्थेबद्दल
  1. मूळ स्रोत
  2. घटनात्मक तरतुदी
  3. त्यापैकी कर विषयक/खर्च विषयक/
कर्ज विषयक तरतुदी.

घटक राज्यांमध्ये करविषयक अधिकार व मर्यादा
वित्त आयोग, योजना आयोग यांचा संबंध,
कार्यपद्धती व शिफारसी यांचा कर्ज परिस्थितीवर
होणारा परिणाम.

घटक राज्यांच्या कर्जाची रचना व त्यातील झालेले
बदल.

घटक राज्यांच्या कर्जाची पातळी व त्यात झालेले
बदल.

घटक राज्यांच्या राज्यवित्तीय तुटीची रचना

घटक राज्यांच्या वाढत्या कर्जाची मुख्य कारणे

योजनेतर खर्चात झालेली वाढ.

- प्रशासन
- व्याज

कर व करेतर उत्पन्नाच्या वाढ/घट यांची मीमांसा
गुंतवणूक प्रकल्पांची कार्यवाही पूर्तता व उत्पन्न
निर्मिती.

घटक राज्यांच्या कर्जावरील व्याज व खर्चाचे बदलते
स्वरूप, रचना व प्रमाण.

अनाधिकृत अतिरिक्त उचली व अर्थोपाय अग्रिम
(Ways and means Advances)

नैसर्गिक आपत्ती व घटक राज्याची कर्जे,
ऋणग्रस्ततेचे राष्ट्रीय व राज्यपातळीवरचे राजकारण
अर्थकारण व समाजकारण.

घटक राज्यांची ऋणग्रस्तता व भारतीय रिझर्व्ह बँकेची
भूमिका व कार्य.

आतापर्यंतच्या वित्त आयोगामार्फत घटक राज्यांची
ऋणग्रस्तता कमी करण्यासाठी करण्यात आलेल्या
शिफारसी व उपाय योजना यांचा आढावा.

घटक राज्यांच्या सार्वजनिक उपक्रमांची कर्जे,

त्यासाठी राज्यशासनाने दिलेल्या हमी व कर्जबाजारीपणाचा प्रकल्पपूर्ती परतफेड निधी इ. घटक राज्यांच्या अंतर्गत कर्जाची रचना, परतफेड मुदत, व्याजदर घटक राज्यांच्या करेतर उत्पन्नाचा व कर्जाचा संबंध. सार्वजनिक उपक्रमांचे (वाहतूक, वीज, पाणी, शिक्षण, आरोग्य इ.) किंमत धोरण, नफा व राज्यांची कर्जे.

राज्यांचे कर्ज प्रशासन व व्यवस्थापन या लेखनासाठी

1. सार्वजनिक कर्जाच्या सैद्धांतिक विवेचनासाठी मसरोव्ह, शूप, प्रेस्ट, बुकनन व फ्लावर्स, ड्यू आणि फ्रीडलँडर, ग्रोव्हज, उलाब्रीच, उर्सुला हिस्क, डॉल्टन, ए.पी. लर्नर इ. लेखकांचे ख्यातनाम ग्रंथ वापरावेत.
2. भारतीय संघराज्यांच्या वित्तीय व राजस्व तरतुदीसाठी भारतीय संविधान व त्यावरील महत्वाच्या टीकात्मक ग्रंथांचा आढावा घ्यावा.
3. आजपर्यंतच्या 12 वित्त आयोगांचे अहवाल वाचणे उपयुक्त ठरेल.
4. योजना आयोगामार्फत दिलेल्या कर्जाचा आढावा घेणे आवश्यक आहे.
5. सर्वसाधारण संदर्भ म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्था

या विषयावरील प्रमुख ग्रंथांचा संदर्भ उपयुक्त ठरेल.

6. केंद्र राज्य वित्तीय संबंधावरची पुस्तके काही बाबतीत उपयुक्त ठरतील.
7. रिझर्व्ह बँकेमार्फत राज्यांच्या अर्थसंकल्पाबद्दल दरवर्षी एक विशेष अंक (मासिक) काढला जातो. त्याचा वापर आवश्यक आहे.
8. इकॉनॉमिक अँड पोलिटिकल वीकली या साप्ताहिकात या विषयावर बरेच लेखन प्रकाशित झाले आहे.
9. पब्लिक फायनान्स हे नियतकालिक तसेच आय.एम.एफ. चे फायनान्स अँड डेव्हलपमेंट हे त्रैमासिकही उपयुक्त आहे.
10. या प्रश्नासंबंधी शोध लेखकांना काही संशोधनात्मक लेखन करण्यासाठी लोकसंख्या वाढ - कर्जबाजारीपणा नैसर्गिक आपत्ती - कर्जबाजारीपणा योजनेतर खर्च वाढ व कर्ज बाजारीपणा राजकीय अस्थैर्य व कर्ज बाजारीपणा राज्यांचा कर्ज बाजारीपणा व पत विशिष्ट राज्यांचा तुलनात्मक अभ्यास या पद्धतीने प्रगत संख्याशास्त्रीय/अर्थमिती तंत्रांचा वापर करून प्रयत्न करता येईल.

3. महाराष्ट्रातील जिल्हा नियोजन

● श्री. आ. देशपांडे नागपूर.

भूतपूर्व प्राध्यापक व विमान प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग,
नागपूर विद्यापीठ, नागपूर आणि भूतपूर्व अध्यक्ष मराठी अर्थशास्त्र परिषद.

जिल्हा पातळीवरील नियोजन हा नियोजनाचा केंद्रबिंदू आहे. जिल्हाचा समतोल विकास साधणे, हा जिल्हा नियोजनाचा प्रमुख उद्देश आहे. स्थानिक समस्या, गरजा आणि स्थानिक साधनधन लक्षात घेऊन जिल्हा नियोजनाचा आराखडा तयार करावयाला हवा, हे करताना स्थानिक संस्थांना योजना तयार करताना तसेच या योजनांची अंमलबजावणी करताना अधिक स्वायत्तता देणे आवश्यक आहे. स्थानिक संस्थांमध्ये जिल्हा परिषदा, पंचायत समित्या आणि ग्रामपंचायती या प्रमुख संस्था येतील. या संस्थांना स्वायत्तता दिल्यास नियोजन प्रक्रियेचे विकेंद्रीकरण होईल. यामुळे क्षेत्रीय, प्रशासकीय आणि स्थानविषयक समतोल प्रस्थापित होऊन अंतिमदृष्ट्या सर्वांगीण ग्रामीण विकास साधणे शक्य होईल.

राज्याची पंचवार्षिक योजना आणि वार्षिक योजना तयार झाल्यावर या विकासनिधीचे जिल्हानिहाय वाटप म्हणजे जिल्हा नियोजन नव्हे. केवळ कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीचे अधिकार

स्थानिक संस्थांना देऊन भागणार नाही. नियोजनाबाबतचे निर्णय घेण्याचे अधिकारही स्थानिक संस्थांना द्यावे लागतील असे झाले तरच लोकांच्या खऱ्या गरजा स्वीकृत केलेल्या कार्यक्रमांमध्ये प्रतिबिंबित होऊ शकतील स्थानिक साधनधनाचा महत्तम आणि अधिक चांगला उपयोग यामुळे होऊ शकेल. तसेच स्थानिक उत्पादन वाढण्यास मदत तर होईलच परंतु त्याच बरोबर स्थानिक लोकांचे प्रभावी सहकार्यही प्राप्त होऊ शकेल.

आज विकास कार्यक्रमांची योग्य आणि प्रभावी अंमलबजावणी न होण्याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे अनावश्यक केन्द्रीकरण हे आहे. यामुळे योजनेची उद्दिष्टेही पूर्ण होत नाहीत. ग्रामीण क्षेत्राचे नियोजन करताना जिल्हा नियोजन अधिकाऱ्यांनी पुढील बाबी विचारात घेणे आवश्यक आहे.

(अ) उपलब्ध साधनधन

(ब) विकासाची क्षमता

- (क) स्थानिक लोकांच्या गरजा आणि अपेक्षा
 (ड) स्थानिक पुढाऱ्यांनी सुचविलेले अग्रक्रम
 (इ) विकासासाठी निरनिराळ्या स्रोतांद्वारे उपलब्ध होणारा निधी.

स्थानिक प्रकल्प निवडताना स्थानिक परिस्थिती, आर्थिक आणि संघटनात्मक व्यवस्था याचा विचार होणे आवश्यक आहे. जिल्हा स्तरावरील योजना तयार करताना ग्रामपंचायती आणि पंचायत समित्यांना ज्या योजना किंवा प्रकल्प महत्त्वाचे वाटतात ते अंतर्भूत करून त्यांची अग्रक्रमाने अंमलबजावणी केली तरच जिल्हा नियोजन लोकाभिमुख होऊ शकेल.

राज्य नियोजन खात्याने समष्टि निर्देशक दर्शवून नियोजनासाठी स्थूल दिशा दाखविण्याचे काम केले पाहिजे. पंचायत समित्यांनी ग्रामपंचायतींच्या योजना विचारात घेऊन योजना तयार करावी. पंचायत समित्यांच्या योजना विचारात घेऊन राज्य सरकारने घालून दिलेल्या मर्यादेने जिल्हाची योजना तयार झाली पाहिजे.

पंचायत पातळीवर सामान्यतः पुढील बाबीसंबंधी योजना सतत तयार करता येतील. (1) छोटे सिंचन प्रकल्प (2) पशुपालन (3) जंगल विकास (4) स्थानिक रस्ते, दिवाबत्ती, सांडपाणी इ. पायाभूत सुविधा (5) शेतमालाची प्रक्रिया (6) गृहोद्योग आणि छोटे उद्योग (7) मृद संधारण आणि पाण्याचे व्यवस्थापन (8) कर्ज पुरवठा आणि शेतमालाची खरेदीविक्री (9) स्थानिक तरुण आणि अकुशल मजुरांचे प्रशिक्षण (10) गृहनिर्माण, स्वच्छता, शिक्षण, पिण्याचे पाणी, आरोग्य, पौष्टिक आहार आणि कल्याणकारी कार्यक्रम.

हे कार्यक्रम अंतर्भूत केल्यास परिस्थितीनरूप बहुपातळीवरील नियोजनाचे प्रतिमान मांडता येईल. नवीन पंचायत राज कायद्याने स्थानिक संस्थांना अधिक वित्तीय आणि प्रशासकीय अधिकार दिले आहेत. लोकांच्या अपेक्षा पूर्ण करण्याचे दृष्टीने राज्य सरकारने निरनिराळ्या पातळीवरील पंचायत संस्थांना सामर्थ्यवान करण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे.

राज्य पातळीवरील योजनेत प्रत्येक जिल्ह्यासाठी निधीची तरतूद करणे म्हणजे जिल्हा नियोजन नव्हे. सध्या जिल्हा परिषदा एकूण विकास निधीच्या जेमतेम 30% निधी हाताळतात आणि राज्य नियोजन विभाग राज्य पातळीवरील योजनांच्या नावाखाली 70% निधीवर नियंत्रण ठेवतो असे नियोजनाचे राज्यपातळीवर केन्द्रीकरण होणे योग्य नाही.

जिल्हा नियोजन यशस्वी होण्यासाठी जिल्हा पातळीवरील नियोजन यंत्रणा सामर्थ्यवान आणि सक्षम करावी लागेल. जिल्हा पातळीवर विकास आणि नियोजनाबद्दल सर्व प्रकारचा तज्ज्ञ सल्ला आणि आवश्यक तो कार्यकारी वर्ग उपलब्ध हवा. जिल्हा नियोजन अधिकाऱ्याने पंचायत समिती आणि ग्राम पंचायतींच्या पातळीवरील योजना तयार करण्यासाठी आवश्यक तो सल्ला आणि मार्गदर्शन पुरविले पाहिजे. तरच जिल्हा नियोजन यशस्वी होऊ शकेल.

शोध निबंधकांनी जिल्हा नियोजनाचा अभ्यास करताना महाराष्ट्र राज्यात जिल्हा नियोजन कसे होते, याचा आढावा घेणे सयुक्तिक होईल. एखादा जिल्हा अभ्यासासाठी घेऊन जिल्हा नियोजन आणि विकास मंडळाची (District Planning and Development Council) रचना कशी आहे? या मंडळाच्या वार्षिक सभेत जिल्हाला उपलब्ध असलेल्या एकूण निधीचे वाटप क्षेत्रनिहाय कसे होते? त्या जिल्हाच्या

विशेष समस्या आणि गरजा विचारात घेतल्या जातात का ? अशा विविध समस्यांचे सखोल विश्लेषण केल्यास महाराष्ट्र राज्यातील आजच्या जिल्हा नियोजनाचे वास्तव स्वरूप स्पष्ट होईल.

आता विदर्भ, मराठवाडा आणि उर्वरित महाराष्ट्र वैधानिक विकास मंडळे अस्तित्वात आहेत. राज्यातील प्रादेशिक समतोल साधण्याचे दृष्टीने या

मंडळांची जिल्हा नियोजनात काय भूमिका असावी, याचाही विचार संशोधकांनी करणे आवश्यक आहे. जिल्हा नियोजनात लोकांच्या गरजांचे, इच्छांचे आणि आकांक्षांचे प्रतिबिंब पडले पाहिजे. असे झाले तरच ते खऱ्या अर्थाने जिल्हा नियोजन होईल आणि अशा जिल्हा नियोजनाला लोकांचे सहकार्य प्राप्त होऊ शकेल.

MARATHI ARTHASHASTRA PARISHAD

(Estd. 1977)

ANNOUNCEMENT

The Parishad has constituted an Endowment Fund for the award, on an annual basis, of Dr. R. S. Sabnis Memorial Prize of Rupees Four Thousand only for outstanding contribution in the form of an article published during calendar years 2001 and 2002 in standard accredited journals on themes belonging to the areas : Central Banking, Industrial Finance and General Industrial Economics . Last date for the submission of entries (Two copies) for this year's contest is 10th September 2005. For further details contact the undersigned at his address : Dr. J.F. Patil, Akshay, B-6, Tara Terraces, S.S.C. Board Road, Samrat Nagar, Kolhapur.

J. F. Patil

Executive President

मराठी अर्थशास्त्र परिषद,
आजीव सदस्यांची यादी.

(जानेवारी - मार्च 2004 अंकावरून पुढे चालू)

अ.क्र.	आजीव सदस्यांची नांवे	आजीव सदस्य क्रमांक
1	प्रा. वीणा देवस्थळी, मुंबई	1065
2	प्रा. (सौ.) मंदाकिनी जयसुभाष कदम, पनवेल.	1066
3	प्रा. संतोष आर. नागरे, इस्लामपूर.	1067
4	प्रा. जी. एस. झुळझुळे, पाटण.	1068
5	प्रा. (सौ.) अलका शिवाजीराव साळूंखे, इस्लामपूर.	1069
6	श्री. अजय कमलाकर दिक्षित, पनवेल.	1070
7	प्रा. सौ. कल्पना वि. भागवत, मिरज.	1071
8	प्रा. डॉ. बबनराव महिपती खामकर, कणकणवली.	1072
9	प्रा. अनंतकळवस एम.बी. मोरवाड	1073
10	प्रा. महाजन संजय बाबूराव, पनवेल.	1074
11	प्रा. निरगुडे आय.ए. स्वामी समर्थ नगर, श्रीरामपूर	1075
12	प्रा. श्रीमती यादव भारती जगन्नाथ, श्रीरामपूर.	1076
13	प्रा. दिपक को. शृंगारे, धामणगाव	1077
14	प्रा. जे. डी. सांगोडे, बुलढाणा	1078
15	प्रा. डी. डी. शेलार, चिचणी	1079
16	प्रा. डॉ. संजय पं. धनवटे, नागपूर रोड, वर्धा	1080
17	प्रा. सतिश ओकारसिंह रघुवंशी, नालवाडी, वर्धा	1081
18	प्रा. मुरलीधर पंडीत गायकवाड, मुकड जंजिरा	1082
19	प्रा. (डॉ.) अशोक दिनकर खाचणे, जळगाव	1083
20	प्रा. डॉ. राजेंद्र सिताराम ठाकरे, जळगाव	1084

अ.क्र.	आजीव सदस्यांची नांवे	आजीव सदस्य क्रमांक
21	प्रा. प्रमोद रामभाऊ चौधरी, जळगांव	1085
22	प्रा. जगदीश मन्नालाल अग्रवाल, जळगांव	1086
23	प्रा. सुधीर भास्करराव पाटील, जळगांव	1087
24	प्रा. डॉ. दिलीप साहेबराव पाटील, नंदुरबार	1088
25	प्रा. अरूण पांडुरंग जोशी	1089
26	प्रा. दिलीप रामभाऊ जगताप, नंदुरबार	1090
27	प्रा. विश्वास माधवराव देवकर, जळगांव	1091
29	प्राचार्य. डॉ. अनिलराव, जळगांव	1092
30	प्राचार्य. डॉ. श्यातकांत देशपांडे, जळगांव	1093
31	प्रा. पाटील शंकर मारूती, कल्याण	1094
32	प्रा. सुरेश भास्कर ठाके, डोंगर कठौरे	1095
33	प्रा. बाबुराव भिमराव पाटील, जळगांव	1096
34	प्रा. भास्कर माधवराव देशमुख, जळगांव	1097
35	प्रा. डॉ. राजेंद्र जाधव भोर	1098
36	आश्विन पेंडसे, मुंबई	1099
37	प्रा. एम. एम. देशमुख, नवी मुंबई	1100
38	प्रा. विनोद केशवराव बागवाले	1101
39	प्रा. अरूण उरवा पाटील, नंदुरबार	1102
40	प्रा. शामराव भगवान वायसे, नंदुरबार	1103
41	प्रा. सौ. आशा सतिश झंवर, अंबरनाथ पूर्ण, नंदुरबार	1104
42	प्रा. अनिल माधवगिर गोसावी, नंदुरबार	1105
43	प्रा. दिलीप देवीदास मेढे, कल्याण	1106
44	प्रा. आर. के. नाळे, सरूड	1107
45	प्रा. सुनंदा नारायण पाटील, देवपूर	1108
46	प्रा. कैलास गणपतराव निबाळकर, कल्याण.	1109

.....

मराठी अर्थशास्त्र परिषद :
इमारत निधी दिलेल्या सभासदांची यादी.

.....

अ.क्र.	नाव	रक्कम
45	डॉ. मधुकर नारायणराव शिंदे, इस्लामपूर.	5,000=00
46	डॉ. (सौ.) मृणालिनी फडणवीस, नागपूर.	5,000=00
47	श्री. रविंद्र शंकर जोशी, नागपूर.	1,000=00
48	डॉ. आदिक बबन रघुनाथ, अहमदनगर.	1,000=00
49	डॉ. दगडे सुभाष दिगंबर, सांगली.	1,000=00
50	डॉ. मिसाळ एम. डब्ल्यु, भोर.	1,000=00
51	प्रा. मोहन किसनराव चौधरी, पुणे.	1,000=00
52	श्री. व्ही. जी. पेंढारकर, पुणे.	1,000=00
53	डॉ. सूर्यकांत जगदाळे, वाशी.	1,000=00
54	प्रा. नरेश रामदास मडवी, पनवेल.	1,000=00
55	प्रा. भास्कर आनंदा पाटील, जळगांव.	1,000=00
56	प्रा. (सौ.) यमुना भास्कर पाटील, जळगांव.	1,000=00
57.	प्रा. जयसुभाष जगन्नाथ कदम.	800=00
58.	प्रा. सौ. विद्या राजेंद्र पाटील, जळगांव	500=00
		21,300=00

अर्थसंवाद या त्रैमासिकाच्या स्वामित्व व इतर बाबींविषयी निवेदन
(फार्म 4, नियम 8 नुसार)

1. प्रकाशन स्थळ : मराठी अर्थशास्त्र परिषद, द्वारा/डॉ सज्जेराव आसाराम ठोंबरे
42, रंजन 1 सोसायटी एन -9 सिडको, औरंगाबाद 431003.
2. नियतकाल : त्रैमासिक
3. मुद्रकाचे नाव : डॉ. सज्जेराव आसाराम ठोंबरे
राष्ट्रीयत्व : भारतीय
पत्ता : 42, रंजन 1 सोसायटी एन -9 सिडको, औरंगाबाद 431003.
4. मुद्रण स्थळ : श्रीनिवास मुद्रणालय, धंतोली नागपूर - 440012.
5. प्रकाशकाचे नाव : बाब क्र. 3 प्रमाणे
6. संपादकाचे नाव : डॉ. विनायक श्रीधर देशपांडे
राष्ट्रीयत्व : भारतीय
पत्ता : 'श्रीकमल', 48 विद्या-विहार, प्रताप नगर, नागपूर -440022.
8. मालकाचे नाव : मराठी अर्थशास्त्र परिषद, द्वारा/सेंटर फॉर दि स्टडी ऑफ सोशल
चेंज, एम.एन. रॉय ह्यूमन डेव्हलपमेंट कॅम्पस, फ्लॉट 6, ब्लाक
'एफ', कार्डिनल ग्रेसियस शाळेजवळ, सरकारी वसाहत इमारत
क्र. 323 समोर, बांद्रे (पूर्व), मुंबई 400 051.

मी सज्जेराव आसाराम ठोंबरे, असे जाहीर करतो की, वर दिलेला तपशील माझ्या माहिती आणि
समजूतीनुसार खरा आहे.

सज्जेराव आ. ठोंबरे
मुद्रक व प्रकाशक

अर्थसंवाद

(खंड 28, 2004-05)

(अ) लेखसूची

स्वतंत्र लेख

- 1 'अशक्य (दर) त्रयी'
व्यवस्थापनाचा वस्तुपाठ 30-50, 97-112
- 2 अर्थशास्त्रातील नोबेल
पारितोषिक 2003 113-19
- 3 अर्थ शब्दांची वाट पाहे 79-82, 176-78
4. (अर्थ) 'संकल्प' सिद्धीसाठी
की घोषणेसाठी ? 313-21
- 5 उत्तर आधुनिकता, अर्थशास्त्र
आणि स्त्रीवाद 120-34
6. केन्स आणि शुम्पिटर 51-61
7. डॉ. आंबेडकर यांच्या केंद्र-
राज्य संबंध विषयक विचारांची
समर्पकता 62-71
8. चीन आणि समाजवाद -
बाजारपेठेची सुधारणा आणि
वर्गलढा 322-34
9. बीड शहरातील खजाना
विहीर - पाणी व्यवस्थापनेचा
एक आदर्श नमुना 147-60
10. भारताच्या आधारभूत
संरचनेची स्थिती 161-66

11. भारतातील सहकारी
विपणन संघःस्थिती आणि
भविष्यातील वाटचाल 267-82
12. महाराष्ट्रातील पिण्याच्या
पाण्याचा प्रश्न 8-29
- 13 शिक्षणाचे अर्थशास्त्र 135-46
- 14 सहकारी अर्थकारण मागोवा
आणि भविष्याचा वेध 221-30
- 15 सहकार आणि सरकार 258-66
- 16 सहकारी चळवळ संघटन,
व्यवस्थापन आणि न.आ.धो. 203-21
- 17 सहकारी चळवळीची
पर्याप्तता, पर्यायता आणि
पुनर्रचना 236-57
- 18 सहकार चळवळीची
शंभर वर्षे 231-35
- 19 सहकारी लोकराज्य 194-02

भाषणे

- 1 जागतिकीकरण व ग्रामीण
अर्थव्यवस्था (पा.वा. गाडगीळ
स्मृती व्याख्यान) 1-7
2. मूल्यवर्धित कर आणि भारतीय
अर्थव्यवस्था (28 वे वार्षिक अधिवेशन-
अध्यक्षीय भाषण) 299-312

ग्रंथ परीक्षण

1 17व्या शतकातील जमीन महसूल व्यवस्था (विदर्भ)	186-88
---	--------

टिपणे

1 नागरी सहकारी बँकासमोरील आव्हाने	292-96
-----------------------------------	--------

सांख्यिकी पुरवणी

1 केंद्रीय अर्थसंकल्प 2004-2005	85-86
2 कृषी आयात-निर्यात	88-91
3 सार्वजनिक क्षेत्राच्या उपक्रमातील निर्गुतवणूक	87

अधिवेशन वृत्तांत

1 अर्थसंवाद : वार्षिक अहवाल 2003-04	365-67
2 कार्यवाहांचा अहवाल	368-71
3 भारतीय शेतीची आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकता	347-52
4 महाराष्ट्रातील मानवी विकासाची वास्तविकता	353-57
5 विनिमय दर सिद्धांत आणि व्यवहार	344-46
6 शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या: शोध, बोध आणि उपाय	358-64

विषयांची रूपरेषा

1 भारतातील घटक राज्यांची ऋणग्रस्तता	381-82
2 महाराष्ट्रातील जिल्हा नियोजन	383-85
3 सामाजिक निवडीचे सिद्धांत	374-80

संकीर्ण

1 अर्थसंवाद : लेखनसाहित्य पाठवू इच्छिणाऱ्यांकरिता सूचना	83-84
2 आदरांजली - इंदुमती पारीख	95
3 ग्रंथालये व राष्ट्रीय विकास	179-85
4 मराठी अर्थशास्त्र परिषद आजीव सदस्यांची यादी	386-387
5 मराठी अर्थशास्त्र परिषद देणगीदार 2003-04	388
6 मराठवाड्यातील दारिद्र्याची समस्या	335-43
7 भालचंद्र मुणगेकर - भारताच्या नियोजन आयोगावर	96
8 विजय वैद्य - श्रद्धांजली	189-90
9 संपादकीय-सहकार शतक महोत्सव विशेषांक, अधिवेशन अंक	193, 297-98

10. हार्दिक अभिनंदन :	
भ.ग. बापट, स.ह. देशपांडे आणि	
दि. व्यं. जहागिरदार	192

पीएच. डी. प्रबंधाचा सारांश

1. कोल्हापूर विभागातील	72-78
हरितगृहांचे अर्थशास्त्र	

चर्चा

1. लोकसंख्या व गरिबी या	
संबंधी पेठे प्रतिमान	167-75
2. संघटित स्पर्धा की संघटित	
सहकार	283-91

(अ) लेखक सूची

स्वतंत्र लेख

1. खेर, सी.प.	51-61
2. गोविलकर, विनायक म.	313-21
3. चव्हाण, विश्वनाथ अ.	62-71
4. जाधव, प्रवीण	161-66
5. जुगळे, वसंत	236-57
6. जुगळे, योजना	236-57
7. जोशी, शरद शंकर	30-50, 97-112
8. दातार, माधव	258-66
7. देशपांडे, विनायक	113-19
8. देशपांडे, श्री. आ.	231-35
9. दोशी, रवीन्द्र	267-82
10. नामदे, ना. भा.	8-29, 147-60
11. पाटील, ज.फा	221-30

12. पेडगावकर, श्रीराम	120-34
13. ब्रह्मे, सुलभा	194-202
14. भानुशाली, सु.गो.	203-20
15. माहोरे, रामदास	135-46
16. माने, शि.ना.	79-82, 176-78.

भाषणे

1. पाटील, जयंत	1-7
2. शिंदे, मधुकर	299-312

ग्रंथ परीक्षण

1. महाजन, मालती	186-88
-----------------	--------

टिपणे

1. खंदारे, विलास	292-96
------------------	--------

सांख्यिकी पुरवणी

1. चावा, श्रीहरी	85-86, 87, 88-91
------------------	------------------

अधिवेशन वृत्तांत

1. कवडे, बी.बी.	344-46
2. घुगे, व्ही.बी.	353-57
3. ठोंबरे, सर्जेराव	368-71
4. देशपांडे, विनायक	365-67
5. दोशी, रवीन्द्र	358-64
6. सूर्यवंशी, अनिल	347-52

विषयांची रूपरेखा

1. जहागिरदार, मुक्ता	374-80
2. देशपांडे, श्री. आ.	383-85
3. पाटील, ज.फा.	381-82

संकीर्ण

1. कुळकर्णी, श्री.प्र.	189-90
2. टकले, दिनकर	335-343
3. देशपांडे, विनायक	193, 297-298
4. सुतार, धनंजय भगवान	179-85

पीएच. डी. प्रबंधाचा सारांश

1. घाटगे, ला. ना.	72-78
2. कुलकर्णी, प्र. ब.	72-78

चर्चा

1. खांदेवाले, श्रीनिवास	283-91
2. दामले, य.भा.	167-75
3. रमणम्मा, ए.	167-75

इ. अंकांचा तपशील

अंक	तिमाही	पृष्ठे
1	एप्रिल-जून 2004	1-96
2	जुलै-सप्टेंबर 2004	97-192
3	ऑक्टोबर-डिसेंबर 2004	193-296
4	जानेवारी-मार्च 2004	297-393

हे त्रैमासिक सर्जेराव आसाराम ठोंबरे यांनी मराठी अर्थशास्त्र परिषद या संस्थेकरिता श्रीनिवास मुद्रणालय, धंतोली, नागपूर - 440012. येथे छापून मराठी अर्थशास्त्र परिषद, 42, रंजन 1 सोसायटी एन-9 सिडको, औरंगाबाद-431003 येथे प्रसिद्ध केले.